

u 21822 (A)

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI STRĂINE
LIMBI ROMANICE ȘI CLASICE

COORDONAT DE :
Prof. dr. ALEXANDRU NICULESCU

MANUAL DE LINGVISTICĂ ROMANICĂ
LATINITATE-ROMANITATE
VOL. II
LATINA „VULGARĂ“

BUCUREȘTI
— 1979 —

u 21-822

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI STRAINE
Limbi romanice și clasice

MANUAL DE LINGVISTICA ROMANICA
LATINITATE-ROMANITATE
Vol. II
LATINA "VULGARA"

Coordonat de

Prof.dr. Alexandru Niculescu

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE LINGVISTICA

DONATIA

Andrei Avram

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE LINGVISTICA

INVENTAR CĂRȚI Nr. 31.978

București

- 1979 -

Acest al doilea volum al Manualului de lingvistică romanică a fost alcătuit de un colectiv format din:

Prof.dr. Al.Niculescu
Prof.dr. Maria Iliescu
Prof.dr. C.Poghirc
Conf.dr. Ecaterina Goga
Lect. Tr.Costa
Lect. Gabriela Creția
Lect.dr. Mihai Nasta
Lect.dr. Dan Slușanschi

Manualul este conform programei Catedrelor de Lingvistică romanică și de Filologie clasică (pentru anii III și IV), pentru Facultatea de limbă și literatură română și Facultatea de limbi și literaturi străine, cursuri de zi și fără frecvență.

SEMNE FONETICE

- ɔ̃ , ɔ̃ = o deschis, o deschis
 ɔ̃ , ɔ̃ = o închis, o închis
 ~ = deasupra unei vocale indică nazalizarea ei
 ĩ , ũ = semivocale, respectiv palatală și velară
 t̃ = spirantă bilabială
 ç , ț = spirante interdentale, respectiv surdă și sonoră
 dd̃ = sunet cacuminal
 ɣ , χ = spirante velare, respectiv surdă și sonoră.
 l' = laterală palatală
 ŋ' = nazală palatală
 ŋ = nazală velară
 ʒ , ʒ = sibilante mediopalatale, respectiv surdă și sonoră
 ts, dz = africcate, respectiv surdă și sonoră (ca în rom. tin,
 mold. zi)
 tʃ, dʒ = africcate, respectiv surdă și sonoră (ca în rom. cer,
gen).
 / = sau
 ~, ≠ = se opune

SIGLE SI ABBREVIERI

- ALMA Archivum Latinitatis medii aevi, Bruxelles, 1924
 ALL Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik,
 Leipzig, 1884-1908.
 BL Bulletin linguistique, Copenhague-Bucarest, 1933-1948
 BSL Bulletin de la Société Linguistique de Paris, Paris, 1869
 OGL Corpus glossariorum Latinorum I-V, Leipzig, 1889-1923.

- CIL Corpus inscriptionum Latinarum I-XVI, Berlin, 1862
- DEL Ernout, A. - Meillet, A., Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1969.
- ILR Istoria limbii române, I, București, 1962, II, București, 1969.
- MH Museum Helveticum, Basel
- RPh Revue de Philologie, Paris, 1877-
- REW Meyer-Lübke, W., Romanisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1935.
- RRL Revue roumaine de linguistique, Bucarest
- SCJ Studii și cercetări lingvistice, București
- Tra LiLi Travaux de linguistique et de littérature, Strasbourg, 1963.

alb. = albaneză
 cat. = catalană
 dalm. = dalmată
 eng. = engadineză
 fr. = franceză
 friul. = friulana
 gasc. = gascona
 it. = italiana
 lit. = literar
 log. = logudureza

mer. = meridional
 occ. = occitana
 port. = portugheza
 rrom. = retoromana
 rom. = româna
 sp. = spaniola
 surs. = sursilvana
 tosc. = toscana
 vegl. = vegliota
 v. = veche

C U V I N T I N A I N T E

Acest al doilea volum al Manualului de lingvistică romanică apare, după trei ani, în cadrul aceleiași teme: Latinitate - Romanitate. Împreună cu primul volum, cel de față alcătuiește o unitate.

Ne ocupăm, de această dată, de problemele latinei "vulgare" și ale latinei tirzii, premergătoare constituirii limbilor romanice. Ceea ce caracterizează Manualul de lingvistică romanică, volumul al doilea, este concepția care a stat la baza alcătuirii lui. Pornind de la continuitatea latinității ce devine romanitate, am crezut că este necesar să examinăm, sub raport istoric și descriptiv, latina "vulgară", prezentând aspectele ei esențiale, izvoarele și substratul, pentru a urmări apoi latina secolelor V - VIII ("dintre cele două imperii"). Un loc deosebit îl ocupă în prezentarea latinei întreprinsă în acest Manual contactele dintre latină și greacă. Așa cum a arătat, în vremea din urmă, F. COSEBUI latina "vulgară" și tirzie înglobează structuri, forme și cuvinte grecești. Nu se mai poate face o descriere a latinei "vulgare" fără a se ține seama de ceea ce am numit grasca în latino, cu atât mai mult, cu cât latina din Dacia și din provinciile dunărene ale Imperiului roman a avut frecvente contacte și interferențe cu lumea de limbă greacă.

Fără îndoială, Manualul are încă nevoie de completări. Ele privesc latina creștină, care ar fi meritat un capitol aparte, precum și latina preromanică (reflectedă de glosele din sec. VIII - X). Cum însă volumul de față, oricât de bogat și de complex ar fi, nu reprezintă decât un material ce urmează a se uni, reordonat, cu volumul precedent, în vederea unei vaste lucrări românești privind epoca latino-romanică a limbilor romanice, ne îngăduim a prezenta deocamdată această versiune, dedicată exclusiv limbii latine. Cerem astfel cititorilor și, mai ales, studenților noștri, văgazu de a le înfățișa în cursul unei a doua ediție, revizuită și completată, a acestui Manual de lingvistică romanică, în întregimea lui.

Ca și în volumul întâi, acest volum a ținut seama de necesitatea de a prezenta faptele de limbă în perspectiva istoriei societății.

Iată de ce expansiunea romană trebuie neapărat cunoscută de cei care studiază limba latină și limbile romanice.

Lucrarea noastră este rodul colaborării îndelungate a unei echipe de latinisti și romanisti. Pe lângă autorii capitolelor, un ajutor însemnat la realizarea Manualului l-au dat cei ce au citit, mai întâi, aceste pagini și le-au făcut observații judicioase. Se cuvine să mulțumim prof.dr. Lucia Wald, conf.dr. Eugen Dobroiu și lect.dr. Anca Giurescu, ale căror sugestii și îndreptări au fost inserate în lucrarea pe care o prezentăm astăzi.

De bună seamă, materialul cuprins în acest Manual de lingvistică romanică este mai bogat decât cantitatea strictă de cunoștințe pe care profesorii le cer, de obicei, studenților. Dar cine poate împiedica pe un student sau pe un cadru didactic de a ști mai mult decât o indică programele în vigoare? Manualul de față poate fi considerat, după împrejurări, drept un curs general sau unul special, fiind destinat în aceeași măsură studenților latinisti și romanisti, profesorilor și cercetătorilor. În sine, Manualul nostru este o operă deschisă.

Concepția generală a acestui Manual de lingvistică romanică aparține celui care semnează aceste rânduri și care coordonează întreaga lucrare. Realizarea și redactarea fiecărei părți este însă contribuția individuală a fiecărui autor în parte. Unitatea de vederi și orientarea lucrării într-o perspectivă comună, obținute în dese și îndelungate discuții de echipă, au constituit cheia de boltă a muncii noastre colective. Putem spune deci că volumul de față este rodul unor cercetări individuale convergente. Ele își așteaptă, acum, confirmarea.

Octombrie 1978

Prof.dr. Al.Niculescu

CAPITOLUL INTII
LATINA "VULGARĂ"

- Considerații în jurul unui concept -

O. Lingvistica romanică operează cu un concept pe cât de însemnat și de consacrat, pe atât de abstract și de greu definibil: latina "vulgară". Latinistii și romanistii, oamenii de cultură, s-au străduit, începînd din sec. XVI-XVII, să îl explice și să îl denumească exact, dar latinistii înșiși au fost cei ce l-au descoperit. Cicero vorbește despre cotidiană verba ale unui plebeius sermo (în Epistulas, 9, 21, 1 : Verum tamen quid tibi ego videor in epistulis ? nonne plebeio sermone agere tecum ? nec enim semper eodem modo... Epistulas vero cotidianis verbis texere solemus; ap. VAÄNÄNEN 1971, 41) sau de vulgaris sermo (în Academica, I,2: de rebus ante oculos positis, vulgari sermone disputant), iar Quintilianus, în Institutio oratoria XI, 3, 30, face distincția dintre urbanitas, uzul de la Roma al latinei, și rusticitas, limba provincial (cf. verba omnia... huius alumnus urbis oleant ut oratio romana... videatur, non civitate donata VIII, 1,3; prin urbanitas, Quintilianus VI,3, 17 înțelege un gustum urbis; DEVOTO 1940, pp. 232-233). Este evident că, în aceste cazuri, se iau în considerare structurile stilistice mai mult decît elementele lingvistice.

Mai tîrziu, aceste concepte își fac loc în opera umanistilor secolelor XV-XVI. Leonardo Bruni (1350-1463) susținea, în speculațiile sale, că, la Roma, se vorbea o latină adevărată, dar și alta a vulgului (pe care o compara cu vorbirea vulgară din timpul său). Pentru Flavio Biondo (1388-1463), diferențierile sînt mai mult stilistice (poetica; oratoria; vulgaris). În secolul al XVI-lea, Henri Estienne (Stephanus, editorul lui Platon), în lucrarea De latinitate falso suspecta ex postulatio (1576), în 1701, C. Cittadini, Trattato della vera origine e del processo e nome della nostra lingua (Venezia), vorbește despre un sermo quotidianus, așa cum se va vorbi, mai tîrziu, în secolul al XIX-lea (RENZI 1976, p.29). Au existat și alți precursori ai cercetărilor asupra latinei "vulgare": v.K.von ETTMAYER, Vulgarlatein. Erforschung der indogerm. Sprachen, Strasbourg, 1916. În sec. al XIX-lea, odată cu studiile de comparatistică aplicată la limbile române,

conceptul unei variante a latinei diferite de latina clasică se impune cu necesitate. Din compararea limbilor romanice se degajau forme, construcții, structuri pe care latina literară nu le putea atesta, dar care erau cerute de compararea romanică. S-a înțeles că această variantă a latinei ar putea fi adeseori, posterioară epocii clasice și că, mai întotdeauna, era o variantă orală, sub-culturală. Acesta este termenul pe care l-a utilizat F. DIEZ (Gramm. rom. Spr., 1836-1843) și l-a impus, mai ales, Hugo SCHUCHARDT, în celebra sa lucrare Der Vokalismus des Vulgärlateins, 3 vol. Leipzig 1866-1868. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, el a fost preluat de alți romaniști (spre ex. G. MOHL, Introduction à la chronologie du latin vulgair, 1899), pentru ca să fie reconsiderat și redefinit de W. MEYER LÜBKE în a sa Gramm. Rom. Spg. I, 1890, II 1894, III 1904: marele romanist are însă tendința să considere latina "vulgară" drept o variantă profund diferită de cea literară. Odată cu W. MEYER-LÜBKE, comparații romaniști tratează latina "vulgară" ca a d e v ă r a t a limbă populară vie care stă la baza limbilor romanice, ca și cum latina textelor literare ar fi fost latină artificială, ireală (cf. SAW-LOPEZ, 1948, pp. 108-109, J. HERMAN, 1970, p. 14). S-au întreprins descrieri ale latinei "vulgare" care pornesc de la acest punct de vedere; cea mai însemnată dintre acestea este G. H. GRANDGENT, An Introduction to Vulgar Latin, Boston 1908 (trad. rom. F. TANASE). Cu toate acestea, nu erau "două" limbi latine! Încă din vremea lui Caesar, și chiar mai înainte, între scriere și vorbire existau diferențe observabile, tot astfel cum existau diferențe și între diferitele grupuri și straturi sociale. Într-un fel vorbeau gladiatorii prin tavernele Suburrei, în alt fel patricienii în Senat, dar aceste diferențe nu înseamnă decât că este vorba de u z u r i diferite ale aceleiași limbi. Chiar în secolele III-V apar diferențe în uzul literar al latinei. Tertullian, Comedianus, Augustin întrebunțează o limbă care nu fuge de tradiție, nici de latina retorică, în timp ce Egeria (Silvia), religioasă pelegină, lasă libere construcțiile și formele populare. "Caratteristica generale di fronte al paganesimo è che gli scrittori pagani più colti si rivolgeranno ad una classe più elevata, quelli cristiani a gente incolta, il che costringeva ad usare lingua e stili più vicini al popolo (BATTISTI, 1950, p. 25).

1. Iată de ce, în discuția despre latină, clarificarea conceptului de latină "vulgară" este absolut necesară. Este nevoie, mai ales, de o definiție modernă a acestui mult discutat și vechi concept. În acest scop, numai o considerare socio-lingvistică ar putea deschide o perspectivă realistă actuală asupra judecării faptelor.

1.1. Cea mai importantă caracteristică a acestui concept este cea d i a o r o n i c ă . Nu se poate vorbi despre latină într-o sin-

gură dimensiune, sinoronică: latina are o istorie. Evoluția latinei de la documentul de pe fibula de la Preneste din sec. - VII, de la inscripțiile din sec. -III (precum, bunăoară, epitafele de pe mormintele Scipionilor; VĂĂNĂNEN 1961, p.53) și pînă în sec. +V, cînd scriu poezie creștină Sidonius Apollinaris și Prudentius, s-a făcut în curs de 8-12 secole. În acest spațiu de timp, latina vorbită a evoluat și ea: dar latina literară și stabilitatea scrierii, în general, au acoperit această realitate, făcînd să se uite oă, sub acest acoperămint scris, se găsește o limbă vie cu toate caracteristicile lingvistice și socio-culturale ale unei limbi vii, în cursul evoluției ei. Latina se divide, așadar, în perioade istorice, orizontal descriptibile, tot astfel cum se divide, diatopic și diastratic, în varietăți regionale și în stiluri socio-culturale (REFNZI, 1976, p.128 dă, cu multă dreptate, exemplul monoftongării au > o [aw > o]: această transformare este antică, de origine rustică (în cursul latinizării Peninsulei Italice, umbrica și alte limbi învecinate cu Latium o efectuaseră), devenită, mai apoi, provincială (și populară) la Roma, chiar familiară (cf. VĂĂNĂNEN 1971, p.92), dar faptul că unele limbi romanice o cunosc și altele, nu (romăna, friulana centrală, vechea provensală) arată oă au > o nu a fost generalizat și oă trebuie găsită, pentru fiecare limbă în parte, o explicație de la latinitatea reală, "vulgară" ce-i stă la bază și de la evoluția ei. Nu putem judeca latina "vulgară" decît în dimensiunile ei istorice, geografice și socio-culturale.

1.2. Se vorbește de obicei de latină "vulgară" odată cu existența unei tradiții literare, adică cel puțin din ultimul secol al Republicii (-I), deși primele informații numeroase și sistematice le avem abia din sec. +I (inscripțiile de la Pompei, opera lui Petronius etc.) (HERMAN, 1970, 1970, p.16). Este adevărat, primele atestări ale latinei vorbite apar la Plaut (-251 ? - 184), dar aceste structuri lingvistice au devenit "vulgare" numai în opoziție cu norma limbii culte stabilită în sec.I. În cursul epocii imperiale, pe măsură ce artificiile unei scrituri artistice se dezvoltau și se instalau în scrisul cult, limba populară continua să evolueze liber. Ea utiliza elemente de lexic, forme și construcții antice sau regionale, populare sau familiare, elemente argotice, limbaje tehnice și limbaje specializate, făcînd să inoveze sau conservînd, unificînd și simplificînd sau, dimpotrivă, dezvoltînd, în felul său, fondul și structura latină. Nu a existat niciodată o separație între latina culturii scrise și latina populară, zisă "vulgară", dar, pe măsură ce înaintăm în era noastră, în secolele I-IV devin tot mai activi gramatici care luptă împotriva erorilor de limbă cultă. În această epocă apare De verborum significatione a lui Verrius

Flaccus apoi, probabil, acel antibarbarus ("pseudo-Probus") care a scris glosele anexate, mai târziu (sec.VII-VIII) la Istitutata artium ale lui Probus, un grammaticus din sec. al IV-lea; tot în această epocă trăiesc și scriii Pompeius Festus, Servius Grammaticus, Nonius Marcellus și alții (v.mai departe, cap. Izvoarele latine populare). Seria lor este foarte lungă; ea continuă pînă în sec. al VII-VIII-lea, cu Vergilius Maro din Toulouse (sec. al VII-lea) și cu Paulus Diaconus, istoricul longobarzilor (740-801): VÄÄNÄNEN 1971, pp. 57-58 arată că observațiile gramaticilor utilizate cu precauție, pentru că formele considerate de ei corecte sînt, adeseori, arbitrare. Rolul din ce în ce mai activ al grammaticilor este direct proporțional cu decăderea culturii limbii latine, cu ineficiența cenzurii culturii asupra limbii vorbite. Din această cauză, pe bună dreptate remarcă J.HERMAN 1970, p.16 că, în mod necesar, această latină "vulgară" nu poate avea, ca punct cronologic final, decît epoca în care începe să prindă contur v u l g a r a r o m a n i c ă în diverse părți ale fostului Imperiu Roman (cf. totuși GRANDGENT 1914, p.5: "il periodo del latino volgare dura, quindi, dal -200 al +600 circa") nu putem totuși să nu menționăm o definiție a latinei vulgare date de J.HERMAN 1970, p.16: "nous appelons latin vulgaire la langue parlée des couches peu influencées ou non - influencées par l'enseignement scolaire et par les modèles littéraires", ceea ce, în linii mari, urmează o definiție mai veche a lui M.LEFUMANN (cf. J.B. HOFMANN - A.SZANTYR, Lateinische Syntax und Stylistik).

1.3. Această definiție dia cronică și spațială a latinei "vulgare" obligă pe cercetători a o lua în considerare în toată extinderea ei verticală și orizontală, adică în d i v e r s i t a t e a ei. Latina "vulgară" din secolul +I nu este aceeași cu latina "vulgară" din secolul +V, tot astfel cum latina "vulgară" din Gallia și din Hispania nu poate fi identică cu latina din Dacia, din Moesia sau din Scythia. "Più si arricchisce la civiltà romana e più si moltiplicano le forme della vita romana, piu vengono a formarsi varie stratificazioni del latino, corrispondenti alle varie categorie, alle varie classine occupazioni sociali, come appunto vediamo accadere anche oggi in ogni complesso dialettale. E' sempre lo stesso latino che si parla, ma o'è quello più colto e quello meno; quello degli ambienti militari e quello delle massi popolari e quello dei signori, e tutta questa varietà non è precisabile. E' la vita in movimento continuo (SAVJ-LOPEZ 1948, p.111).

În aceste condiții, a vorbi despre o "unitate" a latinei "vulgare", immer ein und dasselbe (W.MFYER-LUBKE) este și anacronic și ireal. Dacă se poate admite o asemenea unitate, aceasta se poate face numai atunci cînd a existat o κοινή latină, subordonată existenței

Imperiului. G.DEVOTO 1940, pp.281-282, arată că, înainte de a se constitui caracterele "provinciale" ale latinei, "l'azione accentratrice degli imperatori, la facilità e la frequenza della comunicazioni hanno non solo mantenuto l'unità sostanziale della lingua letteraria ma anche quella della lingua d'uso, accogliendo e diffondendo per tutto l'Impero alcune novità più o meno appariscenti".

Se mai poate vorbi de o unitate a latinei "vulgare", dacă luăm în considerare inscripțiile sau documentele scrise, izvoare de bază ale cunoașterii abaterilor de la norma literară; H.SCHUCHARDT, Vokalismus Vulgärlat. I, p.92 afirmă că latina "vulgară" apare întotdeauna, în documentele din toate regiunile, ca una și aceeași", iar cercetătorii inscripțiilor latine din toate regiunile Imperiului Roman sînt unanimi în a recunoaște că studiul inscripțiilor nu relevă diferențe mari de limbă de la o provincie romană la alta, nici prea multe forme specifice uneia dintre regiunile lumii neolatine. Poate că de aceea Sorin STATI, Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor, București, 1960, p.19 afirmă foarte categoric, că "unitatea latinei vulgare în primele cinci secole ale Imperiului rămîne, pînă la proba contrarie, un adevăr științific" !

Asemenea afirmații amestecă datele scrierii latinești, literare sau non-literare, cu realitatea unei limbi vii, în mișcarea continuu diferențiată teritorial și social. Studiul textelor epigrafice nu a relevat decît prea puține și prea neînsemnate caracteristici specifice vorbirii pentru că lăpiciozii aveau o sumară cunoaștere a limbii literare și făceau, totuși, efortul de a scrie corect, evitînd vulgarismele. Pe de altă parte nici o scriere nu poate fi identificată cu vorbirea: între vorbire și scris sînt diferențe de structură care fac a nu putea fi notate în scris particularitățile vorbirii. Limba scrisă este supusă tradiției și continuității scrisului. Iată de ce nu putem aștepta a găsi în limba izvoarelor scrise latinești decît o mixură de forme literare tradiționale ("clasice") cu forme "vulgare". Acestea sînt textele "cu vulgarisme", cf. B.F.VIDOS 1963, p.176: La denominación de "latín hablado" se suele evitar, porque no se posee ningún documento que refleje con todas las características este latín popular. En efecto, apenas un romano se disponia a escribir, aunque fuese poco culto, procuraba adaptarse, tal vez inconscientemente, a las normas de los gramáticos y de los intelectuales romanos".

1.4. Latina "vulgară" trebuie oătată așadar în latina vorbită dar nu trebuie identificată cu aceasta. Uzul oral al limbii latine - pe care B.F.VIDOS ibid. îl numește "una corriente subterránea, sepultada por el latín de la cultura" - a slăbit, eliminat sau "turburat" tradi-

ția culturii și convențiile scripturii (chiar pe cele ortografice), adaptînd latina scrisă la realitățile vorbirii contemporane.

2. Latina "vulgară" nu este o limbă în sine. Ea este o variație stilistică și socio-culturală, idiolectală internă a limbii latine înseși. De aceea examinăm latina "vulgară" în cadrul limbii latine, fără să o separăm de aceasta în sistem, ci numai prin nivelul social, cultural, geografic (spațial) și temporal al normelor. Pe bună dreptate afirma A.MBILLET 1938, p. 239, că termenul latină "vulgară" nu exprimă "a aucun moment ni en aucun lieu un état un, définissable avec quelque précision". Sub acest nume nu se poate înțelege decît "un ensemble de tendances qui se sont réalisées à des degrés divers suivant la condition et l'éducation des divers sujets, suivant les temps et suivant les lieux" (*ibid.*).

2.1. Problema vorbitorilor latinei "vulgare" se pune așadar cu stringență. Vorbindu-se și scriindu-se conform condițiilor sociale, culturale, locale proprii celor ce o utilizau, limba latină atestă o eterogenitate evidentă. După cum spune P.SAVJ-LOPEZ 1948, p.111, "è sempre lo stesso latino che si parla", dar există o latină mai cultă "quello latino degli ambienti militari e quello della masse popolari e quello dei signori, e tutta questa varietà non è precisabile. È la vita in movimento continuo, perenne... È è questo latino così mobile e ricco, che passera nelle province, perché in queste non passa soltanto il latino letterario... È questo latino provinciale dell'imperio è ancora latino volgare, cioè ancora è sempre latino parlato in nuovi aspetti, in nuovi atteggiamenti, in nuove forme".

2.2. In aceste condiții orice constatare asupra latinei "vulgare" fără precizării socioculturale (chiar profesionale, argotice, de tipul sermo castrensis, plebeius, quotidianus, rusticus, urbanus etc.) teritoriale sau cronologice riscă să rămînă pure abstracțiuni. Ceea ce caracterizează latina "vulgară" este ceea ce J. HERMAN 1970, p.17 numește "la variété déconcertante des faits", eterogenitatea faptelor.

2.3. Credem a putea defini această caracterizare a latinei "vulgare" printr-un concept utilizat în dialectologia romanică actuală (cf., de ex., J.ALLIERES, Manual ALVAR): polimorfism. J.M.LOPE BLANCH 1974, p.17 ținînd seama de populația eterogenă de conquistadores și pobladores sosită în Mexic odată cu ocupația spaniolă, a aplicat acest concept la dialectele spaniole mexicane. Dar polimorfismul caracterizează constant dinamica oricărei limbi. F.COSERIU 1958, p.9 a arătat că limba este "un sistema en movimiento", "una perpetua sistematización", ceea ce înseamnă că instabilitatea polimorfică este un sta-

diu normal al unei limbi vii, cu atât mai mult al unei limbi căreia îi lipsea un principiu coercitiv și de prestigiu, așa cum era limba latină vorbită din ce în ce mai intens, în Imperiul Roman, de oameni incultși sau prea puțin cultivați, din mediile socioculturale inferioare sau marginale ale lumii latine (cf. M. AIWAR, Niveles socio-culturales en el habla de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas, 1972, p.165: "los hablantes cultos, bajo la precisión de la escuela, de la letra impresa, de un ideal normativo más desarrollado - presentarán un polimorfismo mucho menos variado, si es que lo presentan, que aquellos otras gentes que realizan su comercio lingüístico lejos de la escuela, de los libros y de un ideal de perfección"). Acest polimorfism era de bună seamă mai redus în primul secol al Imperiului decât către sfârșitul Imperiului Roman de Apus în sec.al V-lea, mai redus la Roma decât în provinciile cucerite, mai redus în mediile culte și patriociene decât în cele plebeie sau rustice.

2.4. Latina "vulgară" se caracterizează, așadar, printr-un polimorfism social, cultural, regional (teritorial) și chiar individual (idiolectal) care nedă dreptul de a o considera cu atât o structură lingvistică sui-generis, ci, mai degrabă, un ansamblu de tendințe realizate în timp și în spațiu, în interiorul latinei înseși. Existența latinei "vulgare" în năuntru l latinei pune problema unor limite interne și externe ale latinei, în termenii lui W.LABOV 1977, pp. 70 urm.; dacă gramatica unei limbi, după N.CHOMSKY, reprezintă cunoștințele de care un vorbitor trebuie să dispună pentru a produce și a înțelege limba ca nativespeaker, atunci există o gramatică a latinei "supra-varietate" (pan-dialectal grammar), prin care se poate produce și înțelege orice mesaj, indiferent de varietate diastratică sau diatopică, precum și o gramatică a latinei care să caracterizeze fiecare varietate, cu reguli care să se aplice la contexte opționale și care să țină seama de stratul social și de registrul stilistic al limbii cotidiene (dialect grammar), până la idiolect.

Gramatica latinei "vulgare" are rolul de a lua în considerare aceste limite interne, de a încerca să simplifice și să reducă diversitatea faptelor prin descoperirea unor reguli: a descoperi uniformitatea în polimorfism, a demonstra că eterogeneitatea lingvistică a unei comunități este, totuși, ordonată (cf. L.RFNZI, în LABOV 1977, p.13). Astfel spus, gramatica latinei "vulgare" ar trebui să identifice unitățile gramaticale non-semnificative, limitele variabilității în interiorul unor reguli, unitatea în varietate.

2.5. Este, fără îndoială, greu de a se construi o gramatică a tuturor varietăților "vulgare" ale latinei. Sistemizarea faptelor în vederea revelării unei norme "vulgare" nu se poate face întotdeauna și în toate circumstanțele. Pe de altă parte lexicul capă, adeseori, conceptelor de normă. Regiunile, urbanitatea sau rusticitatea, prezența sau absența școlilor fac ca, din Dacia și pînă în Lusitania, raportul normă cultă/normă populară să aibă configurații foarte diferite.

3. Este deci mai realist și mai prudent a vorbi despre maimultevarietăți de latină "vulgară", diferențiate social, teritorial, diacronic. Se poate utiliza, în aceste situații, conceptul de continuum pe care îl întrebunțează socio-lingvistica. În interiorul unei comunități lingvistice care utilizează, activ sau pasiv, același repertoriul verbal, se observă existența a două varietăți ușor identificabile între ele în raport de diglosie, una "înaltă", cultă alta "joasă", populară, care alcătuiesc împreună, un continuum (cf. A. MIONI - J. TRUMPER, 1977, p.330). Acest continuum poate fi realizat laolaltă sau în așa fel încît să se identifice straturi discrete de varietăți, social și cultural ordonate, de la cea mai cultă spre cea mai incultă (v. și W. LABOV, 1977).

În cazul latinei, mai ales în epoca imperială, asemenea continua se constituiau în diverse zone ale lumii romane. Bineînțeles, structurile lor discretă, adică pluralitatea structurilor și a normelor mai mare în mediile urbane și în regiunile mai profund romanizate și mai în contact cu cultura centrală decît în cele rurale și în cele periferice și izolate. Avem dreptul deci a presupune că, la Roma sau în centrele urbane din Peninsula Italică sau Hispanică existau în continuum-ul latinei mai multe straturi de latină "vulgară" (în raport cu norma cultă) decît existau în Dacia noastră, astfel spus că latina "vulgară" din Dacia era mai omogen îndepărtată de latina cultă decît era latina din centrele de cultură. Coloniștii imigrați în Dacia, agenții purtători ai limbii latine, reprezentau nivele socio-culturale diverse, limbi materne diverse și vorbeau o latină lingua franca, fiecare în felul său; dar toate elementele acestei latini "vulgare" din Dacia aveau în comun aceeași slabă dependență față de norma cultă. Descoperim, în continuum-ul latinei din Dacia, două straturi de limbă latină "vulgară": unul, al inscripțiilor, mai îngrijit, mai urban, care, după H. MIHAESCU 1969, p.279, ar reprezenta "o pătură socială subțire, suprapusă", altul, al unei limbi populare, pre (sau mai) puțin culte, pe care o relevă analiza lexicului latin ereditar al limbii române întreprinsă de I. FISCHER, Ist. lb. rom. II, pp.110 urm. (mai ales cap. Cuvinte parromanice absente din limba română, pp.122 urm. arată că anumite cuvinte denumind noțiuni abstracte sau culte lipsesc din latina ce devenea limbă română).

4. Pentru asemenea considerații comparative din care se deduce stadiul latinei "vulgare" avem la dispoziție datele comparației limbilor romanice. Unii romaniști, printre aceștia și marele W.MEYER-LUBKE, au considerat că, prin comparație, se poate ajunge la stabilirea unor concordanțe între limbile romanice care nu ar fi altceva decât elemente ale latinei "vulgare". Istoria limbii latine populare trebuie construită aproape ou totul din limbile vii. Puținul material pe care ni-l oferă antichitatea se poate introduce numai ca sprijin. Ceea ce însă, din acest material, nu se potrivește în construcție trebuie pur și simplu înlăturat ca netrebător și înșelător (Grundriss der romanischen Philologie, I 1888, p.359, ap. Iorgu IORDAN 1957, p.15). O serie dintre elevii lui W.Meyer-Lubke, Sextil Pușcariu, E.Gamillscheg, G.Giuglea au fost partizani convinși ai reconstrucției în cunoașterea latinei "vulgare".

Si, totuși, nu toate concordanțele rezultate din comparația inter-romanică sînt semnificative pentru lingvistul care cercetează latina "vulgară". Comparația comportă riscul de a confrunta stadii actuale de limbă, care, prin dispariții tardive sau datorite altor factori și-au putut schimba configurația. Există pericolul proiectării într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat a unor situații relativ recente (cf.I.FISCHER, op.cit., p.123).

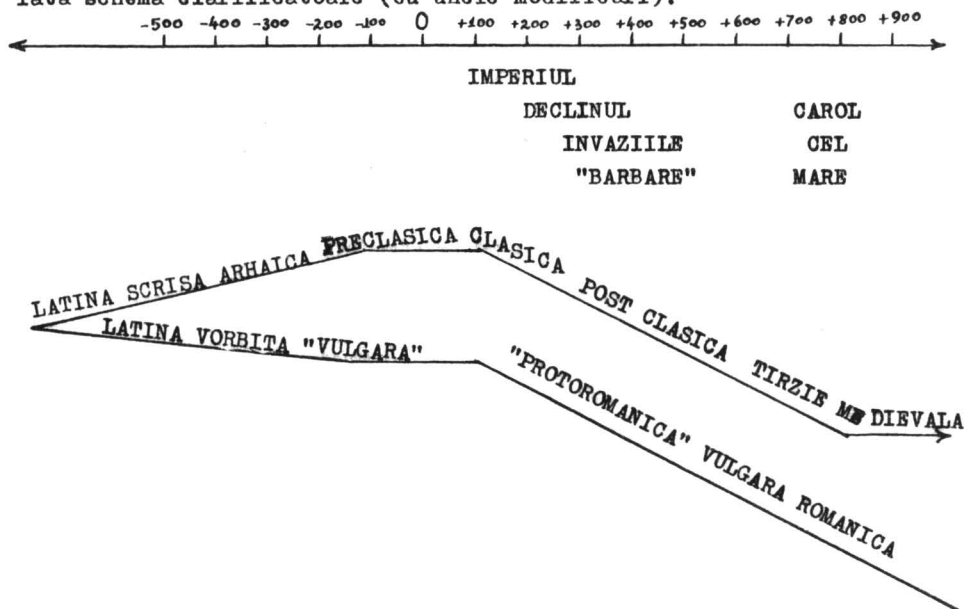
Comparația limbilor romanice relevă concordanțe sau disconrdanțe în stadiul lingvistic a quo al limbilor romanice, dar ascund (sau pur și simplu, modifică) imaginea evoluției lor ulterioare.

5. Aceste considerații au rolul de a arăta că, deși există de veacuri în operațiile latiniștilor și al romaniștilor, latina "vulgară" rămîne încă o realitate lingvistică complexă ce își așteaptă definirea completă și cercetătorii. Pentru rațiuni didactice de claritate și de simplificare, trebuie să integrăm latina "vulgară" în periodizarea generală a latinei propusă de V.VANANEN 1971, pp56:

1. latina arhaică (de la origini pînă în sec.II)
2. latina preclasică (din sec. -II pînă la jumătatea sec. -I)
3. latina clasică ("epoca de aur")(de la jumătatea sec- I pînă la moartea lui Augustus, +14)
4. latina postclasică ("epoca de arginit") (de la +14 pînă în sedolul III).
5. Latina tîrzie (fr. bas latin, eng. late latin) (din sec.III pînă la apariția limbilor romanice, sec.IX cca).

Evoluția latinei "vulgare" pe axa timpului, a fost examinată de F.PULGRAM, 1950 (ou observația că, în termenii săi, latina "vulgară" apare că spoken Latin, diferit de written Latin, F.PULGRAM, 1950, p.466).

Iată schema clarificatoare (cu unele modificări):



(sub numele protoromanică se înțeleg varietățile latino-romance tranzitorii, pe care le putem postula, în funcție de fiecare zonă istorică, socială și culturală a lumii romane, înainte de constituirea limbilor romanice sau sui-generis).

6. După cum se vede, și la F.PULGRAM ca și la V.VÄÄNÄNEN, precum și la ceilalți latinisti și romanisti despre care a fost vorba în acest capitol, punctul "final" al latinei "vulgare" îl constituie înseși limbile romanice, pornind de la concepția lui A.MRILLETT, 1938, p.1: "entre l'indo-européenncommun et les langues romanes d'aujourd'hui, le latin présente un moment de transition". Trebuie menționat mai ales A.ROSETTI 1968, p.77 care a definit limba română ca "limba latina vorbită neîntrerupt în partea orientală a Imperiului Roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia superioară și inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre". Această concepție impune ideea că, în oricare dintre momentele evoluției sale, latina a rămas fidelă sie înseși, fără ca saltul calitativ către o structură romanică să-i modifice identitatea. "Acel care ne-au transmis limba latină din tată în fiu, în aceste părți

dunărene, au avut întotdeauna conștiința că vorbesc aceeași limbă" (latina) (A.ROSETTI, loc.cit.).

Limba latină "vulgară", diversificată și unitară, continuă și discretă, trăiește și astăzi. Limbile romanice "vulgare" sînt însăși latina "vulgară".

BIBLIOGRAFIE

1. Carlo BATTISTI, Avviamento allo studio del latino volgare, Bari, 1950.
2. F.BOURCIEZ, Éléments de linguistique romane, Paris, 1946.
3. F. COSERIU, Sincronia, diacronia e historia, Montevideo, 1958.
4. F.COSERIU, Das sogennante Vulgärlatein und die ersten Differenzierungen in der Romania, in Zur Entstehung der Romanischen Sprachen, Darmstadt, 1978, pp.257-291.
5. G. DEVOTO, Storia della lingua di Roma, Roma, 1940.
6. G.H.GRANDGENT, Introducere în latina vulgară, trad.it. ed.F.G.Parodi N.Maccarone, Bari, 1914, trad.rom. F.TANASE, Cluj, 195.
7. Joseph HERMANN, Le latin vulgaire, col. "Que sais-je? nr.1247, Paris, 1970².
8. Iörgu IORDAN, Introducere în lingvistica romanică, curs universitar, București, 1957.
9. William LABOV, Il continuo e il discreto nel linguaggio, ed.L.RFNZI, Bologna, 1977.
10. J.M-LOPF BLANCH, Dialectologia mexicana y sociolingüística, in "Nueva Revista de Filología Hispánica", XXIII (1974) 1, pp.1-34.
11. A.MEILLET, Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1938. ed.IV.
12. H.Mihăilescu, Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman, București, 1960 (trad.fr.revizuită și argumentată, București-Paris, 1978).

13. A.MIONI - J.TRUMPER, Per un'analisi del continuum veneto,
in Aspetti sociolinguistici dell'Italia contemporanea, a cura di R.Simone - G.Ruggiero, Roma,1977,
329-372.
14. F.PULGRAM, Spoken and Written Latin, in "Language", 26 (1950), pp.
458 urm.
15. Lorenzo RENZI, Introduzione alla filologia romanza, Bologna, 1976.
16. A.ROSETTE, Istoria limbii române, București, 1968.
17. Paolo SAVY-LOPEZ, Le origini neolatine, ed. P.F.GUARNERIO, Milano,
1948.
18. Veikko VAANANEN, Introduzione al latino volgare, trad.it. ed.
A.LIMENTANI, Bologna, 1971.
19. B.F.VIDOS, Manual de lingvistică romanică, trad.sp. Francisco DE
B.MOLL, Madrid, 1963.
20. Academia Republicii Socialiste România, Istoria limbii române,
Vol.I și II (red.I.COTEANU și colectiv), București,1969.

CAPITOLUL AL DOILERA EXPANSIUNEA ROMANA

O. In general, cind se vorbește despre statul roman, imaginea evocată este aceea a imperiului, epocă aureolată de elemente care i-au dat o strălucire cu adevărat istorică.

Analiza științifico-didactică a acestei etape din evoluția umanității antice trebuie însă să definească structura societății romane în totalitatea ei, să-i delimiteze - sincronic și diacronic - sistemele, subsistemele, să surprindă mecanismul și rezultatele contactelor cu modele non-latine și să prezinte caracteristicile definitorii ale formelor de manifestare.

Este adevărat că existența statului roman s-a desfășurat aproape în întregime în cadrul formațiunii solavagiste (dacă exceptăm perioada legendară a începuturilor); dar, în cei peste o mie de ani de permanență pe harta lumii, prin manifestările ei, Roma a reprezentat trepte evolutive diferite ale formațiunii însăși. Astfel, formele de organizare politică (regalitatea, prima și a doua etapă republicană, principatul, imperiul) reflectă în fapt cicluri sau sisteme care, prin funcționarea lor generală, cît și prin particularități, se detașează, dar se și întregesc structurilor esențiale, globale.

1. După cum se știe, în prima parte a existenței sale, statul roman a dus o politică de cîștigare și consolidare a independenței. Începînd cu sec. al VIII-lea î.e.n., epocă în care se fondează (cf. legendei) statul roman, și pînă în sec. al III-lea î.e.n. cînd latinii devin stăpîni în întregul teritoriu italic, viața societății romane s-a desfășurat la interferența unor evenimente esențiale, avînd la bază un prim ciclu de cuceriri: 338 î.e.n. Latium, 272 î.e.n. Italia centrală și meridională, 241 î.e.n. Sicilia, 238 î.e.n. Corsica, 223 î.e.n. Cîmpia Padului. Drept urmare, în această etapă de aproximativ patru secole (în care s-a hotărît soarta romanilor pentru încă șapte - opt veacuri), lumea latină a intrat, prin forța împrejurărilor, și, în primul rînd ca urmare a unor acțiuni militare, în contact cu civilizații deja constituite (vezi pct.1.1) care își trăise apogeul și, tocmai datorită acestui fapt, puteau transmite rezultatele unei îndelungate expe-

riențe sociale. Căci, după cum se poate constata cu diferite ocazii, viabilitatea unei culturi și a unei civilizații constă nu numai în procesul de creație a valorilor, ci și în circulația, difuzarea, transmiterea și consolidarea lor de la o societate la alta, sincron și diacronic. Rezultatele - care, uneori, sînt înregistrate peste secole - se apreciază, tocmai de aceea, în funcție de zonele cuprinse, de ritmul și calitatea transmisiei, ponderea și stabilitatea anumitor elemente și integrarea lor în structura "țintă", puritatea formelor durată procesului respectiv.

1.1. Foarte curînd după așezarea în Latium, romanii se ciocnesc de etrusci¹, semnalăți încă din sec. X - XI î.e.n. în nordul peninsulei și care, în aproximativ două secole, reușiseră să-și subordoneze tot centrul teritoriului italic. După o perioadă de înflorire și echilibru, cu punct culminant în sec. VIII - VI î.e.n. (epocă în care Federația celor 12 orașe etrusce se bucura de o mare autoritate), declinul statului etrusc se va declanșa odată cu înfrîngerile suficiente suferite pe mare din partea flotei grecești (sec. al V-lea î.e.n.) și se va desăvîrși după secole, ca urmare a asimilării treptate a populațiilor etrusce de către romani.

1.2. În aceeași epocă se stabiliseră primele contacte dintre etrusci și greci. Prima colonie greacă italică Kyme (Cumae) era tot atît de veche (754 î.e.n.) ca și centrele etrusce.

După ce, în jurul anului 700 î.e.n., etruscii dominaseră Marea Tireniană (în perioada lor de ascendent total asupra zonei italice continentale și maritime), dezastrele navale de la Cumae (524 și 474 î.e.n.) provocate de flota grecească determină în mare măsură slăbirea și dezmembrarea Federației cetăților etrusce.

1.3. Tot atunci (sec. VIII - VII î.e.n.) fenicienii întemeiaseră primele colonii în Sicilia occidentală (Motye, Panormos), inau-

1. Originea etruscilor a fost din totdeauna un subiect foarte controversat; Raymond Bloch, în lucrarea Etruscii expune principalele teze și aderă la cea a lui Herodot (sec. V î.e.n.) care îi prezintă pe etrusci ca emigranți de origine asiatică (sec. al XIII î.e.n.), stabiliți parțial în insulele egeene-Creta, Lemnos, Micene - ; unele caracteristici culturale de aici realizează direct legătura cu cele asiato-babiloniene și etrusce, sugerînd astfel o comunitate culturală primitivă cu contururi suprapuse.

Chiar dacă nu toți specialiștii subscriu fără rezerve la această opinie (cf. Jan Burian - B.Mouchova; Misterioșii etruscii, Editura Meridiane, București, 1973, - înclină spre a-i considera pe etruscii ca vechi băștinași europeni), pentru discuția noastră interesează mai puțin originea etruscilor, față de importanța urmărilor contactelor dintre ei și romani (vezi pct.2 și capitolele următoare).

gurind acolo, după cum remarcă unii specialiști², o organizare socială bazată în principal pe activitățile comerciale (filieră primordială a influenței feniciene), în opoziție cu expansiunea militară, atât de înrădăcinată în politica romană de mai târziu.

Confluența acestor tipuri de civilizație cu o structură similară sub anumite aspecte (etrusc, grecesc, fenician) și interferența lor pe teren italic explică, cel puțin parțial, reorganizarea de fond a societății romane în epoca respectivă și adoptarea unei economii mixte, agrar - comercială, consolidată ulterior (în special la sfârșitul republicii și în imperiul timpuriu) prin contribuția resurselor economice ale provinciilor.

1.4. Aproape concomitent, în cealaltă regiune colonizată de indo-europeni (Balcanii) sînt semnalate evenimente importante: în anul 657 î.e.n. milesienii fondează pe țărmurile vestice ale Pontului Fuxin colonia Histria (Istros), iar spre sfârșitul sec. al VI-lea î.e.n. se întemeiază așezarea doriană de la Callatis și cea milesiană de la Tomis³. Tot acum, ca urmare a expediției lui Darius (514 î.e.n.), geții sînt calificați de către Herodot "cei mai viteji și cei mai drepecți dintre traci".

În secolele următoare (V - IV î.e.n.) se dezvoltă state și regate tracice, iar în jurul anului 300 î.e.n. Dromichaetes realizează o uniune de triburi geto-dacice⁴.

3. Cf. Sabatino Moscati, Lumea fenicienilor, Editura Meridiane, București 1975, p.159"...În ultimă analiză, ceea ce ne prezintă mai întii fenicienii și apoi cartaginezii nu este decît o expansiune eminamente comercială, fără nici o intenție de cucerire, fără nici o necesitate de așezare stabilă și nici de vreo transplantare de populații în masă. Ceea ce nu exclude, printr-o logică firească a evoluției expansiunii, ca în multe cazuri să aibă loc așezări stabile, să se transplanteze populații și să se efectueze cuceriri; dar este esențial să reținem că toate acestea nu sînt legate în nici un fel de fenomenul de expansiune, înocît se poate chiar să nu fi existat sau - ceea ce contează mai mult pentru înțelegerea istoriei - să fi existat mai târziu".....

Merită reținut citatul în direcția corelării sensului cu atitudinea foarte asemănătoare a coloniștilor greci, așa cum este foarte bine analizată de către Finley în vol. Vechii greci (expansiunea grecească s-a impus în primul rînd prin eficiența activităților comerciale, maritime, culturale, reușind să domine chiar în condițiile precare ale stăpînirii militare romane).

3. Prin urmare anterior datei oficiale a întemeierii Romei, în urma unificării administrativ-politice a așezărilor de pe colinele din jurul cîmpiei romane.

4. Unificarea de mai târziu (sec. I î.e.n.) făcută de Burebista s-a produs în condiții speciale; ne gîndim în primul rînd la pericolul pe care îl prezentau pentru populațiile dunărene romanii-care, sub conducerea lui Caesar, începuseră să-și dezvolte și să-și valorifice experiența organizatorică pe plan militar, aspirînd la lărgirea frontierelor spre estul continentului (cf. Ion Horațiu Crișan, Burebista și epoca sa, ed. II, Ed. Enciclopedică, București, 1977, p.47-50, 54-56).

În momentul de față există mărturisiri istorice certe (în special lingvistice și arheologice) cu privire la afirmarea traco-dacilor în regiunile balcano-dunărene și asupra gradului lor de civilizație (în ritm cu epoca și în limitele epocii)⁵.

Hărți arheologice publicate în diferite țări (URSS, Ungaria) dovedesc extinderea așezărilor geto-dacice spre și dincolo de Nistru, precum și în pusta ungară. În unele dintre aceste centre alfabetul latin era cunoscut și folosit, în paralel cu cel grecesc, cu cca. 100 de ani înainte de cucerirea romană, iar denarul roman de argint (imitat perfect în atelierele din Dacia) circula în întreaga zonă.

În ceea ce privește raporturile dintre romani și geto-daci, diferite surse istorice informează despre amestecul lui Burebista în luptele dintre triumviri, fățiș de partea lui Pompeius, care - contrar lui Caesar - era dispus să recunoască existența unui stat centralizat geto-dacic⁶. Această atitudine, agravată și de rolul de nucleu polarizator pe care același Burebista l-a reprezentat pentru aspirațiile de independență ale lumii "barbare" din zonele balcano-dunărene, explică în parte înverșunarea urmașilor lui Caesar împotriva dacilor⁷.

2. Influențele reciproce dintre cuceritorii romani și populațiile cucerite de ei au condus cu timpul la profilarea unei structuri complexe, de tip solavagist, caracterizată printr-o dinamică și direcție anumite ale procesului de preluare și transmitere a elementelor de cultură și civilizație.

De exemplu, esența, manifestarea preponderent practică ce a fost mereu atribuită civilizației romane, poate fi asociată - ca proveniență - atât cu condițiile de formare a Romei arhaice⁸, cât și cu asimilarea de elemente ale unor civilizații cu trăsături comune: utilitatea esteticului, urbanism, dezvoltare comercială specific geografic neagrar etc. (Etruria, Graecia - inclusiv Magna Graecia -, unele forme orientale de natură feniciano-cartagineză, cu predominarea caracteristicilor urbane, artizanal-comerciale - vezi nota 2 și p.3).

5. Vezi sinteza publicat (sub redacția lui I.I. Rusu) de un colectiv de la Cluj, sub titlul Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium, Editura Academiei R.S.R., București 1976; în aceeași ordine de idei: H.M. Danov, Tracia antică, Editura Științifică și enciclopedică București, 1977; M. Garasanin, Începuturi de civilizație în sud-estul Europei (în Magazin istoric nr.9/1976) etc.

6. Dio Cassius (Gulegere de texte pentru istoria României, vol. I, București, 1977).

7. I.H. Crișan, Burebista și epoca sa, București, 1977.

8. Ecaterina Goga, Romania, I, p.9-20.

Interferența unor astfel de trăsături în interiorul zonei romano-latine a dus la consolidarea lor reciprocă și la profilarea unor modele complexe, prelucrate, rafinate și transmise Romei sub aspecte calitativ noi. În aceeași ordine de idei atragem atenția asupra rezultatelor diferențiate, în funcție de condiții multiple și complexe, ale contactului dintre "modele" și "nuclee" social-culturale de profil neuniform.

2.1. Astfel, dacă influența etruscă asupra statului roman a fost un proces cu precădere bilateral (Roma-Etruria), rezolvat (indiferent de urmările sociale sau cultural-lingvistice) - definitiv, în timp, printr-un act politic (dizolvarea Federației cetăților etrusce și integrarea lor totală în formele și modul de viață specific romane), nu aceeași concluzie se degajă din analizarea raportului romani-greci.

O primă observație se referă la faptul că influența grecilor asupra lumii antice romane nu a fost inaugurată prin contactul cu romanii și nici nu s-a limitat la teritoriul italic⁹. Afirmatia include cel puțin două aspecte ale problemei.

Pe de o parte este vorba de teritoriile unde s-a exercitat consecvent penetrația grecească (Magna Graecia, sudul italic, nordul Africii și regiunea mediteraneană), sub diferite forme, în diferite epoci, prin factori diferiți.

Pe de altă parte se adaugă constatarea că, deseori, grecii transmiteau (așa cum vor face mult mai târziu arabii în Iberia), direct sau modificat de propriul lor spirit, numeroase și esențiale experiențe, modele orientale, cunoscute și însușite datorită vocației lor de navigatori și comercianți. Prin rezultatele ei, acțiunea poate fi considerată ca activă chiar și după distrugerea cetăților feniciene sau cartagineze de către romani.

Acest fenomen se corelează în timp și cu o anumită caracteristică a contactului cu romanii, în sensul că acțiunea respectivă se desfășoară după ce populațiile grecești depășiseră marea epocă a lui Pericle, epocă ce, dezbrăcată de orice idealizări, reprezentase (nu fără sacrificii și perioade de experimentări zburciunate și dureroase) un lung și fructuos proces de înnoire a întregii structuri, eficient și vizibil în toate sistemele ei.

9. Implicațiile lingvistice ale contactului romani/greci sînt prezentate sub aspectele cele mai semnificative (inclusiv polemica asupra opoziției dintre influența grecească veche și cea bizantină) la C. Tagliavini, Originile limbilor neolatine, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977, cap. II.

În sfârșit, mai trebuie adăugat încă un element: unele teritorii cucerite de romani se aflau într-un fel de "al doilea stadiu de asimilare" în ceea ce privește lumea orientală-helenistică, deoarece cunoscuseră înaintea contactului cu Roma etape mai vechi ale aceluiași proces de cultură și civilizație (de ex. în Iberia, influența unor "modele" feniciene, grecești sau africane se stabilizase în anumite zone mult înaintea colonizării romane; relațiile dintre traco-geto-daci și comunitățile grecești datau dinainte de Burebista etc.

2.2. În ceea ce privește raporturile altor populații italice cu grecii (din Peloponez, dar și din Magna Graecia) se știe de exemplu, că etruscii au întreținut legături cu grupurile etnice grecești în epoca preromană și în cea romană (legături economice și culturale mai ales), fără să se ajungă însă la un proces de asimilare, limita rămânând la stadiul de "influență reciprocă".

Această caracteristică s-ar datora, după cum afirmă unii istorici¹⁰, lipsei de omogenitate politică atât a grecilor, cât și a etruscilor¹¹, caracterului unilateral și limitat al raporturilor de colaborare, constatare ce ne amintește și de considerațiile lui Finley¹² asupra consecințelor dispersării colonizatorilor greci în Europa.

2.3. De aici și slaba influență grecească asupra organizării politice a Romei¹³; între romani și greci a existat o fundamentală deo-

10. Ex. Alain Hus, Résistance et assimilation des Etrusques à la culture grecque, vol. Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien, Paris - București, 1976.

11. Sistemul de organizare politică de tip "fедераție", comun grecilor și etruscilor, era atât de adânc implantat în mentalitatea, structura teritoriilor respective, încât poate fi regăsit până foarte târziu, în constituirea și funcționarea "comunelor" feudale europene (în special în Italia nordică); economia "închisă", specifică feudalismului occidental s-a avut în mare măsură pe tradiția milenară a statelor "federative" ale formațiunii sclavagiste italice.

12. Cf. Finley, Vechii greci, Ed. Eminescu, București, 1974.

13. Contrastul este frapant cu influența grecească, până la identificare asupra formelor religioase: romanii au adoptat, în general, zeitățile grecești și ceremonialele corespunzătoare (cu latinizarea lexicală cunoscută). În schimb, este insuficient clarificată influența pe care a avut-o asupra organizării sociale romane statul sclavajului la greci. Se știe că, în societatea antică, existau cel puțin două forme de exploatare economică umană: una de tipul "sclav-marfă", alta de tipul "producător agricol dependent" (uzufruct parțial al pământului). Deși prima dintre aceste forme s-a instituționalizat în statul roman, nu se poate susține nici absența celeilalte (o inscripție descoperită în 1896 în Tunis - datată 115-117 e.n. - se referă la raporturile locale dintre fermieri -arendăși și coloni: CIL, VIII, p. IV, nr. 25902). Este adevărat că aparența la comunitatea civică produce și dreptul de proprietate funciară (la romani, ca și la greci), dar Roma nu legiferează cu strictețe (cum făcuse Sparta, de exemplu) incompatibilitatea dintre calitatea de "cetățean" și cea de "producător".

sehire de concepție politică: în cadrul a ceea ce s-a numit formațiuni social-economice, solavagismul, romanii au mers pe direcția unui stat unitar care își integrează toate teritoriile anexate și luptă pentru a asigura o conducere centralizată, în opoziție cu noțiunea de "polis" la greci (similar la etrusci, fenicieni, cartaginezi), noțiune care presupune și exprimă o independență totală (trăsătură ce derivă direct din caracteristicile geografice, corelate cu resursele economice specifice zonelor respective).

2.4. Putem spune așadar că, încă din sec. al III-lea î.e.n., dată la care începe marea expansiune romană, se poate vorbi de o consolidare social-economică și cultural-politică, de stabilizarea unor forme proprii: o structură economică caracteristică formațiunii solavagiste, adaptată resurselor naturale și potențialului forței de muncă; un stat centralizat cu forme politice specifice; o organizare socială de tip solavagist, cu sistemul solavajului instituționalizat (în care se conturase deja opoziția între patricieni / plebei, solavi), un nucleu cultural-lingvistic cu centrul în Latium, de unde încep să se dezvolte și să se difuzeze limba latină literară și literatura clasică.

3. Cuceririle romane parcurg un drum ascendent și Roma intră într-o altă epocă, aceea a expansiunii teritoriale: 191 î.e.n. Gallia cisalpină, 197 - 133 î.e.n. Iberia, 146 î.e.n. Cartagina și o parte din Africa, 50 î.e.n. Gallia în întregime, 33 î.e.n. Illyria; ultima cucerire republicană este Egiptul (31 î.e.n.), viitoare "provincie imperială".

Al doilea triumvirat ia sfârșit prin "principatul" lui Octavian August, formă care anunță de fapt trecerea definitivă la imperiu. În epoca imperială se desăvârșesc cuceririle în regiunile cele mai depărtate de metropolă: 16 e.n. Noricum și Pannonia, 43 Britannia, 46 Tracia și Moesia, 106 Dacia; Armenia și Transcaucazia, ultimele teritorii anexate de Traian, sînt pierdute la scurt timp după moartea sa.

După cum se poate constata, Traian conducea un imens imperiu în care fuseseră integrate aproape toată Europa¹⁴, de la Atlantic la Pontul Fuxin, teritorii din Africa și Asia, inclusiv Mediterana - "Mare nostrum" - . Faptul că statul roman și-a asigurat un asemenea ascendent geografic nu a condus, așa cum s-ar părea, la realizarea unei structuri

13. Această contradicție de principiu în interiorul corelației economico-politice ar explica, poate, și lipsa de receptivitate a Romei la influența greacă pe plan politic.

14. Si unele populații extra-imperiale aveau un statut de semiindependență: federații, mercenarii, triburile germanice sau balcanice etc...

omogene; începînd cu sistemele parțiale și terminînd cu esența societății însăși, se constată existența subterană a unor deosebiri și contradicții care provoacă și explică non-integrarea: eterogenitate etnică lingvistică, de dezvoltare economică, tradiție politică și culturală, diferite forme de organizare¹⁵.

Sistemul administrativ roman, care reflecta ideea de stat unitar și centralizat, din intenția de adaptare la condițiile concrete ale regiunilor ocucerite, a ajuns la diferențieri de regim, creîndu-se o ierarhie arbitrară între colonii, municipii, aliații Romei, element care va favoriza dezmembrarea de mai tîrziu. Pe de altă parte, tradiția politică romană intră în conflict cu formele locale, conflict nerezolvat de lărgirea dreptului de cetățenie (legea lui Caracalla din anul 212 acorda cetățenia romană tuturor oamenilor liberi din imperiu), dar agravat de înrăutățirea relațiilor contradictorii dintre clasele și categoriile sociale (contradicție dublată de cea dintre metropolă și regiunile colonizate), cu rezultat principal neglijarea și decăderea activității productive interne.

La un moment dat (ultima perioadă imperială) statul nu mai poate stăpîni mișcarea centrifugă a regiunilor extraitalice și nici nu poate găsi soluțiile de remediere. Separarea celor două imperii din anul 395 (Imperiu de apus cu capitala la Roma și Imperiul de răsărit cu capitala la Byzantion) nu face decît să întîrzie cu 80 de ani prăbușirea definitivă din anul 476, cînd coaliția legiunilor germanice condusă de Odoacru desființează pentru totdeauna Imperiul roman de apus și face inoperant însuși conceptul politic de "imperiu" pentru epoca respectivă.

Caracteristică pentru ultima perioadă a statului roman va fi deci alterarea funcției de autoreglare a structurii în ansamblu (cu puncte de pornire în mișcarea de la nivelul sistemelor și subsistemelor integrate ei)¹⁶, fapt care va provoca treptat decăderea imperiului roman, proces ce evaluează în paralel și interdependență cu dezagregarea formațiunii sclavagiste, cu consecințele istorice cunoscute: formarea unor state feudale și a unor idiomuri europene noi, unele dintre ele de natură și origine latină.

Ca efect al politicii expansioniste a Romei rămăsese un proces evolutiv contradictoriu: zone intens romanizate (transplantare de civili-

15. Pentru problemele de amănunt ale romanizării, ex. ritmul și profunzimea fenomenului, cf. Manual de lingvistică romanică, TUB, 1975, cap. I.

16. Vezi extinderea colonatului, oficializarea colegiilor profesionale, decăderea activității productive din metropolă, stagnarea și involuția civilizației urbane etc..

zație urbană profilată pe școli și centre culturale- ex.Iberia) coexistau cu altele, care au menținut și au dezvoltat romanitatea chiar sub forme predominant rustice (în special după prăbușirea Imperiului); interesant și demn de subliniat este însă faptul că rezultatul în ambele situații a fost crearea, consolidarea și dezvoltarea unei lumi romanice (țăti de limbi neolatine) care s-a impus Europei printr-o structură proprie (vezi nota 12). Nu trebuie uitat însă nici "așecul" romanizării în unele teritorii cucerite, proces ce a decurs dintr-un complex de factori cu urmări dizolvante (superioritatea culturii oriental-helenistice în Grecia, ponderea altor populații - germanice, slave - în nordul Europei și Balcani, slaba preocupare a administrației romane pentru a realiza o romanizare complexă și totală etc. - Manual de Lingvistică romanică, vol. I, cap. 2-5).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Armbruster A., Romanitatea românilor-istoria unei idei - , Ed.Acad. R.S.R., București, 1972.
2. Bloch R., Etruscii, Ed.Stiințifică, București, 1966.
3. Bonnard A., Civilizația greacă, Ed.St., Buc., 1967
4. Cassius Dio, Istoria romană, Ed.St., Buc., 1973
5. Condurachi Emil, Curs de istorie romană, OMUB, 1974.
6. Dăicovici H., Daicii, Ed.Stiinț., Buc., 1965.
7. Crișan I.H., Burebista și epoca sa., Ed.Enciclop., Buc., 1976.
8. Engels Fr., Originea familiei, a proprietății private și a statului Marx-Engels, Opere, 21, Ed.Politică, 1965.
9. Finley M.I., Vechii greci, Ed.Eminescu, Buc., 1974.
10. Giurescu C. - Giurescu D., Istoria Românilor, I, Buc., 1974
11. Goga E., România, I, TUB, 1977
12. Grimal P., Civilizația romană, Buc., 1973.
13. Tagliavini C., Le origini delle lingue neolatine, București 1977
14. Wolf Ph, Les origines linguistiques de l'Europe occidentale, Paris, 1968.

CAPITOLUL AL TREILEA
SUBSTRATUL PRELATIN AL LIMBILOR ROMANICE

I. PROBLEME GENERALE

O. Deși teoria substratului lingvistic a fost creată de G.I. Ascoli (1866), B.P.Hasdeu (1860) ș.a. tocmai pentru a explica diferențierea limbilor romanice, o cercetare comparativă a situației elementelor de substrat în principalele limbi romanice nu există încă. Mai mult decât atât, cu excepția nebulosului substrat mediteranean și a celui american, studiul substratului a fost în general neglijat, cazul cel mai tipic fiind cel al limbii franceze, unde în afara toponomasticii, nu s-a făcut aproape nimic, lucrările de istoria limbii conținând doar vagi referințe de natură istorică și nu lingvistică. România se bucură în această privință, așa cum a remarcat J.Hubschmid (1976), de o situație privilegiată, în ciuda slăbelor stestări antice și a târziei apariții a documentelor scrise în românește. Două sînt situațiile care, cu excepția istoricului studiilor de substrat (v. mai ales C.Tagliavini, 1964), au prilejuit unele considerații cu un oarecare grad de generalitate:

O.1. Cînd influența unui substrat depășea domeniul unei singure limbi, ca în cazul celui celtic (Franța, Belgia, Italia de nord, Iberia de nord-vest), sau al celui mediteranean (Italia, sudul Franței, Iberia).

O.2. Cînd se discuta în principiu posibilitatea și gradul de influență a substratului prin comparație cu alte influențe, caz în care discuția devenea mai degrabă de domeniul lingvisticii generale decât de cel al lingvisticii romanice, iar exemplele erau luate de preferință din limbile latino-americane, unde idiomurile de substrat sînt încă vii în unele regiuni.

O.3. Credem că cercetarea comparativă a elementelor non-romanice din limbile romanice (comparația rolului elementului slav din română cu al celui germanic din limbile romanice occidentale, de pildă) poate fi deosebit de interesantă pentru istoria evoluției sistemului romanic. În speță, cercetarea comparativă a elementelor de substrat din aceste limbi și a problemelor conexe poate pune într-o lumină nouă înțelegerea procesului romanizării lingvistice și al constituirii noilor sisteme romanice prin evoluția vechiului sistem latin.

1.O. Neglijat de neogramaticii pozitiviști din cauza slabei cunoașteri a limbilor prelatine de substrat, ca și de unii structuraliști, pe motiv că elementele de substrat sînt exterioare sistemului, rolul

substratului a fost exagerat de alți lingviști, care încercau să explice prin substrat - fără a aduce probe convingătoare - tot ceea ce aparent nu se putea explica altfel (tipic fiind cazul lui G.Merlo, 1943, pentru italiană). În faza actuală a cercetărilor se poate spune că există premise pentru depășirea a ceea ce G.Rohlf's (1957) numea "Substratomanie und Substratophobie".

1.1. Pe de o parte, cercetările recente asupra bilingvismului (U.Weinrich, A.Weiss, K.H.Schoenfelder și, pentru cazul nostru, mai ales A.Boileau, 1946) au demonstrat în mod evident importanța acestuia în constituirea sistemelor lingvistice - or, substratul este cazul ce mai tipic de bilingvism. Dacă, spre exemplu, din punctul de vedere al sistemului romanic elementele de substrat sînt prin originea lor externe, din punctul de vedere al vorbitorilor tocmai ele sînt faptele moștenite, păstrate neîntrerupt, iar elementele romanice sînt, inițial, străine și împrumutate. Asemenea considerații fac ca o serie de structuraliști - cum sînt A.Martinet, 1955, Kn.Togoby, 1957, A.Sommerfelt, 1958 ș.a. - să accepte explicațiile de substrat. Vechiul exclusivism al explicațiilor unilaterale - numai prin sistem sau numai prin substrat - trebuie părăsit și, în fiecare caz în parte, trebuie căutat rolul exact al fiecăruia: uneori o necesitate internă s-a folosit de un element de substrat, exterior (cazul lui ă în românește, v. infra), alteori un element de substrat, deosebit de important pentru vorbitori, a modificat sistemul romanic.

1.2. Pe de altă parte, studiul resturilor precare și nesigure ale limbilor de substrat a făcut în ultima vreme progrese remarcabile pe mai tot teritoriul romanic, ceea ce conferă, ca urmare, mai multă certitudine explicațiilor prin substrat. Astfel, asupra limbilor preromane ale Italiei au apărut importante culegeri și interpretări de material ale lui O.Parlangeli (1960) și O.Haas (1962) despre limba messapică, ale lui M.Lejune (1953) și G.B.Pellegrini - A.Prodocimi (1967) despre venetă, precum și cercetările mai generale ale lui E.Pulgram (1958), V.Pisani (1964) și G.Devoto (1964) și G.Devoto (1974). Substratului mediteranean i-au fost dedicate mai ales numeroasele și importante studiile ale lui J.Hubschmid (v. mai ales 1970), celui iberic lucrările lui A. Tovar (1949), Fr.H.Jungemann (1955) și U.Schmoll (1959), iar celui celtic mai ales cercetările lui J.Whatmough (1944). Pentru substratul limbii române deosebit de importante sînt culegerea faptelor de limbă tracă, înfăptuită de către D.Detschew (1957), lucrările lui I.I.Rusu asupra limbii traco-dacilor (1967)², a illirilor (1969) și a elementelor autohtone din română și albaneză (1970), precum și numeroasele lucrări ale lui Vl.Georgiev, în care acesta demonstrează diferența netă

dintre daco-moesiană și tracă și mai ales dintre aceasta din urmă și iliră, trecînd totodată în revistă raporturile dintre limbile paleo-balcanice și celelalte limbi indo-europene (cf.1977). Progresul studiului acestor limbi permite astăzi noi precizări în legătură cu poziția și rolul limbilor de substrat în constituirea limbilor romanice.

2.0. Cu excepția limbii italice, poziția limbii de substrat față de latina impusă în epoci diferite în fiecare provincie prezintă unele paralelisme evidente.

2.1. Este vorba despre limba mai mult sau mai puțin unitară a unei populații indo-europene (celtica din Gallia, daco-moesiana în Dacia) sau neindo-europene (iberica în peninsula iberică), înlocuită în timp de latină, în urma unui îndelung și puternic proces de romanizare. Este drept că asupra naturii limbii iberice există încă vii discuții - legătura ei cu idiomurile din nordul Africii (într-un complex "eurafican", după unii), sau cu basca și, eventual, cu limbile caucaziene (în cadrul "iberco-" sau "euskaro-caucazienei", după alții) nefiind încă clarificată. La aceasta se adaugă, pentru nord-vestul peninsulei iberice, substratul celtic mai recent, dar acesta din urmă este în general mai ușor definibil, prin comparație atât cu cel al francezei, cât și cu limbile celtice insulare. Pentru Gallia se vorbește și de un substrat preceltic neindo-european, poate fi înrudit cu cel iberic, dar rolul lui este important și, în ansamblu, este dificil de devedit. Cît privește substratul limbii române, discuția dacă aceasta este identic cu limba tracă sau cu cea ilirică, purtată cu aprindere în prima jumătate a secolului nostru, trebuie considerată definitiv depășită, după delimitarea unui idiom daco-moesian cu trăsături deosebite atât față de tracă, cât și față de ilirică, deși înrudit cu amîndouă (v.Vl.Georgiev, 1977).

2.2. Nici una dintre aceste limbi nu ne este direct cunoscută, fie prin texte, fie prin inscripții de mare întindere, care să ne permită identificarea directă a elementelor de substrat din actualele limbi romanice. În toate cazurile ni s-au păstrat numeroase nume de persoane (ulterior ieșite total din uz), o serie de toponime - dintre cele mai importante (mai ales denumirile rîurilor mari, cf. C.Poghiro, 1974) sînt folosite și astăzi, în forme evolute -, apoi inscripții scurte și neclare, nu rareori inutilizabile în mod practic, precum și un număr de glose, cuvînte autohtone explicate de autorii greci și romani. Dintre cuvintele păstrate pe una din aceste căi relativ puține pot fi identificate fără șovăială ca avînd urmași direcți în limbile moderne: cazuri fericite sînt (Dacia)Malvensis (corespondent al lui Ripensis din latinește), evident înrudit cu rom. și alb. mal, sau (Iuppiter)Menzana.

corespondent messapic al tracului Mezenai, comparabil cu rom. mînz și cu alb. mēs; de asemenea arrugia ("șanț, galerie", atestat la Pliniu cel Bătrîn), cuvînt iberic, stă fără puțință de tăgadă la baza sp. arroyo "șuvoi, pîriu".

2.3. În toate aceste cazuri avem cîte o mărturie laterală, cîte o limbă vie actuală înrudită cu vechea limbă de substrat, dar nu derivînd direct din aceasta: limba b a s c ă pentru substratul iberic, care, deși nu reprezintă în mod nemijlocit acest substrat, așa cum presupusese W.von Humboldt și cum a încercat să demonstreze H.Schuchardt, ne poate totuși ajuta în identificarea unor elemente lexicale, ca și pentru depistarea unor trăsături fonetice ale acestuia; limba b r e - t o n ă și limbile celtice din insulele britanice, care se înrudesesc îndeaproape cu limba galilor fără a fi identice cu ea; limba a l b a - n e z ă, continuatoare probabilă a limbii ilire (sau, mai exact, a unuia dintre idiomurile ilirice), înrudită, dar nu continuatoare directă a daco-moesienei, cum a presupus Vl.Georgiev (1977).

2.4. La aceasta se adaugă faptul, bine stabilit în cadrul lingvisticii comparative, că între limbile de substrat (astăzi dispărute) și unele limbi moderne bine cunoscute există relații foarte strînsă: iberica pare a fi fost legată de idiomurile din nordul Africii (și, poate, de cele caucaziene), celtica continentală cu limbile italice și cu cele germanice, daco-moesiana cu limbile baltice, cu armeană și cu limbile indo-iranice.

2.5. Cît privește substratul limbii italice, situația este deosebit de complicată, fiind vorba nu de unul, ci de numeroase substraturi.

2.5.1. Este vorba mai întîi de duzina de limbi ale populațiilor preromane ale Italiei, dintre care unele, ca osca, umbriana și, eventual veneta, mai îndeaproape înrudite cu latina, altele, ca mesapica, legate prin conexiuni mai îndepărtate, iar altele, în sfîrșit, aflate în afara oricărei înrudiri - ca limbi neindo-europene: etrusca, retica, ligura, probabil sicula (vezi capitolul precedent). Toate acestea constituie substratul "primar" al limbilor romanice, cel specific fiecărei limbi în parte putînd fi numit "secundar".

2.5.2. Un caz mai aparte îl reprezintă cuvintele mediteraneene ale italienei, domeniul de predilecție al unora dintre lingviștii italieni (G.Alessio, 1955, C.Battisti, 1960, C.Merlo ș.a.). Existența unor cuvinte "mediteraneene" în italiană este indiscutabilă, dar ele sînt de dată și de proveniență incertă și adesea se regăsesc și în alte limbi romanice, unde au fost, poate, împrumutate în mod independent.

3.0. Definirea volumului influenței substratului în limbile romanice variază între două limite extreme, amîndouă vădit exagerate:

3.1. Un criteriu de ordin negativ îl constituie explicarea prin substrat a tot ceea ce nu se poate explica prin latină, prin celelalte limbi romanice, sau prin vreuna din limbile de adstrat (greacă, limbi germanice, slave etc.). Acest criteriu, sugerat pentru prima dată de Dimitrie Cantemir (în Descriptio Moldaviae, în capitolul despre limbă) nu trebuie înțeles în sensul atribuirii unei origini autohtone tuturor faptelor care nu sînt nici romanice, nici de adstrat, ci drept un iudiciu rezonabil asupra domeniului în care trebuie să se afle cu precădere elementele de substrat. Exagerarea acestei îndrumări acceptabile ar duce, de pildă, la atribuirea către substrat a tuturor celor cîteva mii de cuvinte cu etimologie necunoscută din română sau franceză (pentru franceză vezi W. von Wartburg, Französische Etymologisches Wörterbuch, fasc. 21 și urm.), precum și încercarea de a lămuri astfel toate schimbările fonetice și gramaticale divergente pe care le întilnim în fiecare limbă romanică în parte.

3.2. Celălalt criteriu, în aparență pozitiv, dar nu mai puțin exagerat, constă în reducerea, din principiu, a influenței acceptate din substrat la concordanțele stricte stabilite între anumite fapte din limbile romanice și precarele date atestate pentru limbile prelatine; atare elemente sînt, de pildă, glosele botanice dacice din Dioscoride și din Pseudo-Apuleius (v.C.Poghirc, în ILR, II, 1969, p. 314-315), sau concordanțele evidente româno-albaneze și basco-hispanice - ceea ce este în mod vădit prea puțin, pentru că schimbarea unei limbi în urma unui îndelungat bilingvism nu are cum să lase numai niște urme atît de slabe și de izolate. Principiul birocratic Quod non est in scriptis non est in hoc mundo ("Ceea ce nu se află în scrieri nu există pe lume") nu-și poate găsi aplicarea în domeniul limbii, mai ales în cazul unei limbi ca româna, care a fost notată în scris atît de tîrziu. Pe bună dreptate cercetătorii admit, de pildă, că în afara celor 80-100 de cuvinte comune româno-albaneze, româna va mai fi avînd din substrat cel puțin tot atîtea elemente, printre care unele sînt cuvinte importante, ca doină, brînză, burtă, zăr etc (v.C.Poghirc, în ILR, II, 1969, p.354-356).

3.3. Intre aceste extreme, la fel de greșite, trebuie folosite metode combinatorii, cu linii de dezvoltare diferite, a căror convergență (în urma unor raționamente independente) poate constitui o dovadă aproape tot atît de sigură ca și atestarea documentară propriu-zisă: mărturiile istoriei și ale toponomiei, etnografia comparată, mărturiile limbilor îndeaproape înrudite cu idiomul de substrat, reconstrucția internă a sistemului autohton pe baza faptelor de substrat dovedite ca certe pot și trebuie să fie folosite deopotrivă în cercetarea substratului mai puțin cunoscut al oricărei limbi romanice.

3.4. Compararea acestor fapte descoperite în fiecare limbă în parte demonstrează un paralelism adesea surprinzător, care nu poate decît să ne întărească în convingerea că elementele sau fenomenele respective sînt datorate substratului, chiar și atunci cînd fiecare argument în parte nu constituie o dovadă decisivă în acest sens.

4.0. În domeniul f o n e t i c i i au fost atribuite substratului două tipuri de fapte: a) apariția unor sunete noi, deci îmbogățirea inventarului fonetic și b) modificări ale unor grupuri de sunete, mai ales de consolare, fără producerea de foneme noi.

4.1. Printre sunetele noi apărute se constată două grupuri de fapte, amîndouă datorate, cel puțin în parte, și substratului, chiar dacă ele corespund uneori unor tendințe proprii de evoluție ale sistemului romanic.

4.1.1. Astfel, în cadrul sistemului vocalic, după ce corelația de timbru (vocale deschise/închise) i-a luat locul corelației de cantitate (vocale lungi/scurte), trecînd-o în umbră, precum și după confundarea unor timbre apropiate (i și y deschiși ou e și o închiși), necesitatea menținerii unui inventar vocalic bogat, mai ales după creșterea rolului vocalelor - ca urmare a dispariției consoanelor finale - au dus la apariția unor sunete de tipul lui ă din română și din portugheză (între care nu este, desigur, nici o legătură directă), și a lui e "muet" din franceză. Tot substratului i s-a atribuit, încă de la primele cercetări, transformarea lui ū în ü în franceză. Acest din urmă fenomen a fost mai apoi contestat influenței de substrat de către unii cercetători, pe baza obiecției că această schimbare ar fi avut loc abia la cîteva secole după dispariția celților (gali, belgi și aquitani), dar cercetările mai recente au demonstrat că dispariția definitivă a celtofonilor (ca și cea a traco-dacilor) a avut loc cu mult mai tîrziu decît se credea odată (cître sec.VI-VII e.n.); pe de altă parte, grafia inscripțiilor și a textelor din Gallia a fost foarte conservatoare, din cauza prestigiului pe care a continuat să-l aibă latina și după ce nu a mai fost vorbită ca limbă maternă, astfel că scrierea nu oglindea de fapt schimbările fonetice, decît în măsura în care cei care scriau nu mai aveau deloc sentimentul relației dintre aceste fapte și cele din latină. Cît privește originea de substrat a lui ă din română, admisă de majoritatea lingviștilor în albaneză și în bulgară, cît și de oscilația grafică a/e în notarea vocalei neaccentuate în unele cuvinte traco-dacice atestate în textele clasice și în inscripțiile antice (vezi C.Poghirc, 1960).
țiiile antice (vezi C.Poghirc, 1960).

4.1.2. Al doilea fapt îl constituie îmbogățirea intervalului de africace și de fricative, atît de sărac în latină: apariția sunetelor de tip š, ž, ts, dz, č, dž etc. Alături de influența sunetelor învecinate

(mai ales a lui i), fenomen de asimilare posibil în orice limbă, un rol important trebuie să-l fi avut și existența acestor sunete în limbile de substrat, cum pare să ne dovedească grafia oscilantă a unor toponime, care în forma lor actuală conțin aceste sunete: si/ss/z, de pildă, acolo unde astăzi avem ș (ca în Marisia, Marissos, față de rom. Mures ș. a.). Deosebit de semnificativă este în această privință reapariția lui h ante- și intervocalic ătit în română (cf. Gr. Brîncuș, 1961), ăft și în spaniolă: pe de o parte el apare în unele cuvinte moștenite în mod cert din substratul autohton (rom. hămesit, hudită, lehăi, span. brujo, bruja, guiarro etc.), pe de alta din transformarea lui f- latin (lat. ferrum, filius > span. hierro, hijo, rom. dial. h'ier, h'iu etc.). Cît privește faimoasa "gorgia toscana" (k-> h-, p-> ph, t-> th), ea este, așa cum a demonstrat H. Izzo, mult prea tîrzie pentru a putea fi atribuită substratului.

4.2. În legătură cu asimilarea unor grupuri consonantice, nume- roase fenomene de acest fel au fost atribuite substratului, printre acestea aflîndu-se sonorizarea lui p, t, k, după n, asimilarea grupurilor -nd-, -mb- la -nn-, -mm-, precum și binecunoscutul tratament - ătit de divergent - al lat. -ct-, devenit rom. -pt-, it. -tt-, dalm., franc., port. -it-, span. -ch-, Paralelismul dintre română și albaneză (unde în cuvintele luate din latină, apare -ct- - -ft-), ca și în faptul că încă din antichitate avem cazuri atestate de -ks- - -ps- (vezi ILR, II, 1969, p. 323) par să arate că, cel puțin în unele cazuri, avem de a face cu o influență a propunției autohtone.

4.3. O influență evidentă a substratului o constituie puternica reducere a corpului fonetic al cuvintelor în franceză, de tipul lat. aqua > fr. eau (pronunțat [o]), lat. Lugudunum > fr. Lyon (dar olandez Leiden) ș.c.l. Originea celtică a acestui fenomen, care dă francezei o fizionomie atît de aparte printre limbile romanice, rezultă în mod evident din paralelismul perfect cu soarta cuvintelor germanice și romanice din engleză, explicabilă tot prin influența celtică, precum și cu fenomenele petrecute în unele limbi celtice vorbite încă și astăzi: putem lua drept mărturie diferența dintre scrierea și pronunția cuvintelor din irlandeză.

5.0. În domeniul g r a m a t i c i i, influența cea mai puternică a substratului trebuie să se fi manifestat, așa cum o arată studiile actuale asupra bilingvismului, înainte de toate asupra sintaxei. Din păcate, însă, în lipsa unor texte de oarecare întindere în limbile antice de substrat, este greu să se facă dovada directă și de nedezmîțit a acestei influențe. O comparație aprofundată a particularităților sintactice ale limbii franceze cu limbile celtice vii, care ar putea fi foarte semnificativă, nu a fost încă întreprinsă.

5.1. O sugestie în acest sens ne pot oferi totuși expresiile și construcțiile specifice care nu-și au originea nici în latină, nici în limbile de adstrat. Ne referim, de pildă, la mereu amintitele construcții, specifice limbii franceze, pe care le numim galicisme (tipul c'est moi qui... = "eu sînt cel care..." etc.), ca și unele dintre expresiile din română, numite balcanisme, dat fiind că acestea din urmă se găsesc și în alte limbi balcanice, fie și neromanice (albaneza, greaca), fără să se poată face dovada că provin din una din limbile balcanice cunoscute. Unele dintre aceste expresii sînt foarte vechi, atestate deja din texte grecești din antichitatea tîrzie, dar ele nu pot fi împrumuturi datorate acestei limbi, pentru că influența veche grecească asupra limbii române este foarte slabă, ea reducîndu-se la abia o duzină de cuvinte, nu toate de dată antică certă. Atestarea unei formule ca "a merge pe (atîțea) ani" într-o inscripție latină din Balcani (immargebam ... in quartum decimum annum, cf. C.Daicoviciu, în DR, V, 1927-8, p.477-8) arată clar că este vorba despre un fenomen vechi, a cărui origine de substrat este, în unele cazuri, cel puțin probabilă, dacă nu certă.

5.2. Influența evidentă a sintaxei autohtone a avut uneori urmări de natură morfologică, ducînd la constituirea unor forme noi sau a unor noi funcții morfologice.

5.2.1. Astfel, poziția postpusă a articolului românesc (-l, -a etc), spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, unde articolul este prepozitiv (it. il, la, fr. le, la, span. el, la etc.) se datorește, fără îndoială, deprinderii autohtone de a pune determinatul înaintea determinantului, așa cum rezultă și din faptul că articolul este tot postpozitiv și făcînd corp unic cu numele determinat și în albaneză (-l, -a) și în bulgară (-(&)t, -ta, -to) - singura dintre limbile slave care are un articol de acest tip.

5.2.2. Influența substratului trebuie presupusă și în contopirea genitivului cu dativul în română, unde opoziția cazurilor este după schema nominativ-acuzativ / genitiv-dativ, deosebită de celelalte limbi romanice, unde opoziția veche era aceea caz subiect / caz regim (atribuită și ea substratului celtic de către Kn.Togoby, 1957). Deși în confuzia generală a cazurilor care caracterizează latina tîrzie se găsesc exemple de confundare a genitivului cu dativul (v.M.Iliescu, în ILR, II, 1969, p.60-61), totuși faptul că româna este singura limbă romanică în care s-a constituit o formă unică de genitiv-dativ trebuie explicat prin influența substratului, așa cum rezultă, în general, din existența sincretismului genitiv-dativ tocami în acele limbi indo-europene care sînt mai legate de substratul daco-moesiaș: albaneza, armeană, iranica și greaca bizantină (de după secolul IV e.n.).

5.2.3. Pentru limba română, și alte fenomene morfologice par să-și aibă obârșia în limba de substrat, sau cel puțin să fi fost influențate de acesta (vezi G.Poghiro, în ILR, II, 1969, p.324-327).

5.3. În domeniul formării cuvintelor, aflat la jumătate de drum între gramatică și lexic, s-au păstrat unele sufixe importante. Menționăm aici sufixul, frecvent în toponomia Franței, -ac (-ay, -y: Quinsac - Quincy; Vambrai, Aubigny etc.), care își găsește paralela în span. -iego (-eou: mujeriego) și -iesco, -ueco (-eou, -oou: muneca, morueco, topon. Barrueco). Specific elementelor de substrat este sufixul spaniol -rro, -rra (guijarro, becerro, caahorro etc.), activ și în derivarea unor cuvinte din rădăcini latine și prezent chiar și în toponomie (Navarra, cf. basc. nava "podis"). În română sufixele de substrat par a fi destul de numeroase (v.O.Poghiro, în ILR, II, 1969, p.362-364), cel mai important dintre ele fiind -eso (din care s-a format și sufixul specific adverbial -este), foarte frecvent în antroponomie și în toponomie (cf. Al.Graur, 1936).

6.0. Numărul c u v i n t e l o r atribuite substratului în fiecare limbă romanică în parte variază între un minim de câteva zeci și un maximum de câteva sute. Dintre acestea unele sînt sigure, numeroase altele sînt probabile, iar cele mai multe sînt doar posibile, argumentele categorice în favoarea originii lor autohtone fiind nu arareori precare. Comparația între diferitele cuvinte moștenite din substrat de fiecare limbă romanică în parte permite la rîndul ei unele constatări interesante, chiar dacă termenii respectivi sînt de origini atît de diverse.

6.1. În afara celtismelor sau a iberismelor intrate deja în latină și prezentate în mai toate limbile romanice (care rămîn totuși cuvinte de substrat în Franța sau în Spania, deoarece erau prezente în limba populației autohtone), se constată cu surprindere unele concordanțe fonetice și semantice "la distanță", explicabile în mod diferit, de la caz la caz.

6.1.1. Astfel, românescul mal (cf. alb. mal "munte") se regăsește în toponimul spaniol Puigmal, în care prima parte puig, nu este decît traducerea spaniolă a unui autohton mal, ambele însemnînd același lucru (avem deci în față, în terminologia acad. Iorgu Iordan, o "tautologie toponimică"). Concordanța aceasta pune întrebarea dacă avem de a face cu un cuvînt mediteranean în română și albaneză, sau cu unul dintre presupusele elemente "iliriene" ale spaniolei, răspunsul fiind și într-un caz și în celălalt deosebit de important. La această concordanță se adaugă castil. balsa "bazin cu apă", înrudit cu bascul basa (cu același sens), ambele comparabile cu termenul românesc de substrat baltă, prezent și în unele dialecte din nordul Italiei (palta ș.a.), ca și în alte limbi indo-europene.

6.1.2. Termenul păstoresc foarte răspândit în diverse dialecte romanice cu înțelesul de "berbec" - considerat îndeobște ca de origine celtică - lot. ber, engad. bar, romagn. berx, berg. bar, piem. berro etc.) corespunde nu numai interjecției românești bîr!, citată de dicționare, ci și recent atestatăi forme bîră "oaie", cu paralele în albaneză (v. M.M.Rădulescu, 1976). Faptul se explică nu printr-un împrumut din regiunea celtică în cea daco-moesiană, ci prin concordanțele dintre celtică și daco-moesiană în cadrul indo-european, atestate deopotrivă și în domeniul toponomiei.

6.2. În toate limbile romanice cuvintele de substrat denumesc mai ales unele plante și animale specifice regiunii (cu unele surprinzătoare alpino-carpătice, v.M.Iliescu, 1977), noțiuni de agricultură, unele forme de relieful, îmbrăcăminte și chiar părți ale corpului. Mai importantă decît această concordanță a domeniilor este coincidența noțiunilor denumite cu termeni de substrat, deși de formă și de origine diverse. Iată câteva exemple de noțiuni identice cu nume din substrat în diverse limbi romanice:

- fr. alouette, engad. alauda, prov. alausa, it. (al) lodala, span. alca: rom. ciocîrlie.
 fr. prov.cat. bec, it. becco, span. bicos: rom. cioc.
 fr. briser, debris, fr.-prov. breysi "se cailler": rom. făfîmă, a făfîma.
 fr. bouc: rom. țap.
 fr. chêne: rom. stejar (cf. Ad. Pârvulescu, 1974).
 fr. clair, prov.it. gleda, tseyra: rom. țarc, gard.
 fr. if: rom. brad.
 fr. mouton (alături de ber): râm. bîră.
 fr. noue: rom. baltă.
 fr. pièce, it. pezzo, prov. pessa, cat. pessa: rom. făfîmă.
 friul. roia, rogia, span. arroyo: rom. pîrîu.
 fr. ruche: rom. buduroi.
 span. perro: rom. dulău.
 fr. saie, v.sard. sau, it. saio, span. sayo: rom. sariică.
 span. vega: rom. mal, țärm.

6.2.1. Această concordanță a limbilor romanice în a denumi cu termeni de substrat aceleași noțiuni este foarte semnificativă pentru poziția cuvintelor latine pe care le-au înlocuit, după cum deosebit de semnificativ este și faptul că termenii de substrat au în toate aceste limbi o mare frecvență în circulație, cu valori adesea foarte apropiate (v. poziția termenilor citați mai sus în dicționarele de frecvență ale limbilor romanice, apărute sub redacția lui A. Juilland).

6.3. Dacă la aceasta se adaugă toponomia de substrat, deosebit de importantă (mai ales hidronimia, cf. C. Poghiro, 1974), care prezintă o mare valoare și pentru chestiunile de istorie, poziția lexiconului autohton în cadrul vocabularului romanic se vedește calitativ importantă, deși proporția lui cantitativă, desigur, redusă.

7.0. Fără a fi cauza unică a diversificării României, așa cum credeau fondatorii teoriei, influența substratului a jucat în mod neîndoiește un rol de seamă în constituirea individualității fiecărei limbi romanice, chiar dacă, din cauza lipsei de date antice, acest rol poate fi mai degrabă intuit, decât demonstrat cu toată rigurozitatea științifică necesară.

7.1. Studiul substratului este mijlocul cel mai de seamă în depistarea entităților lingvistice și etnice existente în perioada prelatină pe actualul teritoriu al României, mai ales pentru perioadele în care documentele istorice propriu-zise lipsesc. Cercetarea comparativă a substratului limbilor romanice ne ajută, de pildă, să distingem aportul celtic de cel iberic la formarea idiomurilor romanice din Peninsula Iberică. Diferenței de substrat îi atribuie unii cercetători esențiale dintre "langue d'oc" și "langue d'oïl" în Franța și nu se poate spune că nu este semnificativ, în aceeași ordine de idei, și faptul că granițele dialectelor italice actuale coincid în bună măsură de granițele limbilor vorbite în Italia înainte de răspândirea latinei, chiar dacă faptele concrete care au putut fi explicate direct prin aceste limbi sînt pînă acum relativ puține. Elementele de substrat, mai numeroase decât în alte limbi romanice, în primul rînd numele de ape, sînt o dovadă de nedezmîntit a continuității românilor în Dacia Traiană.

7.2. Din punct de vedere lingvistic, substratului i se datorează îmbogățirea inventarului fonetic cu unele forme noi, precum și unele schimbări importante din formarea cuvintelor latine, o dată cu restruc-turarea unor categorii morfologice și sintactice. Substanțial - prin importanța cuvintelor primite - este de asemenea aportul substratului la îmbogățirea vocabularului esențial al fiecărei limbi romanice.

7.3. Progresul studiului limbilor antice de substrat, alături de adîncirea cercetării acestor elemente în limbile romanice mîderne, precum și luarea în considerație a situației pe întregul teritoriu al României, cu notarea simultană a paralelismelor și a diferențelor specifice, vor clarifica, desigur, în viitor încă multe dintre problemele neelucidate ale lingvisticii romanice.

II. LIMBI SI POPULATII ANTICE DE PE TERITORIUL ROMANIEI

1. Dialectele italice.

Populațiile de origine indo-europene și de limbă de tip CENTUM¹, care au primit mai târziu numele vechi al vârfului sudic al peninsulei italice (Italia), au venit în valuri succesive între 200 și 100 î.e.n.

Cele mai importante populații italice au fost: latino-faliscii, samniții și umbrienii. Inrudiți cu aceștia erau și sabinii și volscii. În ceea ce privește limba se pot distinge limpede două grupuri deosebite latino-faliscă și osco-umbriană.

1.1. Latino-faliscă

Latinii sînt cei care s-au așezat în vestul Italiei centrale în Latium, iar faliscii în orașul Falerii la nordul Romei¹. La nord-vest de aceasta se găseau sabinii. Primele sate, latine și sabine ale Romei au apărut pe colinele Palatinului, Esquilinului, Quirinalului și Viminalului (sec. al X-lea și al IX-lea î.e.n.).

Probabil că în sec. al VIII-lea² s-au unit așezările sătești de pe Esquilin și de pe Palatin dînt nașterea nucleului orașului celor "șapte coline": septimontium. În primele două secole au dominat la Roma regi, dintre care ultimii par să fi fost etrusci (cf.2).

Inițial latina era numai limba Romei și a regiunii Latium. Prima inscripție cunoscută provine din sec. al VI-lea.

Pînă în anul 90 î.e.n. latina nu era vorbită decît în regiunea Romei și în coloniile acesteia. Așa în momentul cînd au dobîndit cetățenia romană celelalte popoare italice și-au însușit și limba cuceritorilor. Numai în sudul Italiei s-a vorbit în continuare și grecește (cf.8).

1. Limbile de origine indo-europeană care păstrează velarele originare, în opoziție cu grupul SATEM, în care acestea sînt, în general, transformate în africte sau fricative. Vezi lat. CENTUM față de slavul чръ.
2. Roma probabil că nu e un cuvînt indo-european, ci provine de la un nume gentilic estrusc (cf.2): Rdms.

1.2. Osco-umbriana

1.2.1. Osca era limba populațiilor, care s-au extins spre sud, în Campania și în Lucania, ajungând pînă la Messina. Cultura lor era puternic influențată de cea greacă. În jurul anului 500 au fost parțial supuși de etrusci iar în sec. al III-lea î.e.n. de romani.

Osca, care se mai vorbea în sec. I e.n., ne este cunoscută prin circa 250 de inscripții, printre care și imprecății, prin cîteva glose, și multe nume proprii. Cea mai mare inscripție este Tabula Bantina, găsită la Bantia, care reprezintă un fragment legislativ din jurul anului 100 î.e.n.

1.2.2. Umbrienii au venit probabil din nord în Italia septentrională și centrală. Venirea etruscilor (sec. al VII-lea î.e.n.) și a celților (sec. al IV-lea) i-a împins în văile Apeninilor, la est de Tibru. Orașele cele mai importante ale umbrienilor au fost Asisium (azi Assisi), Spoletium (azi Spoleto) și Iguvium (azi Gubbio). Cel mai important monument de limbă umbriană sînt Tabulae Iguvinae (după locul găsirii lor, în sec. al XV-lea) datînd din sec. al III-lea î.e.n. și care conțin descripții de cult.

Dialectul umbrian se caracterizează prin tendința spre monoftongare, rotacismul lui S intervocalic și, în texte mai tîrzii, final printr-o puternică tendință spre sincopare și similare, prin palatalizarea lui C urmat de E și I și uneori prin vocalizarea lui I(Ū). În umbriană se întîlnește și trecerea lui Ū la Ī.

1.3. Dialectele italice prezintă o serie de caracteristici lingvistice comune, ca de exemplu evoluția sunetelor aspirate indoeuropene: dh și bh -> f.

Dintre deosebirile între grupul latino-falisc și osco-umbrian importante pentru integrarea materialului lingvistic care stă la baza limbilor romanice trebuie reținute următoarele trăsături:

a) labiovelarele indoeuropene *q^u, *g^u, *gh^u se transformă în osco-umbriană în labiale, prin pierderea elementului velar în timp ce în latină rămîn velare: *q^uetuor "patru" > lat. QUATTUOR, osc.umb. petur.

b) aspiratele indoeuropene mediane dh, bh devin oclusive sonore în latină și spirante în osco-umbriană: *reudh "roșu" > lat. RUBER, umbr. rufru; *albho > lat. ALBUS, umbr. alfu.

c) Grupul latin ND și MB îi corespund în osco-umbriană nn și mm: lat. OPERANDAM - umbr. upsannam; lat. UNGUEN - umbr. umen în loc de *UMBEN.

d) nom.-voc. al dec. I a temelor în -A era în osco-umbriană în -as în timp ce în latină terminația era -AE: lat. ARAE, osc. asas; lat. ORTAE, umbr. urtas.

Fără îndoială cu multă vreme au circulat în latină și unele dublete dialectale osco-umbrice, în special de natură lexicală. Uneori ambele forme sînt atestate în latină și transmise limbilor romanice (lat. BUFALUS > it. bufalo și lat. BUBULUS > rom. bour) alte ori una din cele două forme e atestată numai prin limbile romanice (v.fr. escroue presupune o formă cu fonetism latino-falisco, neatestată, *SCROBA, în timp ce scroafă și it. scrofa provin de la forma ma lat. SCROFA de origine dialectală osco-umbrică; în schimb it. tafano "tăun" presupune o formă dialectală neatestată în latină, TAFANO, în timp ce rom. tăun și lad. do-lomitică tavan provin de la lat. TABANUS).

În latină se mai găseau uneori și urme ale unor forme dialectale morfologice. Astfel într-un vers al poetului Pomponius (sec. I î.e.n.) se găsește pluralul dialectal -as: Quot laetitias insperatas modo mi inrepsere in sinum "ce bucurii nesperate mi s-au strecurat în sîn".

2. Etruscii

După tradiția istorică greacă (Herodot în sec. V î.e.n.), etruscii au venit în peninsula italică în jurul anului 1200, din Lidia (Asia mică).

Criterii lingvistice și culturale pledează pentru admiterea acestei știri. O altă teorie susține venirea etruscilor pe uscat, peste Alpi, și coborîrea lor treptată pînă în Toscana. Recent s-a emis teoria evoluției locale și a transformării substratului local în "fază etruscă", pe baza continuității materialului arheologic în perioada fierului (Villanova) și pînă la etruscii.

Etruscii au cucerit cea mai mare parte a Italiei central-vestice între Arno și Tibru, Toscana de azi inclusiv Roma. Aceasta își cîștigă independența abia în jurul anului 600 î.e.n. Politic etruscii erau organizați pe cetăți, fără conducere unitară.

2.1. Limba etruscă ne-a fost transmisă printr-un alfabet grecesc de tip apusean, scris de la dreapta la stînga. Ea nu poate fi pusă în legătură cu nici o altă limbă cunoscută din antichitate. Etrusca nu este o limbă indoeuropeană dar conține elemente indoeuropene. S-au păstrat circa 1000 de inscripții din sec. al VII-lea, cele mai multe fragmentare, dintre care foarte puține bilingve. Glosele în număr de 60 nu sînt întotdeauna sigure. Cu excepția a 50 de cuvinte, monumentele de limbă etruscă au rămas nedescifrate. Materialul lingvistic a permis în schimb cunoașterea sistemului onomastic al etruscilor care, ca cel al limbilor italice, conținea trei nume (praenomen, nomen, cognomen). În inscripții se găsesc nume ca Larce Zuxu Mutu care corespund tipologic cu Marcus Tullius Cicero.

Foarte religioși, etruscii cultivau oracolele și interpretau unele semne, considerate de ei divine, ca fulgerele, flocul oilor, intestinalele păsărilor etc. Preoții care se ocupau cu interpretarea acestor semne se numea haruspices. Etruscii credeau că sufletul lor se transformă prin sacrificii în divinitate. Romanii au moștenit de la ei numele unor zei: MINERVA < Menerva, MARS, SILVANUS < Selvanus.

Se știe că etruscii foloseau flaut-ul și trompeta, cunoscute și în Orient.

Sufixul latin -NA, cu variantele -ENA, -INA, și -ENNA, este de origine etruscă. El se găsește în cuvinte ca SAGINA "îngrășare", CATENA "lanț" etc. și în toponimice ca RAVENNA.

Unele cuvinte grecești au intrat în latină prin intermediu etrusc (de ex. CISTERNA < gr. $\kappa\iota\sigma\tau\eta$, LANTERNA < $\lambda\alpha\mu\pi\tau\eta$) ceea ce se poate deduce datorită sufixului specific).

Deoarece se știe, pe baza alfabetului, că etrusca avea spirante s-a presupus multă vreme că fenomenul dialectal toscan al spirantizării surdelor invocalice (i. lit. cupola față de tosc. cuphola, it. lit. fico față de tosc. dial. fiho, it. lit. dito față de tosc. dial. ditho) trebuie explicat prin substratul etrusc. Astăzi această teorie este abandonată de majoritatea specialiștilor (O. Rohlfs, R. A. Hall, Jr. H. Izzo etc.).

3. Veneții

Veneții, care au dat numele regiunii din nord-estul Italiei, trăiau în șesul Padului. Limba lor, de tip CENTUM, pare apropiată de cea a dialectelor italice și ne e cunoscută numai prin 200 de inscripții scurte, cele mai multe votive, prevenite din estul Italiei septentrionale (regiunea Cadore). Ele sînt scrise într-un alfabet de tip e.-trusc și datează din sec. al V-lea - sec. I. Între altele se vede că veneta ar fi de origine ilirică a fost azi abandonată. S-a emis ipoteza că tendința spre foneme interdentale a dialectelor venețiene moderne se datorește substratului venet. În toponimie acesta a lăsat nume ca Abano, Asolo, Padova etc..

4. Ligurii

În nordul Italiei mai locuiau, pînă la invazia galică din sec. al VI-lea și ligurii. Teritoriul ocupat de ei depășea cu mult peninsula italică, ajungînd pînă în peninsula iberică. În Italia trăiau în regiunea Piemontului de azi. Pe baza puținelor inscripții găsite (în jurul lacului Maggiore, Como etc.) se poate deduce că limba ligurilor era un amestec provenit dintr-un strat neindoeuropean (mediteranean), peste care s-a așezat un strat indoeuropean (1000 - 500 î.e.n.). Ulterior li-gurii s-au contopit probabil cu celții.

În toponomie ei au lăsat o serie de nume cu sufixele -asco și -ascoa (Salasco, Verzasca) care se regăsește și în nume etnice (bergamasco, comasco etc.). Sufixul acesta pare înrudit cu îndoeuropeanul -so-, care se regăsește în rom. -asc.

5. Reții

Tot în nord-nord-vestul peninsulei se găsea un conglomerat de populații cunoscute sub numele de reți, a căror delimitare geografică e aproape imposibilă. Limba lor a fost probabil neindoeuropeană, prezentând poate asemănări cu limba etruscilor. Pentru problemele lingvisticii romanice e important de reținut că provincia romană Raetia (cucerită prin 15 e.n.) formată dintr-o parte a Austriei și a Elveției de astăzi, nu cuprindea regiunea italică Alto Adige, ce ținea de Noricum, anexat tot în același timp ca stat orientat și în care s-au găsit circa 50 de inscripții ale reților.

6. Galii

Unul din cele mai importante elemente pentru constituirea latinei a fost substratul celtic. În nordul Italiei el poate fi considerat substratul primar, în timp ce în Gallia și în Iberia este substrat secundar.

Galii fac parte din marea familie a populațiilor celtice, de origine indo-europeană. Limba acestora se împarte în două mari grupe și anume celtica continentală sau gallica, care s-a stins în sec. al V-lea și celtica insulară, care se împarte în gaelică și britanică. Gaelică se subîmparte în irlandeză, scoțiană și în dialectul vorbit în insula Man, iar britanica se subîmparte în cimrică, galeză (dialectul din Welsh), în cornică și în bretonă (care se vorbește în Bretania).

Galii în plină expansiune vin din est în jurul anului 1000 î. e.n. și se așează inițial în sud-vestul Germaniei, în răsăritul Franței și în Elveția. Ei sînt purtătorii celei de a doua faze a fierului (cunoscută sub numele de La Tène, în jurul anului 600 î. e.n.). Începînd din sec. al VII-lea și mai ales între sec. al V-lea și al III-lea î. e.n. și se răspîndesc în mai multe valuri și în toate direcțiile, ocupînd peninsula iberică, Anglia și Pannonia, ajungînd pînă în Ucraina și chiar pînă în Asia Mică (Galatia). Tot ei ocupă cea mai mare parte a Italiei de nord, de unde alungă pe liguri și pe etrusci, înainte de colonizarea romane, și-i dau acestora numele lor (Gallia Cisalpină). În anul 390 î. e.n. coboară pînă la Roma și-i înving pe romani. În decurs de 150 de ani însă, romanii vor ocupa stît nordul Italiei cît și Gallia propriu zisă (Franța de azi).

6.1. Substratul gallic primar din latină se manifestă în primul rînd în domeniul lexicului. O serie de cuvinte (desemnînd mijloace de transport, obiecte de îmbrăcăminte, animale, plante și altele) sînt de origine gallică: CARUM¹ "car", BRACAE² "pantaloni", CAMISIA³ "cămașă" BETULLA⁴ "mesteacăm", CABALLUS⁵ "cal", CATTUS⁶ "pisică", BRISARE⁷ "a sparge" etc.

Elementul gallic e considerabil și în toponomie, caracterizîndu-se, între altele, prin sufixele - dunum cu același sens ca lat. OPPIDUM "oraș", - briga: VIRODUNUM > Verdun, LUNG(U)DUNUM > Lyon; CONIMBRIGA > Coimbra; ROTOMAGUS > Rouen; MEDIOLANUM > Milano etc.

6.2. În materie de fonetică, după numeroase dezbateri științifice se poate admite că sunetul ū provenit din Ū latin se datorează pe teritoriul galloromanic și în unele dialecte italiene septentrionale vestice unei tendințe de origine gallică. Deși nu se poate ști dacă gallica a avut sunetul ū, ipoteza este sprijinită de faptul că în dialectele celtice insulare contemporane există tendința de trecere a lui u la i, ceea ce dovedește aceeași tendință spre palatalizare. Latinescul CUPA îi corespunde în cimrică cib iar v.irl. dun îi corespunde cimr. din. Se poate presupune că ū reprezintă faza intermediară între u și i. Impotriva explicației prin substrat a fenomenului se invocă faptul că u nu se palatalizează în fața lui u și că ū lipsește catalană unde substratul e același.

Probabilă e influența substratului celtic și în cazul tratamentului grupului latin -CT- > -IT- în franceză, provensală, catalană, și portugheză. [tj] (scris ch) din spaniolă provine din aceeași evoluție care a fost -CT- > -Xt- > -IT-. Fenomenul e atestat și în inscripții: PICTILOS pentru PICTILOS. Astfel cuvîntul latin LACTE a cunoscut următoarea evoluție: fr. lait, prov. lach, cat. llet, sp. leche, port. leite față de rom. lapte, it., log. latte, eng., friul. lat. Reflexele cuvîntului latin în celtică sînt: irl. laht, cimr. llaeth, v.corn. lait, bret. leaz.

1. Rom. car, it. carro, log. karru, friul. ciar, eng. ciar, fr. char, prov. cat. car, sp. port. carro.
2. It. brache, log. ragas, eng. brajas, fr. bracs, prov. cat, sp., port. braga "scutec", bragas "pantaloni", rom. deriv. brăcînari.
3. Rom. cămașă, ve gl. kamaisa, friul. ciamese, fr. chemise, prov. cat, sp., port., camisa.
4. V. fr. beoule, it. bidollo, cat. bedoll.
5. Rom. cal, it. cavallo, log. kaddu, eng., friul. ciaval, fr. cheval, prov. cat. cavall, sp. caballo, port. cavallo.
6. It. gatto, log. battu, eng. friul. giat, fr. chat, prov. cat. gat, sp., port. gato.
7. Fr. briser, prov. brisar.

È mult mai puțin probabil ca închiderea A în poziție liberă la a (fr. MARE > mer), sonorizarea surdelor intervocalice și sincopa vocalelor neaccentuate, atribuite de unii lingviști substratului celtic, să se datoreze într-adevăr acestuia.

7. Mesapii, salentini și iapigii.

În sud-estul Italiei romanii au găsit pe mesapi, salentini și iapigii, popoare de origine iliră, deci tot indo-europeană.

În Calabria și în Apulia s-au găsit un grup de circa 300 de scurte inscripții, începând din sec. al VI-lea î.e.n. până în sec. I î.e.n., care au fost considerate mesapice. De fapt nu există nici o dovadă că aceste inscripții provin de la mesapi, care nu erau decât una din multele populații ale regiunii. Inscripțiile sînt scrise în alfabet grecesc sau într-un alfabet propriu, provenit din acesta din urmă. În ultima vreme specialiștii nu mai afirmă cu siguranță că limba acestor inscripții ar fi iliră.

8. Grecii.

De la începuturile lor, romanii suferă influența puternică a coloniilor care încep să apară în Italia meridională și în Sicilia de la mijlocul sec. al VIII-lea. Astfel în 750 î.e.n. grecii întemeiaseră la nord de Napole colonia Cumae, punct de plecare al influenței grecești asupra Romei. Napole (Orașul Nou) era considerat de romani "urb. quasi graeca". Alte importante colonii grecești au fost Tarentum și Sibari. Din cauza acestor colonii sudul Italiei a purtat, începând din sec. IV-III î.e.n., numele de Magna Graecia. Lingvistul german Gerhard Rohlfs, care s-a ocupat mult de dialectele grecești moderne din sudul Italiei, susține că acestea continuă greaca vechilor coloniști. C. Battisti însă e de părere că așezările grecești actuale sînt de origine bizantină. Un fapt cert este că în Italia meridională se găsește un număr mare de elemente lingvistice grecești printre care se numără și abandonarea infinitivului pentru conjunctiv, după anumite verbe.

Mult mai puternică și evidentă este influența greacă în domeniul cultural, comercial și tehnic și care se manifestă îndeosebi în vocabularul latin.

Si azi în Calabria, la est de Reggio, la Bova și la sud de Loces, în Terra d'Otranto, se mai vorbesc dialecte grecești.

9. Siculii, sicanii și sarzii

În Sicilia, pe lângă greci, romanii au întilnit și supus în partea de apus a insulei pe sicani, neindoeuropeni de origine obscură. Se pare că aceștia au locuit inițial în răsăritul insulei de unde s-au

refugiat din cauza vulcanului Etna și din cauza siculilor. Aceștia, de origine necunoscută, veniți probabil din Italia s-au așezat în răsăritul insulei căreia i-au dat numele.

Populația autohtonă din Sardia, neindo-europeană, era probabil înrudită cu iberii. În orice caz se pare că în Sicilia și Corsica, anexate după primul război punic, trăia o populație mediteraneană sau libică care, după G. Millardet, explică existența sunetelor cacuminale sau cerebrale din Italia meridională și poate din Gasconia.

În afară de aceasta se mai găsesc în Sardinia elemente punice, datorită unei perioade de stăpânire cartagineză, iar în Corsica elemente etrusce de pe urma stăpînirii etrusce.

10. Iberii și bascii

În peninsula iberică, numită și Hispania, pe care au început să o cucerească încă din timpul celui de al doilea război punic (218-201 î.e.n.), romanii au întâlnit condiții etnice complexe. Aici locuiau în sud-est, iberii, imigrați în neolitic, probabil de origine africană - mai puțin probabil caucaziană - iar la nord bascii de origine necunoscută, a căror limbă ar putea fi înrudită cu limbile caucaziene. În nord și în nord-vest se mai găseau și ligurii (cf.4). În centrul peninsulei trăia în antichitate o populație cunoscută sub numele de celtiberi, provenită din amestecul unei populații autohtone cu celții, peste care s-au așezat în sec. al III-lea î.e.n. iberii, venind de pe coastă și din valea Ebrului.

Se pare că pe coastele Hispaniei s-au mai așezat și elemente feniciene (începînd de la 1100 î.e.n.), greci - comercianți și coloniza pașnici de pe la 600 î.e.n. - ca și cartaginezi, care au venit în jurul anului 500 î.e.n, recucupînd în parte vechi așezări feniciene.

În timp ce iberii, celtiberii și ligurii au fost absorbiți total de populația cuceritoare, rămășițe ale basciilor trăiesc și azi în Pirineii orientali. Faptul că din sistemul fonologic basc lipsește sunetul f i-a făcut pe majoritatea lingviștilor să explice prin substrat basc transformarea lui f în h, în anumite condiții, în spaniolă și gascenă.

Urme ale substratului iberic se găsesc în special în toponimie și vocabular.

11. Ilirii

Ilirii poartă numele unui trib din Dalmația, nume care s-a extins probabil în sec. al IV-lea î.e.n. asupra celorlalte populații care ocupau apusul peninsulei balcanice și Pannonia. Grupul lor ling-

vistic reprezintă una dintre ramurile familiei de limbi indo-europene. Purtătorii săi par să fi venit cel târziu în cadrul mării migrații din sec. XIII-XII î.e.n. când s-au așezat în spațiul cuprins între Marea Adriatică și Morava, din Epir și pînă la Dunărea de mijloc. Doar la finele sec. al III-lea î.e.n. s-a cristalizat la ei o mică formațiune statală mai consistentă, care a fost însă repede învinsă de romani. Aceștia au și cucerit treptat toate regiunile ilirice, încă la începutul erei noastre. Alături de iliri mai trăiau și celți, iar spre răsărit traci. În primele secole ale erei noastre ilirii au fost treptat romanizați. Limba lor nu o cunoaștem decât prin nume de persoane și de locuri care apar la autorii greco-latini, și care demonstrează existența a cîtorva idiomuri ilirice, cu deosebiri importante de la o regiune la alta. Dintre limbile moderne numai albaneza pare să se înrudească sau chiar să continue unul dintre idiomurile ilirice.

12. Tracii și geto-dacii

12.1. Acest grup indo-european pare să fi venit în regiunile balcanice și carpato-dunărene înaintea ilirilor. Dintre multele triburi cu nume diferite, odrizii au întemeiat către mijlocul sec. al V-lea î.e.n. un organism statal care a durat cu întreruperi și între limite variabile pînă la cucerirea romană. Aceasta s-a încheiat pe la începutul erei noastre. De atunci timp de șase secole ei au suferit un puternic proces de romanizare pînă la venirea slavilor. Un grup deosebit au format populațiile de la nordul Dunării și de la nord de Balcani (Haemus), unite în formațiunile statale ale lui Burebista și Decebal. Aceștia sînt cunoscuți sub numele de geto-daci, iar limba lor a fost numită în cercetările din ultima vreme daco-moesiană fiind deosebită atât de tracă, cît și de iliră, deși înrudite cu amîndouă. Regiunile de la nordul Dunării au fost cucerite parțial de romani (101-106 e.n.) Procesul de romanizare a fost și aici intens, continuînd și după ce administrația romană a părăsit noile provincii sub împăratul Aurelian (275 î.e.n.)

12.1. Elementele de limbă daco-moesiană¹ păstrate pînă astăzi sînt puține și adesea nesigure sub raportul formei și al valorii lor. Ele constau din glose, nume proprii și inscripții (ultimele de o interpretare complet nesigură).

1. Pentru o privire de ansamblu asupra acestei probleme vezi C. Poghîro, Influența autohtonă, în *TIIR*, II, 1969, p.314-363.

Glosele privesc 57 de nume de plante menționate în două tratate de botanică medicinală: unul dintre acestea îi aparține medicului grec Pedanius Dioscorides (sec. I e.n.), iar cel de al doilea, de la sfârșitul secolului al III-lea e.n., este opera unui anonim (numit în mod convențional Pseudo-Apuleius), redactată în limba latină.

Numele proprii daco-moesiene sînt mai numeroase, dar cercetarea lor este mult îngreunată de faptul că înțelesul apelativului de la care provin este în general necunoscut.

Dintre numele de ape de pe teritoriul vechii Dacii și al Moesiei Inferioare (în total circa 40) fac parte: Arges, Buzău, Motru, Mureș, Olt, Siret, Someș, Timiș, Tisa etc.

În alcătuirea numelor de localități daco-moesiene (circa 80) iese în evidență frecvența elementului -dava ("așezare, cetate"): cf. Argodava, Utidava, Pelendava, Suclidava etc.

Mai rare și de origine mai obscură sînt elementele -sara și -dina.

12.3. Dintre faptele de limbă română atribuite substratului, despre care s-a discutat mult în contradictoriu, amintim aici:

- vocala ă, comună românei, albanezei și bulgarei
- apariția sunetului h (care este însă, în numeroase cuvinte, de origine slavă).
- evoluția lui CT, CS > rom. pt. ps (cf. alb. ft, fs).
- postpunerea articolului în română și în albaneză (fenomen explicat pe altă cale prin locul adjectivului după substantiv).
- contopirea genitivului cu dativul.
- formarea numerelor 11-19 după tipul unus supra decem.
- particula pronominală -NE de la formele de acuzativ ale unora dintre pronumele persoanele.

12.4. Numărul cuvintelor românești atribuite substratului a variat foarte mult în decursul timpului. I.I. Russu (1967² și 1970) crede că e vorba de 70-80 de cuvinte comune cu albaneza și de circa 90 de unități existente numai în română. Dăm mai jos, spre exemplificare, câteva cuvinte existente numai în română, pentru care probabilitatea provenienței din substrat este maximă:

- brînză, brusture, bumb, burduf, burtă, doină, gorun, scai, stîină, zimbru.

Iată și câteva cuvinte din română care se regăsesc în albaneză:

- abur, baci, balegă, brad, buză, căpușă, ceafă, copac, copil, fluier, gard, gata, ghimpe, groapă, grumaz, gușă, mal, mazăre, măgar, moș, murg, scrum, sîmbure, spuză, strungă, șopîrlă, țarc, urdă.

O serie de cuvinte atribuite substratului daco-moesian se regăsesc în forme și în sensuri foarte asemănătoare în spațiul alpinocarpatic, în special în nord-estul Italiei și în Elveția română:

- baltă, cioară, ciuf, ciut(ă), rată etc. (cf. M.Iliescu,1977).

BIBLIOGRAFIE

- Messio, G., Le lingue indo-europee nell'ambiente mediterraneo, Bari, 1955.
- Ascoli G.I., Due lettere glottologiche, Miscellanea di filologia e linguistica, 1866, p.425-471.
- Battisti O., Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica, Firenze, 1959.
- Boileau L., Le problème du bilinguisme et la théorie des substrats, "Revue des langues vivantes", XII, 1946, p.113-125, 169-193, 213-224.
- Brincuş Gr., Originea consoanei h din limba română, SCL, XII, 1961, p.471-477.
- Detschew D., Die thrakischen Sprachreste, Viena, 1957 (ed.II, 1976).
- Devoto G., L'Italia linguistica, Firenze 1974.
- Georgiev Vl., Tražite i tehniyat ezik, Sofia 1977.
- Graur Al., Mélanges linguistiques, Bucarest 1936.
- Haas O., Messapische Studien, Viena 1962.
- Hasdeu B.P., Pierit-au dacii? "Foița de istorie și literatură", 1860, nr.2-5.
- Hubschmid J., Mediterrane Substrate, Berna 1960.
- Iliescu Maria, Retoromana și cuvintele românești de substrat, SCL, XXVIII, 1977, 2, p.181-188.
- Jungemann Fr.H., La teoría del substrato y los dialectos hispano-romanos y gascones, Madrid 1955.
- Lejune M., Venetico, "Latomus" XII, 1953.
- Martinet A., Économie des changements phonétiques, Berna, ed.II, 1964.
- Merlo Cl., Tracce di sostrato ligure in alcune parlate odierne dell'Italia settentrionale e della Francia meridionale "Rendiconti della R.Accademia d'Italia", s.VII, 1943, IV, fasc. 1-6.
- Parlangeli O., Studi messapici, Milano 1960.
- Părvulescu Ad., Sur le roumain stejar, "Dacoromania", II, 1974.
- Pauly (Der kleine), Lexikon der Antike, Stuttgart, I-V, 1964-1975.
- Pellegrini G.B., Prosdocimi A., La lingua venetica, Padova 1967, 2 vol.

- Pisani V., Le lingue dell'Italia antica oltre il latino, Torino, ed. II, 1964.
- Pisani V., Il sostrato oscoumbro, in "Atti del V^o Convegno di studi umbri", Gubbio 1967, p.149-169.
- Poghirc G., Vocalele rom. ă, alb. ș, bulg. â și oscilația a/e în grafia cuvintelor trace, SCL, XI, 1960, 3, p.657-660.
- Poghirc G., Influența autohtonă, in ILR, II, 1969, p.313-365.
- Poghirc G., L'hydronymie roumaine, LB, XVII, 2, p.35-63.
- Pulgram F., The Tongues of Italy, Cambridge, Mass, 1958.
- Rădulescu M.M., Le radical i.-e. uxr- "mouten", Dacoromania III, 1976.
- Rohlf G., Zur Methodologie der romanischen Substratforschung, in Festschrift F. Gamillscheg, Tübingen 1957, p.494 ss.
- Russu I.I., Limba traco-dacilor, București, ed. II, 1967.
- Russu I.I., Illirii, limba și onomastica, romanizarea, București 1969.
- Russu I.I., Flemente autohtone în limba română, București 1970.
- Schmoll U., Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische, Wiesbaden 1959.
- Sommerfelt A., Some Remarks on the Importance of Substratum in linguistic development, in "Homenaje a A.Martinet", II, La Laguna 1958, p.213-216.
- Tagliavini G., Le origini delle lingue neolatine, ed. IV, Bologna 1964 (trad.rom. București 1977).
- Tovar A., Estudios sobre las primitivas lenguas hispanicas, Buenos Aires 1949 (trad. engl. New York 1961).
- Whatmough J., Keltika, being a Prolegomena to a Study of the Dialects of Ancient Gaul, in "Harvard Studies in Philology", IV, 1944, p.1-85.

CAPITOLUL AL PATRULEA
IZVOARELE LATINEI "VULGARE"
I. INSCRIPTIILE, PAPIRUSURILE, GRAMATICII

O. Textele literare latinești ne-au fost păstrate în manuscrise dar nu în autografele autorilor, nici în copii executate sub directă lor supraveghere (la întâia publicare a operei): noi dispunem doar de ultimele verigi ale unui lanț de copii, a cărui lungime ne e cunoscută. Comedia Casina a lui Plaut, de pildă, a fost reprezentată prima oară probabil în anul 186 î.e.n., iar cel mai vechi manuscris (incomplet!) al pieselor plautine datează abia din secolul al V-lea e.n., deci cu circa șase veacuri mai târziu: e vorba de palimpsestul S.P.9/13-20, numit în trecut G. 82 sup^W, de la biblioteca Ambrosiana din Milano (palimpsestul e un pergament de pe care primul text a fost răzuit pentru a face loc altui text: prin procedee chimice sau fizice textul vechi, răzuit, poate fi parțial reconstituit). Cum copierea textelor dă de fiecare dată naștere la noi și noi abateri, printre care pe noi ne interesează acum îndeosebi cele de limbă (modernizarea, normalizarea ortografiei, a foneticii, morfologiei etc.), e ușor de înțeles că chiar și cel mai vechi manuscris cunoscut trebuie să fie substanțial diferit de forma originală a unei opere. Iată numai două exemple din Casina. La versul 572, palimpsestul ambrosian are, singura formă corectă, adsitne (de la adsum și particula interogativă -ne), în timp ce alt manuscris, din sec. X sau XI, scrie ab sitne ("corectat", se pare din ade sine), două manuscrise de la începutul sec. XII au at sitne și assitne, iar un manuscris de la sfârșitul aceluiași secol scrie at sine. Mai instructiv al doilea exemplu, din v.140, unde manuscrisele ne oferă vorsavere, versabere și versavere (ver- e o modernizare a lui vor-): contextul și versificația cer viitorul (-bere, pentru -beris), nu perfectul (-vere, în loc de -verunt); din cele trei variante se reconstituie forma, neatestată ca atare în nici un manuscris, vorsabere, care trebuie să se fi aflat în verigile mai vechi, pierdute, ale lanțului de copii.

1.0. Cu totul alta e situația în scrierile, care alcătuiesc moștenirea scrisă transmisă în principiu direct din antichitate. La 7 octombrie 186 î.e.n., deci cam în aceeași vreme cu premiera Casinei, senatul roman a luat o hotărâre referitoare la așa-nu-mita conjurație a bacanalilor; textul acestui senatusconsult de Bacanalibus ni s-a păstrat pînă astăzi așa cum a fost gravat acum aproape 2200 de ani pe o tablă de bronz așezată, imediat după ședința senatului, și într-o localitate din virful sudic al Italiei (inscripția se găsește actualmente la Viena; reproducerea ei se poate vedea în Fr. Ritschl, Priscaae Latinitatis monumenta epigraphica, planșa 18). Comparînd placa de bronz chiar numai cu relatarea evenimentelor așa cum o face Titus Idvius (cartea XXXIX, capitolele 9-19) cu cîțiva ani î.e.n., remarcăm deja, în versiunea scriitorului, modernizarea pînă și în expresia de Bacchanalibus apoi pecunia communis față de pecuniam (...) comoinem din versiunea epigrafică genuină etc. etc.

1.1. Textele epigrafice sînt importante însă și în alte puncte de vedere, căci ele apar în toate provinciile republicii și imperiului roman și mai ales reflectă foarte adesea limba vorbită, spontană, populară, cu eventuale particularități geografice, deosebită de stilul îngrijit și relativ unitar al operelor literare. Evident, nu putem pune pe același plan inscripțiile oficiale, formulate de obicei într-un stil conservator, cu tendințe arhaizante, și inscripțiile de pe pietrele funerare, de pe obiecte de uz cotidian, de pe firmele circumarilor și florăreselor, ori "textele" mizgălite pe zidurile băilor publice, în odăile hanurilor, în cazărmlle ostașilor ori ale gladiatorilor, sau cele zgîriate de copii pe partea de jos a pereților pe lângă care treceau spre ori de la școală: aceste din urmă inscripții, numite parietare, s-au păstrat într-un număr impresionant mai ales la Pompeii, orașul îngropat în lavă și cenușă de erupția Vezuviului în anul 79 e.n. (prețios indiciu cronologic). Dar nici nu se poate trage o linie categorică de delimitare lingvistică între cele două mari grupuri de inscripții: adesea, copiind texte oficiale, gravorul introduce forme din limba vorbită de el însuși, în timp ce, mai rar autorul unor inscripții, să le spunem private manifestă pretenții literare, căutînd să scrie cît mai îngrijit, așa cum a învățat la școală.

1.2. Există însă și alte rezerve, chiar dacă excludem din capul locului inscripțiile falsificate în evul mediu ori mai tîrziu (falsurile — totale sau parțiale — se depistează relativ ușor, adesea prin argumente de ordin lingvistic) și chiar dacă nu uităm că numeroase inscripții nu sînt altceva decît transpunerea pe piatră etc. a unui original (nepăstrat) pe papyrus. Intîi: destul de multe inscripții ne sînt cunoscute astăzi numai prin copii manuscrise făcute acum mai multe veacuri, dispariția ulterioară a originalului împiedicîndu-ne să verificăm gradul

de fidelitate a (1) copiștilor (din cînd în cînd asemenea originale se redescoperă, ele fiind doar rătăcite în depozitele muzeelor sau utilizate ca material de construcție). În al doilea rînd : unele inscripții au fost transportate, nu atît în ultima vreme în muzee, colecții etc., cît chiar în vechime — întîmplător sau nu — la distanțe mari de locul lor de origine, făcînd adesea hazardate încercările de identificare a trăsăturilor dialectale. În al treilea rînd, multe inscripții (oa și unele texte literare, de altfel) sînt lipsite cu totul de indicii cronologice, fie și aproximative, îngreunînd deci datarea faptelor de limbă pe care le cuprînd. Iată de ce e bine să folosim drept material ilustrativ numai texte epigrafice păstrate în original care pot fi satisfăcător plasate în timp și spațiu.

1.3. Incepem nu cu reproducerea în întregime (textul e prea întins), ci doar semnalînd cîteva aspecte de natură lingvistică dintr-o inscripție descoperită în 1896 la Henchir Mettich, în Tunisia, gravată pe cele patru fețe ale unui altar înălțat în cinștea împăratului Traian între anii 115-117 e.n. E vorba de raporturile dintre fermieri (arendășii) și coloni, reglementate de procuratorii împăratului în conformitate cu legea Manciana: legea pare să fi fost adoptată în jurul anului 70 e.n. Deși modelul care urma să fie transpus pe piatră trebuie să fi fost redactat într-o limbă corectă, gravorul a introdus, involuntar, în documentul oficial forme ale limbii vorbite de el. Cităm grafia -e în loc de -ae la la cuvinte de declinarea I, ca Manciane (față I, rîndul 24: trebuia genitivul Mancianae, cu diftong, s-a gravat fără diftong), pronumele qu(a)e (II,18), verbul pr(a)estare (I, 20); în schimb (III,22) găsim oacici (d)erit cu așa numita grafie inversă (ae în loc de e, dovadă că gravorul le confunda în pronunție). Constatăm dispariția lui m final în vinu (I, 28) paralel cu grafia inversă din ablativul eadem legem (trebuia lege; II, 23); o consecință a căderii lui -m este confuzia între acuzativ și ablativul singular la decl. I: ad aream (pentru aream : I,13) și ex aream (pentru area; I,27), post quinta vindemia (în loc de quintam vindemiam; II,28), confuzie extinsă și la alte declinări, ca ex consuetudinem (trebuia -ne; II, 19), chiar fără motive fonetice la pro pecura (în loc de pecoribus; II, 17). Mai apare laco în loc de lacu (ablativ decl. IV; I, 28), lipsa de acord între cuvinte alăturate: conductores vilicisve (I,19) pentru conductores vilicive sau, mai degrabă conductoribus vilicisve. Majoritatea faptelor menționate se găsesc de multe ori în textul inscripției, deci nu poate fi vorba de greșeli izolate, ci de autentice forme de limbă. (Inscripția apare în Corpus Inscriptionum Latinarum, vol.VIII, partea a IV-a a suplimentului, nr. 25902, publicată de H.Dessau; reprodusă de P.F.Girard, Textes de droit romain, ed.a cincea, Paris,1923, p.875-879).

1.4. Iată însă o inscripție găsită ohiar la Roma, datînd din-
spre sfîrșitul secolului al II-lea e.n., pe piatra funerară a unui ve-
teran. Transcriem prima parte a inscripției, în versuri, notînd cu ba-
ră verticală sfîrșitul rîndurilor de pe piatră, căci versurile sînt
gravate oa și oum ar fi proză.

Respice praeteriens, viator, consobrini pietate | parata:
cum lacrimis statui, quan/to in munere posto videtis.
Pannonia terra | creat, tumulat Italia tellus.
ann(is) XXVI, ut sibi castris honorem atquireret ipse,
5 dolari ma [g] | no substentavit tempore longo
postea cum | sperans dolorem effugisse nefandam,
ante | diem meritum hunc demersit at Styga Pluton. |
quotsi fata eo sinuissent luce videre, |
ista prius triste munus posui dolore repletus, |
10 munus inane quidem, terra nunc dividit ista |
ossua sub titulo potius, tu opta, viator,
cum pie | tate tua ipso terra leve, novis fortuna beata, |
ex qua tu possis obitus bene linouere nato. |

(În versul 4, paranteza cuprinde rezolvarea prescurtării; în versul ul-
tim, LINOVERE e o simplă greșeală: gravorul ș uitat codița care-l schim-
bă pe O în Q). Nu insinuăm, firește, asupra versificației total defec-
tuase, nici asupra exprimării extrem de stîngace (îndeosebi versul 9,
îninteligibil), semnalînd doar formele vulgare. Versul 2 : quanto...
posto în loc de quantum positum, cu căderea lui m final, confuzia
între o și u, sincopa lui i ; 5: dolari ma[g]no (litera g, aflată la
marginea pietrei, nu se mai vede) = dolorem magnum (în versul următor
dolor e pus incorect la feminin) ; 6: sperans, participiu, folosit gre-
șit în locul conjunctivului speraret; 8: eo sinuissent luce = eum si-
vissent lucem, cu normalizarea verbului neregulat; 12: ipso terra leve
= ipsi terram levem, cu pronumele declinat ca numele, apoi fortuna
beata = fortunam beatam; 13: nato = natum (mai probabil decît natos).
Mai apare asurzirea lui d înainte de consoană surdă în atquireret(v.4),
at Styga (v.7) și quotsi (v.8); ossua (v.11) e ataestat în loc de ossa
și la scriitorii clasici. (Textul în Fr.Buecheler, Carmina Latina Epi-
graphica, vol. I, 1895 — reeditat în 1921 —, nr.474, apoi în C.I.L.,
vol.VI, partea a patra, fascicola a doua, nr. 32808, publicat de Chr.
Huelsen.

1.5. Am ales și o inscripție din Dacia, anume "textul interior"
de pe "paginile" 2-3 ale tăbliței cerate alcătuite din trei plăci de
lemn (triptic) din I.I.Russu, Inscripțiile Daciei romane, vol.I, Bucu-
rești, 1975., pag. 192-198; din "textul exterior" (paginile 4-5 ale tă-
bliței) semnalăm numai formele semnificative (tăblița e palimpsestă,

putîndu-se descifra cîteva litere din textul vechi, şters). E procesul verbal de autodizolvare a unei asociaţii de înmormîntare din Alburnus Maior (Roşia Montană, în Munţii Apunseni), datat 9 februarie 167 e.n.

(I) Descriptum et regonitum factum ex libello, qui propositus erat Alb(urno) Maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat id quod i(nfra) a (criptum) est,

Artemidorus Apolloni magister collegi Iovis Verneni et

5 Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eiusdem
posito hoc libello publice testantur:
ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho [m](ines) LIIII, ex eis
non plus
remasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Iulium Iuli quoque
commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse

10 ad Alburnum neq(ue) in collegio : seque eis qui pre-
sentes fuerunt rationem reddidisse et si quit
eorum abuerat reddidisset sive funeribus:

(II) et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset:
modoque autem neque funeraticis sufficerent

15 neque loculum aberet neque quisquam tam megro
tempore diebus, quibus legi continetur, convenire
voluerint aut conferre funeraticia sive munera:
seque i(d)circo per hunc libellum publice testantur,
ut, si quis defunctus fuerit, ne putet se colle-
20 gium abere aut ab eis aliquem petitionem funeris
abiturum.

Propositus Alb(urno) Maiori V Idus Febr(uarias) imp(eratore) L(ucio)
Aur(elio) Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus).
Act(um) Alb(urno) Maiori.

În prima "pagină" a textului, rîndul 2 are ad statione, fără -m (dar cu -m în copia "exterhă", p.4); în schimb, textul interior scrie quod, corect, în r.3, în timp ce în exterior (r.5) citim quot; quit pentru quid apare în ambele versiuni (inter. r.11, extr. r. 17). Numele Meno-fili stă în loc de -phili în amîndouă versiunile (inter. r. 5, exter. r. 8). Biftongul ae apare monoftongat în questores (inter. r. 5, exter. r. 8-9), presentes (inter. r.10-11, exter. r.16), dar numele propriu Aeli e scris corect în lista martorilor (pe care n-am reprodus-o; exter., coloana a doua). În remasisse (inter. r.8, exter. r.12) notăm absenţa lui n: de fapt se scrie remansisse, dar se pronunţa remas- cu nazalizarea vocalei a (româneşte rămăsese, de asemenea fără n). Acelaşi rînd exprimă în două feluri diferite complementul de loc "la Alburnus": cu locativul Albur(ni) în exterior, dar cu prepoziţie , ad Alb(urnum), în interior. Reddidisse (inter. r. 11, exter. r.17) şi reddidisset (inter. r.12,exter.

r. 17-18) prezintă un e (în loc de i) în silaba a doua, fie sub influența verbului simplu, dedisse, fie ca urmare a confuziei dintre i și e. Verbul habere e scris sistematic așa cum se pronunța de sute de ani, adică fără h : abuerať (inter. r. 12, exter. r.17), aberet (inter. r. 15, exter. r.20), abere (inter. r.20, exter. r. 25), abiturum (inter. r.21, exter. r.26). În expresia aliquem (trebuia -quam) petitionem (inter. r. 20-21, exter. r. 26) apare confuzia între genul masculin și feminin.

1.6. Iată acum o foarte scurtă inscripție de pe un zid de la Pompeii (Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. IV, suplement, partea a doua, editată de Aug. Mau, nr.4430) care în opt cuvinte cuprinde șapte vulgarisme:

Gloue dicet Sympore (?)

vale Naev [os ? - us?] male periat opordet.

("Gloue zice: Symporus, adio ! Naevos se cade să piară în chip rușinos") Numele Gloue, cu dezaspirarea consoanei și apoi sonorizarea ei în contact cu o lichidă și cu sunetul de tranziție u (consonantic) între cele două vocale; dicet e în loc de dicit (cu confuzia vocalelor mai curînd decît cu viitorul), Sympore în loc de Symphore (iarăși dezaspirarea consoanei grecești); periat stă pentru pereat cu înohiderea lui e neaccentuat înainte de a, iar opordet (=oportet) cu sonorizarea lui t în contact cu e lichidă.

1.7. Dacă în această inscripție Gloue îi dorește pe scurt răul lui Naevos (sau Naevus), avem un număr de lungi așa-numite tabellae defixionum sau devotionum, prin care se cere de la zei moartea unui dușman (reprezentat adesea printr-o statueta de plumb, ceară sau lut, străpunsă simbolic), fie numai îmbolnăvirea lui gravă. Blestemele de acest fel se întind pe tot cuprinsul lumii wehi, greco-latine, din secolele V-IV î.e.n. pînă în sec. V e.n. Evident, și forma lor lingvistică e deosebit de vulgară. Redăm un singur exemplu, o placă îndoită și străpunsă de un cui, găsită sub un craniu într-un mormînt de la Minturnae (la granița dintre Latium și Campania); judecînd după eleganța statuetei de marmură (înfățișînd o femeie) găsite în același loc, inscripția nu poate fi tîrzie, totuși ea conține zeii și zeci de vulgarisme, uneori cîte două și trei într-un singur cuvînt (Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. X, nr=8249).

Dii iferi, vobis comedo, si quicua sa-
ctitates h[a]aetes, ac tadro Ticene
Carisi, quod[o]i agat, quod icidat
omnia in adversa. Dii iferi, vobis
comedo illius memba, colore,
figura, caput, capilla, umbra, cereb-

- ru, frute, supe[rcil]ia, os, nasu,
metu, bucas, la[bra, ve]rba, alitu,
colu, iocur, umeros, cor, pulmones,
10 itestinas, vetre, bracia, digit-
os, manus, ublicu, visica, femena,
genua, orura, talos, planta,
tigidos.
Dii iferi, si illa videro tabescete,
15 vobis sacrificiu lubens ob anu-
versariu facere dibus par-
entibus iliu[s] voveo(?)...
peculiu (?) ta(be)scas.

Rîndul 1: iferi = inferi, nenotîndu-se nazalizarea vocalei (la fel în rîndurile 4 și 14); comedo = commendo, cu consoană simplă în locul consoanei duble la fel r.5) și din nou s'u suprimarea nazalei urmate de consoană (ca sacititates = sanotitatis r.1-2; icidat = incidant r.3; frute = frontem r.7; metu = mentum r.8; itestinas = intestina r.10; vetre = ventrem r.10; ublicu = umbilicum r.11; tabescete = tabescentem r.14) ; quicoua = quicoquam (din quidquam) cu simplificarea lui oq și căderea lui m final (ca în Ticoene = Tychenem r.2; colore r.5, figura și umbra r.6, celebru r.6-7, frute = frontem și nasu r.7, metu = mentum și alitu = halitum r.8, colu = collum r.9, vetre = ventrem r.10, ublicu = umbilicum și visica = vesicam r.11, illa și tabescete = tabescentem r.14, sacrificiu r.15, anuersariu = anniversarium r.15-16 și probabil peculiu r.18).

În r.2, terminația -es în sacititates stă în loc de -is, ca și în k[al]betes următor; tadro trebuie să fie o simplă greșeală de scriere în loc de trado; Ticoene = Tychenem în loc de Tychen, cu trecerea numelui de la declinarea întâi greacă la declinarea a treia latină, cu i în locul literei grecești γ, cu dezaspirarea consoanei grecești (și căderea lui -m).

În r.3, quodqu[old] în loc de quicquid [quidquid], iar conjuncția quod îl substituie pe ut din limba literară.

În r.5, ilius în loc de illius (iliu[s] apare și în r.17); memra = membra, cu simplificarea greșită a grupului de trei consoane sau, mai degrabă, cu nenotarea consoanei de tranziție pronunțate de la sine între m și r.

În r. 6 mai rămîne de semnalat doar capilla = capillos, cu schimbarea masculinului în neutru.

În r.7, frute = frontem, în afara celor deja notate, cuprinde și închiderea lui o la u (ca în românescul frunte), dar fenomenul e ca mult mai vechi.

In r.8, bucas ("literar buccas) e sinonimul familiar și expresiv al lui os, oris, pe care l-a și înlocuit în limbile romanice; alitu, dacă e corect citit (alții propun visu = visum), în afara dispariției lui -m, îl suprimă și pe h-, care nu se pronunța de multă vreme.

In r.9, qolu = collum, din nou cu consoană simplă în locul celei duble (și cu căderea lui -m); iocur e formă condamnată de gramaticii, în locul lui iecur.

In r.10, itestinas = itestina, cu trecerea neutrului plural de declinarea a doua la declinarea întâi feminină (și nenotarea nazalității vocalei inițiale); bracia = brachia cu simplificarea consoanei și cu dezaspirarea (atestată de mult).

In r.11, ublicu = umbilicum prezintă sincoparea unei vocale, visica = vesicam, închiderea lui e; în schimb femena = femina îl deschide pe i (nominativul singular femen pare să fie inventat de gramatici după genitivul feminis, ca la nomen, nominis etc.).

In r.12, planta = plantas, cu căderea lui g final, unic exemplu în această inscripție.

In r.13, tigidos nu poate fi decât o greșeală de scriere pentru digitos (ca tadro = trado din r.2).

In r.14, illa (=illam) ar putea fi citit și ella(m), cu deschiderea lui i; neașteptată e și consoana dublă, ca și viitorul anterior videro, dar predicatul propoziției principale, voveo, e de lectură incertă.

Anuversariu din r. 14-15, pe lângă alte particularități deja consemnate, are u (silaba a doua) în loc de i; dar și alte derivate tîrzii au annu-.

Ultimul fapt notabil e dibus (=diis, dis) din rîndul 16, apărut probabil sub influența femininului deabus etc.; dar latina vulgară înlocuiește și alteori dativul -is al declinării a doua cu -ibus de la declinarea a treia.

2.0. Din punct de vedere metodologic, p a p i r u s u r i l e au aceeași valoare ca inscripțiile, reprezentînd și ele texte antice păstrate pînă astăzi în original, nu în copie, ca textele literare. De altfel și legendele de pe monede se află în aceeași situație. Impărțirea în epigrafie, papirologie și numismatică e neavenită sub aspect lingvistic, ea ținînd mai degrabă de organizarea cercetării științifice. Am menționat și împrejurarea că inscripțiile sînt de obicei copia unui original pe papirus.

2.1. Papirusurile latinești s-au păstrat într-un număr cu mult mai mic decît cele grecești. Aci ne interesează, iarăși, mai ales papirusurile "private" și ne vom referi numai la cîteva scrisori din plină

perioadă clasioă, prezentate și studiate de Paolo Cugusi, Le più antiche lettere papiracee latine (Torino, 1973, extras din Atti della Accademia di Scienze di Torino, II, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, vol. 107, 1972-73, p.641-687 și reproduceri fotografice). Semnalăm doar faptele de limbă, fără să reproducem textele.

2.2. Prima scrisoare (datînd din perioada dintre Cezar și August) are, în rîndurile 3-4 sateis/f[ac]ere cu ei în loc de i, grafie hipercorectă care trădează nivelul umil al autorului scrisorii; în r. 4, de reliquo ("în rest, încolo") nu e un calc grecesc, ci expresie familiară, caracteristică limbii vorbite (repetată și în r.7).

2.3. Scrisoarea a doua e datată 19 iulie, iar anul e între 17 și 14 î.e.n. Menționăm din ea forma sinopă valdissime (= valid-, r.4), atestată aci pentru prima oară, apoi expresia valenter satisfacias (r. 8) cu adverbul devenit simplu sinonim al lui valde; în r.9, numele Ni-rec stă probabil pentru Nēreo, cu închiderea tipică "plebeiană" a lui ĭ.

2.4. Mai lungă și, implicit, cu mai multe vulgarisme e scrisoarea nr. 3 (din aceeași perioadă ou precedenta): nuc = nunc (r.8; la fel în nr.4, r.16) cu nenotarea nazalității vocalei; cioquam = quoquam (r. 14), cu delabializarea labiovelarei inițiale, fenomen pe care îl vom întîlni și în Appendix Probi (poate la fel în nr.4, r.13, unde oatio e interpretat quatio); r.17 sollicitudinem mihi tollas: limba literară utilizează expresia demere sollicitudinem, dar limbile romanice au păstrat, în acest înțeles, verbul tollere; r.18 ab . ste (ou punct între cuvinte) = abs te: falsă diviziune a două cuvinte care în vorbire sloătuiau un singur corp fonetic; set din r.19 (ca și at din nr.4, r.16) prezintă foarte frecventă asurzire a lui -d, aci înainte de consoană surdă.

2.5. Din nr.4 (aceeași perioadă) mai notăm, în r.15, ex naufragio effuisse = ex naufragio (dispariția lui r e probabil o simplă neatenție) effugisse, ou alterarea lui g pînă la dispariție (ca de ex. în ego devenit eo etc. 7, mai probabil deoit effuisse = exfuisse (de la ex-sum, verb ca și inexistent); în r.20 quem e "acordat" ou benevolentiam: e poate întia atestare a unui fenomen care începe să devină frecvent abia peste secole.

2.6 Ultima scrisoare (nr.5, desigur tot din vremea lui August) prezintă și ea lucruri interesante. Epaphraes din r.3 e un genitiv provenit din contaminarea desinenței latine -ae ou cea greacă -ῆς, "barbarism" frecvent în texte vulgare și înregistrat mai ales în onomastica tipică lumii solavilor; însuși numele Epaphra (sau Epaphras) apare mai des printre solavi, oriou, printre păturile cele mai umile, la fel ou numele expeditorului, Suneris (r.1), ou schimbarea lui y în u). În r.5 de. monstrabit ou despărțirea prefixului și nenotarea lui n între vo-

cală și consoană, ca și în (r.2) oxsyrychitem = Oxyrhynchitem: x pentru x, o grafie des întâlnită în inscripțiile de la Pompeii, dar și din alte regiuni (aici mai avem adduxsit = adduxit în r.1, maxsuma = maxuma r.5). În r. 6 gum = cum trădează confuzia dintre velară și labiovelară; în același rând găsim set = sed (și quilit = quid) cu asigurarea deja notată. La sfârșitul rindului 9, ouibis e probabil quivis, cu schimbarea lui y în b, frecventă în toată latina vulgară și combătută în Appendix Probi și gramatici. În r.10 apare alio, dativ, în loc alii, ca în pasajele vulgare din Plaut, ca în traducerea veche a Bibliei, la scriitorii târzii și creștini. Dar această scrisoare, pe lângă fapte relevabile de fonetică și morfologie, conține și întorsături familiare: în r.3 nihil ultra în loc de nihil praeter; în r.7, de tam pusilla summa tam magnum lucrum facit (de cu ablativul începe să capete sens de instrumental) e probabil o locuțiune proverbială; tot așa trebuie să fie prezentele clamare debeo și video (r.8) în loc de viitor (clamabo, videbo sau videro), la care ne-am așteptat înaintea lui erit din r.10; colocvială este și construcția debeo plus infinitiv în loc de habeo ou infinitivul: exemplul de aci îngăduitoare retrodatarea unui fenomen sintactic pentru care pînă acum se cita ca primă atestare un peisaj din Petroniu.

3.0. De la g r a m a t i c i i latini ne-au rămas un număr impresionant de texte: ediția lui Heinrich Keil cuprinde peste cinci mii de pagini de format mare, fără să includă însă texte păstrate fragmentar, cum ar fi De lingua Latina a lui Varro (în jurul anului 45 î. e.n., cea mai veche lucrare în acest domeniu). Dar marea majoritate a "artelor" (așa se intitulează multe) s-a născut din nevoile practice imediate ale școlii târzii, ocupîndu-se mai ales de morfologie și de părțile vorbirii: prezentarea științifică a limbii latine, tratînd și fonetica, accentul, versificarea, cîntărind opiniile divergente, aparțin. Exemplele invocate în sprijinul unei anumite reguli gramaticale sînt preluate mecanic de la un autor la altul și iarăși la altul. Terminologia e în cea mai mare parte grecească și foarte des faptele de limbă latină sînt înghesuite silnic în compartimentele stabilite de gramaticii greci pentru limba greacă. De mai multe ori, interesul nostru e trezit nu de teoriile gramaticilor latini, ci de materialul lingvistic pe care îl cuprind: din punctul de vedere al latinei vulgare, al limbii vorbite îndeosebi în perioada de sfârșit a antichității, noi trebuie să reținem nu ceea ce e recomandat de manuale, adică norma, ci ceea ce e combătut și condamnat în numele teoriilor vechi, adică faptele de limbă vie, formele considerate greșite, incorecte. Din ferocitate, dispunem de cîteva texte de așa-numită gramatică a greșelilor, constru-

ită pe schema "e bine (corect, recomandabil, latin) așa: nu așa (cum spun provincialii, incultii, barbarii)"; evident, limbile romanice au păstrat aproape de fiecare dată forma pe care învățămîntul conservativ, nedeschis la nou, dorind să mențină o unitate lingvistică mai degrabă fictivă, voia să o expulzeze din uz.

3.1. Primul loc îl ocupă aici Appendix Probi, numit așa fiindcă textul se găsește într-un manuscris (probabil din secolele VIII-IX) imediat după gramatica lui Probus: acest Probus pare să fi trăit în secolul al IV-lea, fiind alt personaj decît Valerius Probus de la sfîrșitul secolului I e.n. Datarea Appendix-ului e incertă: unii îl plasează la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., alții la începutul secolului al IV-lea ori chiar mai tîrziu; se afirmă de asemenea că autorul opusculului ar fi originar din Africa. Din cele patru părți, prima (Grammatici Latini, ed. H. Keil, 1864, p. 193-196) e o prezentare a substantivelor repartizate pe declinări, a doua (p. 196-197) semnalează unele funcții ale cazurilor, iar ultima (p. 199-204) cuprinde așa numite "differentiae verborum", de tipul "barba (singular) se spune despre oameni, barbae (plural) despre animale".

3.2. Pe noi ne interesează aici partea a treia (de obicei singura utilizată de romanisti; p. 197, rîndul 19 - p. 199, r. 17), numită ortografică, deși e mai degrabă ortoepică și morfologică, faptele sintactice fiind ca și absente. Cele peste două sute de "leme" (unele se repetă) sînt numai parțial grupate, ca și cum autorul ar fi înregistrat întruna noi "greșeli"; de ex., cazurile de "sincopă" apar la p. 197, r. 20-22, apoi p. 198, r. 2, iarăși în r. 18, 23, 27, 34, în fine la p. 199, r. 14. Iată doar cîteva asemenea fapte: speculum non speculum (deci: e corect speculum, nu speolum cu sincoparea lui u; dar în italiană s-a păstrat forma sincopată, devenită specchio), vetulus non veclus (cu grupul -tl- schimbat, normal, în -ol-; rom. vechi), calida non caldă (rom. caldă), frigida non frioda (ital. fredda), oculus non oclus (rom. ochi), viridis non virdis (rom. verde; dar virdis, ca și calvus de altfel, e atestat cu multe secole înainte, la Cate cel Bătrîn) etc. Pentru confuzia între y, i și u: gyrus non girus, tymum non tumum, numquit non nimquit, apoi vir non vyr, virgo non vyrgo, bitumen non butumen; între ê și i: vinea non vinia; între o și u: formica non furmica; între vocală nazalizată și nenazalizată: Hercules non Herculens, mensa non mesa. Pentru dispariția lui m final: triclina non triclinu, passim non passi, olim non oli, idem non ide etc. Confuzia între consoană velară și labiovelară: coquens non cocens, apoi aqua non acqua; între s și x final: miles non milex, locuples non locuplex; între v și b: alveus non albeus; între consoană simplă și dublă; basilica non bassilica; trecerea de la o declinare la alta;

nurus non nura, socrus non socra, acre non acrum, pauper mulier non paupera mulier; confuzia cazurilor: nobiscum non noscum; etc. etc. Appendix Probi rămâne unul dintre cele mai bogate izvoare de limbă vorbită tîrzie.

3.3. De la C o n s e n t i u s (probabil sec. V, poate originar din Gallia Narbonensis, sud-estul Franței de astăzi) ni s-a păstrat o critică neobișnuit de independentă a opiniilor contrare privind determinarea și aprecierea a două fapte de limbă, în cele câteva pagini De barbarismis et metaplasms (Grammatici Latini, ed. H. Keil, vol. V, 1868, p. 386-404). Definind la început barbarismul ca una pars orationis vitiosă in sermone communi (p. 386, r. 9-10, și metaplasmul ca un barbarism întâlnit în poezie (ceea ce noi an numi o licență poetică, datorită de obicei versificației), autorul ne oferă mai departe noi detalii teoretice: la p. 387, r. 18-19 aflăm că barbarismul este un uz al limbii din unele locuri, lipsit de autoritate literară (barbarismus citra auctoritatem lectionis imperite nunc in quibusdam locis praesumitur), la p. 391, r. 31-32 că exemplele pot fi observate în graiul de fiecare zi (exempla ... quae in usu cotidie loquentium animadvertere possumus), iar la p. 395, r. 17-19 că există și alte greșeli ale unor populații (fortasse sint etiam alia generalia quarundam nationum vitia, quae observare et animadvertere debent qui suae linguae puritatem volunt custodire diligenter, ut evitare ipsi possint).

3.4. Iată acum câteva exemple concrete de barbarisme: unii zic tottum în loc de totum (limbile romanice au păstrat și forma cu consonanță geminată); cei din Africa pronunță piper cu i lung, deși el e scurt, dar tot ei scurtează vocala inițială în orator; unii aspiră vocala inițială, spunînd homen în loc de omen (fenomen atestat încă din perioada republicană), alții o dezaspiră, zicînd onor pentru honor, ori substituie un sunet cu altul, ca în hobis pentru vobis, peres pentru pedes, stetim pentru statim ("forme preferate de pleșea romană" p. 392, r. 16-17); unii consonantizează câteodată vocala u pronunțînd induruit în trei silabe (indurvit); vorbitorii de latină din Galia îl pronunță deschis pe i ("între e și i" p. 394, r. 13); unii îl schimbă pe o în oa în oacla ori covacla (Appendix Probi pomnește și oluaca), alții folosesc greșit superlativul în locul adjectivului simplu, sau din neștiință, înlocuiesc cuvîntul simplu cu un compus, chiar dacă înțelesul e diferit (tyrannicida în loc de tyrannus !) ori, pur și simplu, stîlcesc cuvintele, ca displicina în loc de disciplina. Autorul menționează în mai multe rînduri particularități de pronunție ale grecilor cînd vorbesc latinește, dar ele nu prezintă interes pentru latina vulgară.

3.5. Tot din secolul al V-lea, dacă nu chiar din prima jumătate a secolului următor, pare să dateze și un scurt tratat de b muta et v vocali (adică despre oclusiva b, adesea spirantizată, și despre vechea semivocală v, consonantizantă); manuscrisele dau drept nume al autorului pe "Adamantius sive Martyrius", dar Cassiodor (i)us — care face un larg rezumat al opuscului către sfârșitul veacului al șaptelea — îl numește "Adamantius Martyrius": în realitate e vorba de Marteyus" f i u l l u i Adamantius.

Lucrarea (Grammatici Latini, ed. H. Keil, vol. VII, 1878, p.165-199, în paralel cu excerptele lui Cassiodor) se reduce, în linii mari, la o listă de cuvinte (nume și verbe) cuprinzând cele două sunete care ajunseseră să fie confundate în pronunție; autorul vrea să indice de fiecare dată forma corectă, adică în ortografia clasică, totuși chiar în primul exemplu pe care îl cităm (p.169, r.9) el recomandă forma vulgară, besica (rom. beșică), fără să mai amintească forma clasică vesica ! Alte exemple: trebuie s o r i s bis (adverb) ca să nu se confunde cu substantivul vis (deci se pronunțau la fel; p.170, r.7-9); se recomandă (p.175, r.8 - p.176, r.6, cu punerea la contribuție a uneia din cele mai monstruase etimologii populare) berna în locul substantivului verna, pentru a-l distinge de adjectivul vernus; tot numai prin scriere se diferențiază (p.177, r.10 sqq.) pronumele vos de substantivul bos; verbului ferveo i se admite, pe lângă fervi, și perfectul ferbui (p.196, r. 2-3); în fine, sînt recomandate drept corecte forme în realitate vulgare, ca larba (pentru larva, p.186, r.9), naebus (pentru naevus, p. 189, r.16), verbex (în loc de vervex, p.193, r.2; la Petroniu apare berbex; rom. berbece). Această "monografie" asupra lui b și v, în care chiar părțile "teoretice" utilizează o latină incertă, dovedește că în secolul V sau VI nici gramaticii nu mai erau în stare să delimiteze norma clasică de forma vie, vulgară.

II. TEXTELE LITERARE IZVOR DE CUNOĂȘTERE A LATINEI POPULARE (VULGARĂ)

1. Oamenii de cultură ai antichității erau conștienți de faptul că exprimarea lor cotidiană se distinge de cea oficială¹; mai mult

1. Quintilian, Inst.Or.12,10,40: Ad hoc quidam nullam esse naturalem putant eloquentiam, nisi quae sit cotidiano sermoni simillima, quo cum amicis, conivibus, liberis, servis loquamur, contento promere animi voluntatem, nihilque accessiti et elaborati quirentes... Nam mihi aliam quam videtur habere naturam sermo vulgaris, aliam viri eloquentis oratio. ("Sînt unii care cred că nici oelocința nu este naturală afară de cea foarte asemănătoare vorbirii zilnice, acelei vorbiri pe care o folosim cînd ne adresăm prietenilor, soțiilor, copiilor, sclavilor noștri și care urmărește doar să ne transmită voința, și

simțeau când o folosesc în scris, în cazuri speciale, în cazuri speciale, pe cea dintâi.¹ Această capacitate de a distinge, deci de a reproduce, anume caracteristici stilistice va îngădui unor scriitori să întrebuițeze DELIBERAT trăsături populare, cu scop bine definit: fie ca să se integreze în tradiția unui gen literar ou rădăcini folclorice (comedie, satiră, mim), fie ca să se facă înțeleși de un public larg, de o cultură modestă (o parte din literatura creștină), fie în sffrșit pentru a caracteriza personaje aparținând unui grup social lipsit de cultură (Horațiu, Petroniu etc.). In aceste din urmă situații, valoarea documentară crește pe măsură îndepărtării de epicentrul vorbirii normale și apropierii de cea spontan-cotidiană. Totuși se înțelege ușor cât este de anevoiasă pentru cercetătorul modern degajarea exactă a adevărului lingvistic brut din forma lui remodelată, transfigurată de pastia literară. Mutatis mutandis, este ca și cum ar încerca cineva, la distanță de două milenii, să reconstituie vorbirea țaranilor moldoveni exclusiv prin intermediul lui Creangă, sau pe cea mărginaș-urbană muntenească prin personajele lui Caragiale.

1.2. O altă serie de texte (Väänänen: semi-literare) oglindesc realitățile vorbirii neîngrijite în chip SPONTAN, fiindcă emană de la autori puțin influențați de cultură (tratate tehnice), sau trăitori în veacurile târzii ale imperiului roman, când exprimarea "corectă" a epocii clasice începe să cedeze sub valul înteițit al inovațiilor preromane (proză istorică, jurnale de călătorie, legi târzii etc.) Analiza acestora ne confruntă cu o a doua limită a eficacității documentare a textelor literare: dispersarea lor atât în timp, cât și în spațiul lingvistic familiar, în diversele sfere ale acestuia, fără granițe nete nici măcar pentru contemporani, dar totuși individualizate printr-un specific care astăzi ne scapă (vorbirea colorată a sclavilor și plebeilor, limbajul familiar al păturilor culte, limbajele tehnice, exprimarea rustică, argoul soldaților etc.). Evantaiul incontestabil larg de fapte e contrabalansat de fragmentaritatea acestora și de greutatea de a descoperi astăzi stratul din care provin ele. Iar aritmia cronologică -- comedia și mimul,

nu pretinde expresii căutate sau îngrijite... Mie mi se pare că altul este caracterul vorbirii obișnuite și altul -- cel al cuvîntării unui personaj elocvent").

1. Cicero, ad fam. 9,21,1: Quid tibi videor in epistulis? nonne plebeio sermone agere tecum?... Causas agimus subtilius, ornatius; epistulas vero cotidianis verbis texere solemus. ("Cum îți par în scrisori? Parcă m-ași adresa ție în vorbirea populară nu-i așa? Discursurile ne sînt mai exacte și mai împodobite: în scrisori însă, presărăm cu vinte de toate zilele.") Horațiu, Sat. I, 4,41: Si qui scribat uti nos / Sermoni propiora... ("Dacă cineva scrie ca noi, mai aproape de vorbirea obișnuită...").

de pildă, nu trec mai departe de secolul I î.e.n. pe cînd tratatele de medicină-farmacie apar abia în secolul al IV-lea e.n. — nu vine să îndrepte situația. Fără să mai vorbim despre faptul că o serie de lucrări interesante nu pot fi datate cu precizie.

1.3. Dar cea mai gravă carență a acestor documente este fără îndoială caracterul lor mediat: nenumăratele recopieri la care au fost supuse pînă la forma care ne-a parvenit sînt vinovate, în afară de corupțiile banale, și de multe "rectificări" de "incorectitudini": copierii neglijenți ne-au fost în această privință mai puțin dăunători decît cei puriști.

1.4. O primă metodă de identificare a reflexelor limbajului popular și familiar în texte este una negativă: formele care nu concordă cu norma clasică se impun atenției noastre. Această metodă este întregită apoi de cea pozitivă, a confruntării cu datele culese din inscripții, din mărturiile gramaticilor antici și mai ales din comparația limbilor romanice. Este de la sine înțeles că această ultimă probă are ponderea cea mai mare, ea fiind singura care ne garantează distingerea fenomenelor semnificative prin aria lor largă de răspîndire și viabilitatea lor de unele abateri accidentale. Inmănușcherea tuturor acestor atestări, predominant convergente, ne oferă capacitatea de a descrie, cu maximum de probabilitate, tendențele latinei populare. Aportul textelor literare la această descriere este mai important în domeniile lexical și sintactic, unde inscripțiile sînt dezavantajate de formularitatea lor.

2. TEXTE CU VULGARISME VOLUNTARE

2.0. Impuse de regulile genului literar.

2.1.1. Comedia este desigur genul cel mai apt de a reflecta vorbirea uzuală, în special în părțile ei dialogate (diaverbia). Gen popular accesibil publicului larg, ea își trage parțial verva tocmai din invenția verbală, de înaltă clasă artistică desigur¹, dar gîndită astfel încît să poată fi înțeleasă de spectatori — în marea lor majoritate de cultură modestă. Pe de altă parte, prezența anumitor forme populare la PLAUT și contemporanii săi se explică prin aceea că limba îngrijită a vremii plautine (sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. și începutul secolului al II-lea î.e.n.), preocupată în primul rînd de eliminarea rusticismelor și

1. Cf. I. Fischer (Encore sur les caractères de la langue de Plaute, St.Cl. XIII) care demonstrează că Plaut nu reproduce formele curențe contemporane, ci înveșează artistic, intuind cu extremă finețe exact liniile lingvistice pe care se exercita și creativitatea populară.

dialectalismelor, avea granițe mai puțin înguste decât cea a epocii clasice (sec. I î.e.n.) și îngăduia prezența unor forme care vor fi ostracizate abia mai târziu (pronume îmbinate ca eccille, ecciste, flexiuni regularizate ca dat. fem. sg. illae, istae, particole întărite ca ideoquia, complementul de atribuire exprimat nu prin dativ ci prin ad + acuzativul, verbe cu tema în -ī trecute la flexiunile în ī: moriri, aggrediri etc., forme sincopate de tipul caldus, și variantele populare analoge ca periculum, saeculum, comparative și superlative analitice, diminutive, compuse de tip popular: toate, fenomene lingvistice continuate în romanitate.

.2. Iată, spre exemplu, un fragment din scena de deschidere a lui Miles gloriosus (vv. 24-55), dialog între Pyrgopolinices, soldatul fanfaron, și Artotroguș, parazitul său¹.

- P. Ubi tu es ?
 A. Eccum. Edepol vel elephanto in India²⁵
Quo pacto pugno praefregisti bracchium !
 P. Quid ? bracchium ?
 A. Illud dicere volui, femur.
 P. At indiligenter iceram.
 A. Pol si quidem
Conisus esses, per corium, per viscera
Perque os elephanti transmineret bracchium³⁰
 P. Nolo istaec hic nunc.
 A. Ne hercle operae pretium quidemst
Mihi te narrare, tuas virtutes qui sciam.
(Venter creat omnis hasce aerumnas: auribus
Perhauriunda sunt, ne dentes dentiant,
Et adsentandumst, quicquid hic mentibitur.)³⁵
 P. Quid illud quod dico ?
 A. Ehem, scio iam quid vis dicere:
Factum herolest, memini fieri.
 P. Quid id est ?
 A. Quicquid est ?
 P. Haben...
 A. Tabellas vis rogare ? habeo, et stilum.
 P. Facete advortis tuom animum ad animum meum.
 A. Novisse mores tuos me meditare decet⁴⁰.

1. Textul este reprodus după ediția A. Ernout, Belles Lettres, Paris, 1936.

Curamque adhibere, ut praeolat mihi quod tu velis.

P. Ecquid meministi ...

A. Memini: centum in Cilicia

Et quinquaginta, centum in Scytholatronia

Triginta Sardi, sexaginta Macedonas

Sunt, omnes quos tu occidisti uno die⁴⁵.

P. Quanta istaec hominum summas?

A. Septem milia.

P. Tantum esse oportet; recte rationem tenes.

A. At nullos habeo scriptos: sic memini tamen.

P. Edepol memoria 's optuma.

A. (Offae monent!)

P. Dum tale facies quale adhuc, adsiduo edes:⁵⁰

Communicabo semper te mensa mea.

A. Quid in Cappadocia, ubi tu quingentos simul

Ni hebes machaera foret, uno ictu occideras?

P. At peditastelli quia erant, sivi viverent.⁵⁴

P. Unde ești ?

A. Iată-mă-s. Stii, elefantului, în India, cum i-ai mai rupt tu lui brațul cu pumnul gol !

P. Cum adică, brațul?

A. Alta am vrut să zic: pulpa.

P. Și încă nu loviseam tare !

A. Da ' și dacă te-ai fi opintit: îi găureai și pielea, și burta, ba și falca bietului elefant.

P. Lasă astea acuma !

A. Sigur, nici nu-i nevoie să le mai povestesc: fiți știu așa bine vitejia ! (Stomacul mă viră în bucluc: trebuie să-i ascult minciunile gogonate, și să zic "da" ! la toate, ca să nu mi se ascultă dinții de foame.)

P. Ce voiam eu să zic ?

A. Ah, știu ! Sigur, așa a fost: mi-aduc bine aminte.

P. Adică ce ?

A. Orișice !

P. Ai cumva ...

A. Tăblițe vrei să-mi ceri: am ; și condei.

P. Da' bine-mi mai ghicești tu gândul !

A. Așa și trebuie: să-ți știu bine felul și să mă strădui să adulmec tot ce-ți dorește inima.

- P. Mai ții tu minte...
- A. ~~Da~~ bine oă nu ! O sută cincizeci în Cilicia, o sută în Scitolatronia, treizeci de sarzi, șazeci de macedoneni, pe toți ăștia i-ai căsăpît într-o singură zi.
- P. Și cît fac laolaltă ?
- A. Șapte mii.
- P. Cam atîția trebuie să fie: socotești foarte bine.
- A. Si totuși nu mi-am scris nimic: așa mi-e ținerea de minte.
- P. Grozavă ținere de minte !
- A. (Mîncarea mi-c ascute !)
- P. Cîtă vreme ai să te porți ca pînă acuma, n-o să-ți lipsească hrana: te voi pofti mereu la masa mea.
- A. Da ' în Cappadocia, cînd tocai cinci sute dintr-o dată, dacă nu-ți era sabia boantă ?
- P. Erau niște amărîți de pedestrași: le-am lăsat viața.

(De remarcat: v. 25 ecquum = ecce eum. Fuziunea unei interjecții cu un pronume, sau a mai multor forme pronominale, foarte obișnuită în vorbirea curentă, va sta la baza majorității demonstrativelor romanice. 25/26 elephanto ... ei, reluarea substantivului prin pronume, redundanță populară. 31 - istaec — particula deictică se va pierde în latina clasică. 31 - hercle - forma curentă, sincopată, a numelui lui Hercules, folosit ca formulă de jurămint. 34 - denes dentiant - calambur popular, m.ă.m. "Să nu-mi facă dinții dinți". 35 - adsentandumst - contopirea lui est cu gerundivul precedent e curentă oral; la fel și în poezie. 42 - ecquid of. v. 25. 43 - Scytholatronia, compus comic, pe model popular: m. à.m. "țara mercenarilor" (sau "hoțomanilor") sciți. 48 - habeo scriptos: aspectul perfectiv se exprimă mai clar prin modalitatea populară a perifrizei participiu perfect + habere (sau esse) sortită să se înstăpînească ea perfect compus romanic. 54 - peditastelli: diminutiv al formei peiorative a lui pedester, peditaster. Cumulul de nuanțe traduce întocmai atitudinea ironic-miloasă a lui Miles. 54 - sivi viverent: completivă juxtapusă după sinere: familiarism.)

2.1.3. Piesele lui Terențiu (185 ? — 159 î.e.n.) mai sărace ca intrigă și mai culte ca limbaj — poate și de aceea mai puțin aplaudate și în spectacol — sînt — tot de aceea — un document mult mai precar din punctul de vedere interesant aici.

...1. E regretabil în schimb că ni s-a păstrat prea puțin din MIMI și ATELANE, căci aceste specii, după mărturia lui Aulus Gellius¹,

1. Noct.Att. XVI,7. Neque non obsoleta quoque et maculantia ex sordidiorē vulgi usu ponit (i.e. :Decimus Laberius) + "Uneori pune în circulație chiar cuvinte vulgare, grosolane, din limbajul cel mai trivial al plebei".

nu se dădeau în lături de la reproducerea nivelului celui mai de jos al vorbirii plebeie. Fragmentele rămase din Novius, Pompeius, Decimus Laberius sau Publilius Syrus oferă, într-adevăr forme de viitor analogice ca vivebo, dicebo, fonetisme vulgare ca cossim pentru coxim, și primul exemplu de nominativ plural în -as¹ (quot laetitias insperatas modo mi inrepsere in sinum - se de bucurii neașteptate mi s-au strecurat în inimă ! Pomp. Ribb. 141).

2.2. Limbajul familiar al păturilor cultivate, datorită lipsei de distanță oficială față de interlocutor și datorită elementelor sale afective, se împărtășește parțial din procedeele expresiei populare. Exemplul cel mai edificator îl constituie CORRESPONDENȚA lui CICEERO, smălțuită de expresii din limbajul curent, inexistente în discursurile și tratatele aceluiași autor.

2.2.1. Iată un exemplu ales prin deschiderea la întâmplare a volumului (ad Att., IV, 15; din anul 54 î.e.n.)²:

Nunc Romanas res accipe. A.d. IIII Nonas Quintiles Sufenas et Cato absoluti, Procilius condemnatus. Ex quo intellectum est τριεσροπαγίτας ambitum, comitia, interregnum, maiestatem, totam denique rempublicam flocci non facere, patrem familias domi suae occidi nolle, neque tamen id ipsum abunde; nam absoluerunt XXII, condemnarunt XXVIII. Publius sane disertio epilogo criminans mentes iudicum moverat. Hortalus in ea causa fuit cuiusmodi solet. Nos verbum nullum; veritast enim pusilla, quae nunc laborat, ne animum Publi offenderem.

" Ascultă acuma noutățile de la Roma: la 4 iulie Sufenas și Cato au fost achitați. Procilius condamnat. De unde se vede că pentru ultra-severii noștri areopagiți corupția electorală, votul în comiții, interregnul, crima de lezmajestate sînt toate fleacuri, în schimb uciderea unui tată de familie în propria sa casă — inacceptabilă. Și nici măcar asta pentru toți: 22 l-au absolvit, numai 28 l-au condamnat. Ca acuzator, Publius, într-o cuvîntare — n-am ce zice — plină de talent, muiașe inimile judecătorilor. Hortalus în acest proces a fost ce de obicei. Eu n-am spus un cuvînt: mititica, bolnavă deocamdată, se temuse c-am să-l jignesc pe Publius."

1. Aceasta este interpretarea lui Palmer, la care ne-am alăturat. Alți cercetători văd în acest exemplu un acuzativ de exclamație.

2. Textul este reprodus după ediția F.Constans, Paris, Belles Lettres, 1960.

(De remarcat: absoluti, condemnatus: elipsa formelor lui esse, turnură orală; intellectum est: poziția inițială a verbului: επιστολιος - hapax, probabil creație ciceroniană, m.à.m. "cei de trei ori pe atît de severi cît un arcopagit". Cuvintele grecești, transcrie ca atare sau adaptate latinei, apar foarte frecvent în scrisori: intelectualii latini vorbeau curent grecește. flocci facere: expresie populară; nolle: raportul adversativ față de flocci facere exprimat numai prin juxtapunere, ca în vorbirea populară. Epilogo - termenul tehnic grecesc: în tratatele de oratorie se întrebunțează cel latin, peroratio; Nos nullum verbum: elipsa verbului (diximus); Pusilla: ca și pittinus, pissinus, pisillus - variante diminutive pentru noțiunea de "mic", foarte frecvente și în inscripții. Veritast: contragerea participiului cu verbul esse, generală în oralitate.)

2.3. Poezii Satirice (LUCILIUS, mort în 103 î.e.n.; CATUL - 87 (?) - 54 (?) î.e.n. ; MARTIAL - 40 --104 e.n.; și mai ales HORATIU - 68 --8 î.e.n.) vehiculează, printr-un artificiu conștient, un număr de elemente neliterare, uneori atestări unice, dar de obicei nu din limba păturilor celor mai inculte¹. Banale și generale sînt formele sincopate de tipul soldus, repostus, imbinările apocopate (vin = vis ne), diminutivele (bellus, auricula), frecventativele (agitare, cursare, dic-tare). Mai interesante ni se par substantivele cu sens peiorativ în -o -onis, neatestate înaintea lui Horațiu și asociabile cu succesul popular al flexiunilor similare (e, -onis, -a, -anis: declinarea personală). Locuțiunile imagistice (buccas inflare = a-și umfla obrajii = a fi furios) proverbele, parataxa, scurtimea frazelor, abundența de interjecții, interogații și elipse vin să întregească impresia de libertate familiară a expresiei.

2.4. Imitația ironică și caracterizarea prin limbaj ating virtuozitatea în fresca de moravuri a lui PETRONIU (Satiricon), scrisă probabil în timpul domniei lui Nero, la mijlocul sec. I al e.n. și păstrată foarte mutilat. Personajele romanului, liberați, parveniți, escroci din lumea interlopă a unui orașel din Campania, vorbesc fără nici o cenzură într-un limbaj cu caracteristici în parte comune sferei lor sociale și zonei de influență greacă în care trăiesc, în parte distincte de la unul la celălalt: personajul narator, Encolpius, cu oarecari pretenții

1. În cazul lui Horațiu, e de reținut oă acest stil decontractat, punctat cu familiarisme, apare în Satire, și, atenuat, în Epistole, unde convine perfect tablourilor de gen care zugrăvesc țirgoveți, paraziți, țărani, sclavi, dar nu și în Ode, operă lirică de înaltă ținută. Cf. J. Bourciez, Le sermo quotidianus dans les Satires d'Horace, Paris, 1927.

de cultură, se exprimă mai îngrijit, în vreme ce îmbogățitul Trimalchio și libertii care benchetuiesc la el revarsă un atare noian de vulgarisme, încît Satiricon-ul e considerat un izvor extrem de prețios pentru studiul vorbirii populare². Identității izbitoare, care explică evoluții romanice ulterioare, s-au pus în lumină prin compararea textului petronian cu inscripțiile pompeniene și cu glosele³.

2.4.1. Ca exemplu, începutul capitolului 45: vorbește unul dintre musafirii lui Trimalchio.⁴

Ore te, inquit Echion centonarius, melius loquere.

"Modo sic, modo sic" inquit rusticus: varium porcum perdiderat. Quod hodie non est, cras erit: sis vita truditur. Non mehercules patria melior dici potest, si homines haberet. Sed laborat hoc tempore, nec haec sola. Non debemus delicati esse: ubique medius caelus est. Tu si aliubi fueris, dices hic porcos coctos ambulare. Et ecce habituri sumus munus eccellente in triduo die festa; familia non laetitia, sed plurimi liberti. Et Titus noster magnum animum habet, et est caldicerebrius. Aut hoc aut illud erit, quid utique, Nam illi domesticus sum, non est mixcix.

Stii ce te roğ eu, zise Echion peticarul, vorbește mai ca lumea! "Cînd așa, cînd așa" zicea țăranul: pierduse un porc bălțat. Dacă nu-i azi, e mîine: așa-i viața! Zău că n-ai putea găsi loc mai bun ca ăsta, dacă ar avea oameni. Da' deocamdată o duce greu, și nu numai el. Ia să nu mai facem atîtea mofturi: orișunde e miezul cerului. Dacă ai sta în altă parte, ai zice că pe-aici umblă porceii fripți pe drum. Uite, de-o pildă: o să avem curînd niște jocuri grozave, trei zile în șir. Si nu cu luptători sclavi, oei mai mulți or să fie liberti. Că doar Titus al nostru are inima largă și capul fierbinte, Ce-o să fie, una sau alta, nu știu, ceva strașnic oricum. Fu-s prieten cu el, nu face el nimic de mîntuială!

2. Cf. P. Pérochat, Pétrone, Le festin de Trimalcion, Paris, 1934; W. Süss, De eo quem dicunt inesse Trimalchionis cenae sermone vulgari, Dorpat, 1926. Pentru seriozitatea documentării lingvistice a lui Petronius, vezi F. Dobroiu, Unele probleme ale documentării lui Petronius, în Analele Universității București, XIII, 1964.

3. A. Maiuri, La Cena di Trimalchione di Petronio, Napoli, 1945; W. Heraeus, Die Sprache des Petronius und die Glossen (în Kleine Schriften, Leipzig, 1937).

4. Textul este reprodus după ediția lui A. Ernout, Paris, 1967.

(De remarcat: parataxă oro loquere; deponentul loqui e tratat ca un verb obișnuit (dacă nu cumva e vorba de o formă de imperativ); frecvența expresiilor proverbiale; caelus, neutru tratat ca masculin; viitorul perifrastic habituri sumus; excellente: crearea unui neutru adjectival analogic cu cel al adjectivelor cu desinențe distincte animat/inanimat, tendință populară blamată de Appendix Probi; tu - pronumele personal exprimat; compusul de tip popular caldicerebrius (Hapax).

2.4.2. O mențiune specială merită scurtul text, datînd probabil din secolul al IV-lea e.n., cunoscut sub numele de Testamentum porcelli (Testamentul purcelusului)¹; parodie a stilului juridic emanînd de la un bun cunoscător al acestuia, Testamentul cuprinde expresii din limba vie care prin hazul lor anulează solemnitatea "actului" acestuia, citit cu delicii de-a lungul veacurilor, de la elevii romani² pînă la cei de astăzi.

2.5. Texte cu vulgarisme impuse de nivelul publicului

2.5.0. Dificultăți speciale ridică analiza literaturii creștine, ansamblu neunitar, destinat fie unor dezbateri teologice de înaltă abstracțiune, și folosind atunci o limbă clasică de tip ciceronian, fie propagandei în fața unui public felurit, dar mai adesea culturalmente mediu sau submediu și heterogen din punct de vedere etnic (în special în comunitățile primitive din sec. I-II). Aici se face necesară întrebuintarea unei limbi accesibile acestui public și accentul cade pe claritatea, nu pe eleganța ei. Totuși o anumită ținută lingvistică în stare să marcheze distanțele limbii sacre față de cotidianul profan rămîne obligatorie.

2.5.1. Mai trebuie amintit și faptul că traducătorii textelor biblice din greacă și ebraică se preocupau, cu scrupul legat de puritatea dogmei, de o redare foarte exactă, așa încît uneori modelul răs-punzător de o exprimare anume, care-și pierde astfel parțial valoarea de document latin. Sub acest raport s-au obținut rezultate notabile prin compararea primelor versiuni ale Bibliei, păstrate fragmentar și cunoscute laolaltă sub numele de Itala (sau Vetus Latina) cu traducerea lui Hieronim (340—420 e.n.) numită Vulgata, mai conformă cu latina cultă³. De asemenea, sînt mai reprezentative pentru romaniiști textele destinate circulației populare, ca predicile, viețile martirilor și ale sfinților (Acta Apostolorum, Vitae Patrum) decît tratatele de polemică teologică.

1. Editat de Fr. Bücheler, în Petronii Satirae, Berlin, 1904 și apoi de W. Heraeus în Petronii Cena Trimalchionis, Heidelberg, 1939.

2. Cf. Hieronim, Comentarii, Isaia, 12, prolog.

3. Cf. lucrarea, capitală, a lui H. Röntsch, Itala und Vulgata, Marburg, 1875.

2.5.2. Acest tip de literatură creștină, adînc și larg răspîndită în mase, va avea un aport substanțial la modelarea limbii poporului, implantîndu-i o serie de expresii specifice și mai ales determinînd specializări semantice care s-au păstrat în limbile romanice. De pildă, sînt interesante de comparat, pentru distanța care le desparte, rom. ou-vînt și etimonul său latin conventus ("adunare"), rom. a se ruga cu lat. rogare ("a întreba, a cere") etc¹.

3. TEXTE CU VULGARISME INVOLUNTARE

3.0. Proza narativă.

3.0.1. Din plină epocă clasică (sec. I î.e.n.) ne-au parvenit două opere istorice (Bellum Africanum și Bellum Hispaniense) ale unor continuatori anonimi ai lui Caesar, de cultură evident modestă, reflectată de profuziunea popularismelor exprimării lor: comparative duble și conjuncții întărite, forme de perfect rezultativ (habes + part.perf.pasiv), hipercorectisme sintactice etc.

3.0.2. Dar mult mai valoroase pentru cercetarea latinei populare se dovedesc scrierile istorice tîrzii a căror limbă oglindește transformările radicale ale fazei preromanice. Gregorius Turonensis (Grégoire de Tours), episcop nu lipsit de cultură clasică și personalitate politică a vremii (sfîrșitul sec. VI e.n.), autor al unei Historia Francorum, se mărturisește incapabil de o exprimare corectă ("corect" însemnînd aici "clasic": important este că scriitorul e conștient de existența unei alte forme a limbii latine decît cea contemporană lui). De altminteri, textul însuși, presărat nu numai cu vulgarisme morfo-sintactice (neutre plurale interpretate ca feminine singulare, confuzie de cazuri) ci și cu fonetisme datorate nedistingerii timbrelor vocalice vecine și care devin inteligibile numai prin context (regis = reges, velles = velis etc.) este o dovadă suficientă a pătrunderii latinei vulgare în compartimente altădată rezervate celei culte².

3.0.3. Puțin posterioare (sec, VII e.n.), cele patru cărți de cronici (Chroniconum libri IV) păstrate sub numele, provenit dintr-o lectură greșită, de Fredegarius, dar scrise probabil de trei autori diferiți, oferă o latină cu flexiune aproape pierdută și fonetism alterat³: o "limbă sălbătică" (Rohlf's).

1. Cf. Ch. Mohrmann, Latin vulgaire, Latin des chrétiens, Paris, 1952.

2. Cf. M. Bonnet, Le latin de Grégoire de Tours, Paris 1890, încă nedepășit.

3. Cf. O. Haag, Die Latinität Fredegars, în Romanische Forschungen, 10, 1899.

3.1. Tratatele tehnice

3.1.0. Operele isagogice emană de obicei de la persoane de cultură medie și, mai ales, sînt destinate unor cititori de același rang, interesați de oîstîgarea unor cunoștințe specializate, nu de o expresie elegantă. De altfel, limba literară nici nu cuprindea termenii tehnici vehiculați numai între specialiștii unui anumit domeniu. Tratatele care ni s-au păstrat, din diverse sfere de activitate, aparțin și unor epoci diferite, așa încît nu se poate vorbi de o unitate a lor decît în măsura în care ea decurge din scopul comun tuturor. Iată pe cele mai mult utilizate de lingviști:

3.1.1. - Tratatele de agricultură (Cato Maior, sec. II î.e.n., Varro, sec. I î.e.n., Columella, sec. I e.n.).

3.1.2. - Tratatul de arhitectură al lui Vitruviu (sfîrșitul veacului I î.e.n.). Autorul subliniază că unul specialist nu i se poate pretinde o expresie foarte corectă¹.

3.1.3. Tratatele tîrzii, documente cu valoare sporită direct proporțional cu incultura autorilor lor:

- De re coquinaria, tratat de gastronomie, sec. IV e.n.²

- Mulomedicina, compilație de medicină veterinară care ne-a parvenit sub numele lui Chiron, înșesată de vulgarisme, perceptibile supărător chiar și pentru cei care utilizau tratatul în antichitate: Vegetius Renatus (sfîrșitul sec. IV e.n.), pentru "lipsa lui de elocință și calitatea proastă a expresiei", îl rîscrie într-o formă ameliorată. Compararea celor două versiuni se utilizează mult, oăci scoate în evidență ceea ce pentru un cvasicon temporan apărea ca vulgarism (forme ca febra pentru febris, armora pentru arma, ossum pentru os).³

- Lucrările de medicină și dietetică din veacurile V și VI (Liber de Medicamentis al lui Marcellus din Burdigala, interesant mai ales prin paractiile superstițioase, aacompaniate de descîntece străvechi, pe care le reproduce⁴, De observatione ciborum a lui Anthimus⁵, traduceriile latinești și tratatele medicilor greci Dioscorides și Oribasius și ale altora, păstrate în Corpus medicorum Latinorum⁶.

1. I,1,32: Non architectus postest esse grammaticus. (Un arhitect nu poate fi totodată și om de litere"). Cf. și I,1,44.

2. Editat de C.Giarratano - Fr. Vollmer, Leipzig, 1922.

3. Cf. studiul lui S.Grevander, Untersuchungen sur Sprache der Mulomedicina Chironis, Lund, 1926.

4. Praef: ... etiam ab agrestibus et plebeis remedia didici ("am învățat leacuri și de la țărani și de la oameni din popor"). Cf. și studiul lui F.Liechtenhan, Sprachliche Bemerkungen zu Marcellus Empiricus, Basel, 1917.

5. Vezi Sh.H.Weber, Anthimus De observatione ciborum, Leiden, 1924.

6. Editat la Leipzig, 1928.

- Tratatetele de agrimensură, mineralogie, metalurgie (ex. Compositiōnes Lucenses, sec. VII ?)¹

- Etimologiile lui Isidorus, episcop de Sevilla (început sec. VII)² interesante în măsura în care reproduc uneori etimologii populare, bazate pe o pronunție specifică, subliniată ca atare de autor, și confirmată de inscripții sau de Appendix Probi.

3.2. Jurnalele de călătorie

3.2.0. Intre numeroasele relatări de pelerinaje la locurile sfinte legate de Vechiul și de Noul Testament se distinge cea a unei călugărițe spaniole [Peregrinatio Egeriae (Aetheriae ?) ad loca sancta, probabil din sec. VI] prin narația mai largă și mai lirică, și o expresie care să străduiește să fie pură și rafinată, dar se dovedește contaminată de modalitățile curente ale vremii³.

3.2.1. Reproducem un fragment reprezentativ (cap. 35)⁴.

Facta ergo et ibi missa, itur ad Anastase, fit oratio, benedicuntur iuxta consuetudinem catechumini et sic fideles et fit missa. Et sic unusquisque festinat reverti in domum suam, ut manducet, qui statim ut manducaverint, omnes vadent in Eleona in ecclesia ea, in qua est spelunca, in qua ipsa die Dominus cum apostolis fuit. ... Et inde iam hora noctis forsitan sexta itur susu in Imbomon cum ymnis in eo loco unde ascendit Dominus in caelis. ... Orationes etiam ipsae quecumque fiunt, quas dicit episcopus, semper et diei et loco aptas dicit.

"Făcîndu-se și acolo o liturghie, plecăm la biserica Anastasis și se face o rugăciune, se binecuvîntează, cum e obiceiul, catehumenii și tot așa și credincioșii, și se face o liturghie. Apoi se grăbește fiecare la casa lui, să mînce, fiindcă imediat după masă plecăm toți la biserica Eleona, cea în care se găsește o grotă în care chiar la data aceea stătuse Domnul nostru cu apostolii săi. ... Și de acolo, cam pe la ora a șasea a nopții, plecăm, cîntînd imnuri, în sus spre Imbomon, spre locul de unde s-a înălțat Domnul nostru la ceruri. ... Și toate rugăciunile care se fac, pe care le spune totdeauna potrivite cu ziua și cu locul în care ne aflăm".

1. Critică și text și ample comentarii lingvistice la J.Svennung Compositiōnes Lucenses, Uppsala, 1941.

2. Studiu esențial: J.Sofer, Lateinisches und Romanisches aus den Etymologiae des Isidorus von Sevilla, Göttingen, 1930.

3. Cf. W.Heraeus, Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad loca sancta, Heidelberg, 1939.

4. Textul este reprodus după H.F.Muller și P.Taylor, A.Chrestomaty of vulgar latin, Boston, 1932.

(De remarcat: prezența lui iuxta, prepoziție mult folosită în literatura creștină: in, precedind, neclasic, pe domus: manducare, preferat lui edere; trecerea bruscă de la acordul gramatical (unusquisque ... manducet) la cel după sens (manducaverint); vadent: confuzia conjugărilor a 2-a și a 3-a, proces și astăzi viu în română: vedere preferat lui ire: in ecclesia ea, in caelis: confuzia ablativului cu acuzativul: susu, formă populară a adverbului sursum: qucumque e în local diftongului ae, urmare a unei pronunțări identice; dicet e prezent și nu viitor: confuzia de timbru i/e, foarte frecventă și pe inscripții).

3.3. Legile, diplomele și actele tîrzii de toate tipurile (în-căpîmă cu sec. VII) dovedesc că însăși limba cancelariilor, deși perpetuează în principiu formule străvechi, adaptate artificialios realităților vremii, nu mai are mijloacele să imite modelul clasic, ci, invadată de oralității contemporane, aproape că nu mai apare drept limbă latină¹.

4.0. În concluzie, se poate afirma că cercetarea textelor literare ou vulgarisme, făcută delicat și diferențiat și colaborată cu rezultatele studierii inscripțiilor, gramaticilor și glosarelor, s-a dovedit și se va dovedi extrem de fructuoasă, cu condiția să nu se scape din vedere niciodată gradul de "literaturizare" a realității lingvistice propriu fiecărui caz în parte.

BIBLIOGRAFIE

1. C.Battisti, Avviamento allo studio del latino vulgare, Bari, 1949.
2. G. Devoto, Storia della lingua di Roma, Bologna, 1940.
3. C.H.Grandgent, Introducere în latina vulgară, versiune românească datorată prof. Eugen Tănase, Cluj, 1958, . Originalul a apărut în 1914.
4. R.A.Hall jr., External history of the romance languages, New-York, London, Amsterdam, 1974.
5. E.Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1950.
6. A.Meillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1928.
7. Ch. Mohrann, Etudes sur le latin des chrétiens, (3 vol.), Paris, 1952.
8. L.R.Palmer, The Latin Language, London, 1954.
9. F.Pulgram, Spoken and written Latin, în Language, 96, 1950, p.458 și urm.
10. V.Väänänen, Introduction au latin vulgaire, Paris, 1962.
1. Vezi capitolul Latina dintre imperii, secolele V-VIII din prezentul Tratat, unde se debate problema complexă a raportului între latina tîrzie și latina populară.

CAPITOLUL AL CINCILFA
LATINA "VULGARA" - LATINA "TIRZIE"

A. F O N E T I C A S I F O N O L O G I A

I. Vocalismul

1. Vocalele

1.1. Vocalismul tonic

1.1.1. In timpul imperiului sistemul din latina clasică a început să evolueze tot mai rapid. Cantitatea vocalică își pierde capacitatea distinctivă, aceasta fiind preluată de trăsătura de deschidere care pînă acum fusese redundantă, adică nu absolut necesară pentru înțelegere. Cu alte cuvinte, această trăsătură exista deja, dar nu era pertinentă. Mătrici ale unor confuzii inerente unor asemenea schimbări se găsesc atât la literații, cât și la gramaticii timpului. Confuziile de cantitate în versificații se observă încă din inscripțiile parietale pompeiene (anterioare anului 79 e.n.): ut vidēres Vēnerem (ritm iambic), unde silaba Ve-, deși deschisă și cu vocala scurtă, este tratată ca una lungă (timp tare, accentuat).

Erorile semnalate nu au însă caracter haotic, ci se produc conform unui principiu necunoscut în latina clasică: în silabele deschise vocalele lungi își păstrează durata (chiar dacă ea nu mai e pertinentă), în timp ce în aceeași poziție vocalele scurte se lungesc; în silaba închisă vocalele scurte rămîn scurte în timp ce vocalele lungi se scurtează.

Rezultatul acestei schimbări este apariția unor noi serii de vocale și anume vocale lungi deschise și vocale scurte închise.

Făcînd abstracție de ă și a ^{care} se unesc într-un fonem unic /a/ sistemul prezintă următoarele serii, cele în chenar fiind cele noi. (cf. Tekavčić I, p.21).

1. Sistemul latinei clasice este considerat cunoscut.

In silaba deschisă

ī ū ē ō

I ī ū ē ō

In silaba închisă

ī ū ē ō II

ī ū ē ō I

Vocalele noi rezultă din situațiile următoare:

I vocale deschise care, găsindu-se în silabă deschisă s-au lungit, rămânând însă deschise;II vocale lungi care, găsindu-se în silabă închisă s-au scurtat, rămânând însă închise.

Aceste schimbări nu s-au manifestat cu aceeași intensitate pe tot teritoriul imperiului roman. Lungirea vocalelor scurte în poziție liberă a fost probabil mai accentuată în Gallo-romania decât în Orient.

Cantitatea e legată de acum înainte de structura silabei: fiind previzibilă ea nu mai oferă informație și deci e redundantă. Cantitatea vocalică pierde statutul de trăsături pertinentă, ea se "defohematizează".

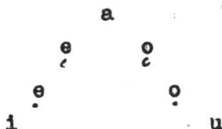
Situația aceasta e valabilă încă azi în limba literară italiană, unde se opune fāto "soartă" ~ fātto "făcut"; nōte "noapte" ~ nōtte "noapte", brūto "brut" ~ brūtto "brut", având ca trăsătură distinctivă gradul de deschidere și ca trăsătură redundantă lungimea.

În timp ce defonematizarea cantității vocalice e un fenomen panroman¹, evoluția ulterioară împarte România în mai multe arii.

În Iberoromania, Galloromania și Italo-romania (în afară de zonele menționate mai jos) și în Dalmatia /i/ s-a contopit cu /e/, iar /u/ cu /o/ :



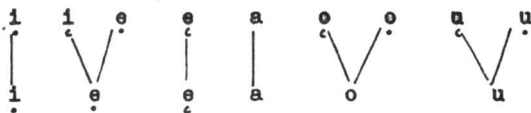
Numărul gradelor de deschidere cașadar redus la 4 de la 5.



1. Opoziția de cantitate din friula e un fenomen independent, ulterior.

Aceste schimbări vocalice sînt bine ilustrate de toscană, care păstrează pînă azi opoziția dintre e și e , dintre o și o : / e / : TELA > tela "pînză" / o / : SOLE > sole "soare", / i / : PILU > pelo "păr" / u / : GOLA > gola "gură".

În română și în estul provinciei Basilicata din Italia meridională are loc numai fuziunea lui / i / cu / e / în timp ce / u / se contopește cu / o / și / o / cu / o /.



Aceste schimbări dau loc unui sistem asimetric de tipul următor:



Româna

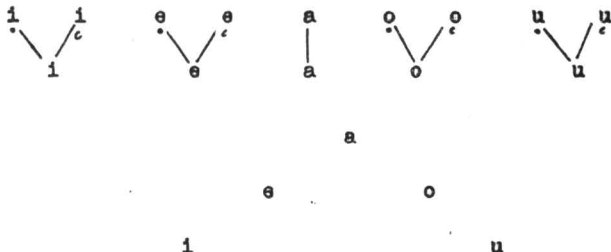
/ e / : CREDERE > crede; CRESCO > cresc ;
 / i / : VIR(I)DE > verde; SITI(S) > sete ;
 / o / : PORCU > porc; OCTO > opt;
 / o / : NEPOTE > nepot; COGNOSCO > cunosco ;
 / u / : CRUCE > cruce; FURCA > furca ;
 / u / : LUNA > luna; UNU > un ;

Basilicata

CRETA > crete; STELLA > stella
PIPER > pepe; LINGUA > lenga
CORE > kore; OCTO > oto
NEPOTE > nepote; SOLE > sole
CRUCE > kruče; FURCA > furka
LUNA > luna; UNU > unu

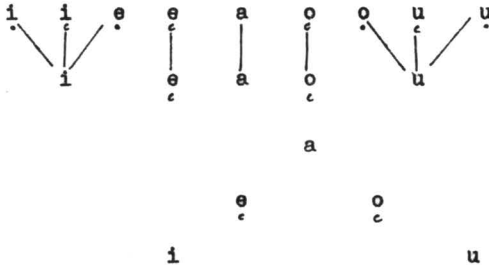
Al treilea sistem cuprinde sarda și o zonă arhaică a Italiei meridionale între Basilicata și Calabria; el era propriu latinei africane.

Aici cantitatea se pierde fără a fi înlocuită de gradul de deschidere. Fiecare vocală scurtă se contopește cu respectiva vocală lungă, așa încît numărul fonemelor se reduce de la 10 la 5.



Sarda/e/ : FELE > fele ;/e/ : CREDERE > kreere ;/i/ : SITIS > sidis ;/i/ : FILU > filu ;/o/ : PORCU > porcu/o/ : NEPOTE > nebode/u/ : FURCA > furca/u/ : LUNA > luna

Al patrulea sistem stă la baza celui din Sicilia, din Calabria meridională și din Salento. Aici toate vocalele palatale în afară de /e/ fuzionează în /i/ și toate vocalele velare în afară de /o/ fuzionează în /u/.

Siciliană/e/ : FELE > feli ;/e/ : CRETA > krita ;/i/ : NIVE > nivi ;/i/ : FILU > filu ;/o/ : CORE > kori/o/ : SOLE > suli/u/ : CRUCE > kruđi/u/ : MURU > muru

Cronologia aproximativă a trecerii lui /i/ la /e/ în cea mai mare parte a României pare să fi fost următoarea (cf. Vossler, p.87):

- Evoluția i > e se desăvârșește în sec. al III-lea.

- Evoluția u > o se desăvârșește în sec. al IV-lea.

Vechile relații cantitative dispar în sec. al IV-lea și al V-lea. S-au dat diferite explicații evoluției vocale din latina vulgară.

Unii lingviști¹ au pus schimbarea trăsăturii distinctive de cantitate cu cea de calitate pe seama substratului osco-umbric. Aceste dialecte italice nu cunoșteau distincțiile cantitative, ci numai pe cele calitative. Deoarece în oscă a existat și trecerea lui /i/ la /e/ s-a

1. G.Devoto, Storia della lingua di Roma, Bologna, 1940, p.207-210; M. Bonioli, La pronuncia del latino nelle scuole dall'Antichità al Rinascimento, I, Torino, 1962.

regăsite prin comparația limbilor romanice. E vorba de fapte de pronunțare care nu afectează sistemul fonologic, și care se realizează diferit în fiecare limbă romanică.

1.1.6. E probabil că și unele fenomene de labializare care apar în vocalismul limbilor romanice au început în latina târzie. Nu amintim aici decât de trecerea lui [u] la [ʉ] pusă de mulți romaniști (H.SCHUCHARDT, G.PARIS, V.BRNDAL, W.von WARTBURG, IORGU IORDAN) pe seama substratului celtic deoarece, în linii mari idiomurile unde se manifestă această schimbare - franceza, occitana, unele dialecte portugheze, unele dialecte italiene septentrionale - au la bază idiomuri celtice.

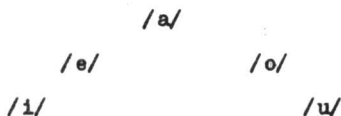
1.2. Vocalismul aton

1.2.1. Sistemul vocalic aton

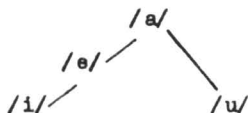
În timp ce în latina clasică sistemul vocalelor atone era același cu al vocalelor tonice, în latina populară și târzie /ě/, /ē/ și /ĭ/ s-au contopit în sunetul /e/, iar /ǒ/, /ō/ și /ŭ/ în sunetul /o/.

$$\left. \begin{array}{l} /ě/ \\ /ē/ \\ /ĭ/ \end{array} \right\} > /e/ \qquad \left. \begin{array}{l} /ǒ/ \\ /ō/ \\ /ŭ/ \end{array} \right\} > /o/$$

Astfel se ajunge la un sistem identic cu cel din latina clasică, dar cu corespondențe diferite în ce privește fiecare fonem:



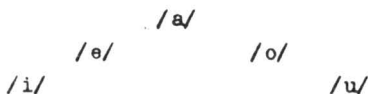
Sistemul vocalic tonic asimetric din română îi corespunde sistemul aton:



pe baza următoarelor fuziuni vocalice:

$$\left. \begin{array}{l} /ě/ \\ /ē/ \\ /ĭ/ \end{array} \right\} > /e/ \qquad \left. \begin{array}{l} /ǒ/ \\ /ō/ \\ /ŭ/ \\ /ū/ \end{array} \right\} > /u/$$

Sistemul vocalic aton din sardă și din Italia meridională este identic cu cel tonic, contopirile fiind aceleași:



preconizat că și acest fenomen ar fi pătruns în latină din oscă.

Alții au invocat diferite explicații fonologice. Un rol determinant a fost atribuit monoftongării lui /ae/ > /ē/ de către H.LÜDTKE¹. Noul fonem /ē/ "produce o asimetrie între vocalele lungi și cele scurte": în timp ce în seria vocalilor scurte, între /ă/ și /i/ există un singur fonem, /e/, în seria vocalilor lungi există două foneme: /ē/ și /ĕ/.²

H.WEINRICH³ consideră ca factor hotărâtor regimul vocalilor care preced consoanele geminante⁴.

N.C.W.SPENCE⁵ bazându-se pe scrierea e și o pentru /ĭ/ și /ū/ din inscripțiile pompeiene, presupune și cele două foneme se puteau realiza fonetic atât ca [i], [ū] cât și ca [ē], [ō] opunându-se fonemelor /ē/, /ō/ prin cantitate. Sistemul opozițiilor era deci cantitativ-calitativ și a constituit punctul slab prin care a pătruns trăsătura distinctivă de calitate.

O explicație convingătoare e cea dată de lingvistul maghiar J. HERMAN⁶. El arată, pe baza unei statistici, că vocalele lungi nu mai existau decât în cadrul seriei accentuate și că din acest motiv opozițiile realizate de ele erau foarte puțin frecvente. Dispariția trăsăturii pertinente de cantitate se datorește așadar și frecvenței reduse a vocalilor lungi.

În ce privește prioritatea trecerii lui /ĭ/ la /ē/ și asimetria sistemului vocalic în unele regiuni ale imperiului, ca de exemplu, în latina carpato-balcică, unii lingviști le-au pus pe seama asimetriei aparatului foctor uman. Într-adevăr spațiul de articulare pentru vocalele palatale e mai mare decât cel pentru articularea vocalilor velare.

Este foarte probabil că toți factorii amintiți, și probabil și alții, au contribuit la defonematizarea cantității vocalice și la fuziunile vocalice menționate. (cf. Tekavđić, I, p.33).

1.1.5. În cadrul vocalismului tonic trebuie amintit și fenomenul metafoniei, tendința de adaptare a gradului de deschidere a vocalilor accentuate la cel al vocalei din silaba următoare. Urmele acestuia pot fi

1. Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956, p. 56-57.

2. I.Fischer, p.24.

3. Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte, Münster, 1968.

4. Pentru bibliografie vezi și I.Fischer, p.25, n.3.

5. Quantity and Quality in the Vowel System of Vulgar Latin, în Word XXI, 1965, p. 1-18, 21, 1, 1965.

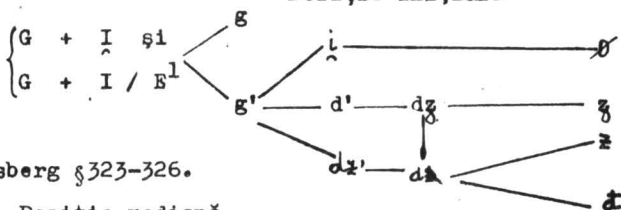
6. Statistique et diachronie; essai sur l'évolution du vocalisme dans la latinité tardive, în Word, XXIV, 1,2,3,24, 1968, p.242-251.

(zeta grecesc) intrat în latină prin intermediul unei serii de cuvinte [i], atestat în textele târzii, a fost caracteristic mai ales pentru pozițiile slabe, intervocalice unde de multe ori a dispărut fără urme: CALCOSTEGIS non CALCOSTEIS (App. P. robi). El reprezintă însă și reflexul din spaniolă în poziție inițială.

În română găsim [dz] și intervocalic uneori \emptyset .

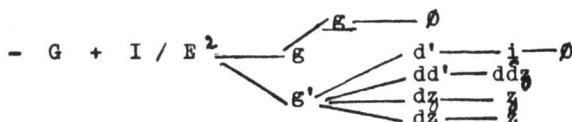
G + I și E nu a fost palatalizat în logodureză și sarda centrală. G + E se menține nealterat în vegliotă.

Poziție inițială

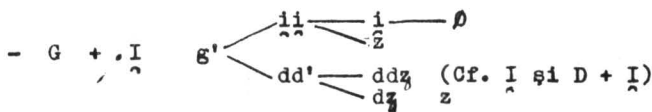


Cf. Lausberg § 323-326.

Poziție mediană



Cf. Lausberg § 392-395.



Cf. Lausberg, § 471.

2. SAGITTA: [dz] rom. săgeată; [z] occ., cat. sageta; \emptyset it. saetta, v. fr. saete, occ. saeta, sp. saeta; port. setta.
LEGERE: [g] sard. centr. legere; [ddz] it. leggere; [dz] surs. leger; [i] friul. lei, it. merid. leiere; \emptyset eng. ler, sp. port. ler, fr. lire log. leere.

COBRIGIA: [ddz] it. coreggia; [dz] cat. coretja; [i] log. korria, friul. coreie, v. fr. courioie, occ. coreia; \emptyset rom. curea.

5.2.2. Dentală D + I

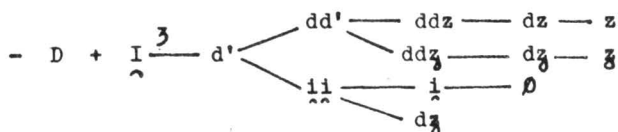
Urmată de I, dentală D a avut o dezvoltare asemănătoare cu G + I, I / E trecând prin faza [d'] sau [i] în limbile în care au același

1. GENER: [g]: log. generu; [dz]: rom. ginere, it. genero, friul. dial. ginar, v. occ. cat. v. fr. gendre, v. port. genro; fr. occ. cat. gendre, port. genro; [i] sp. verno.

tratament pentru acestea din urmă. Inscricțiunile atestă pronunțarea [z] pentru DI: ZACONUS pentru DIACONUS, ZABOLICAM pentru DIABOLICAM etc. Isidor din Sevilla atribuie pronunțarea OZE pentru HODIE populației din Italia. Logudureza, dialectele sarde dentrale, romanșa și româna care nu au tratament identic pentru G + I / E și I prezintă aceeași dezvoltare pentru D + I și pentru \bar{I} . Ca și în cazul surdei corespunzătoare română prezintă două reflexe; în general [dz] > [z] iar în fața lui [u] sau [o] accentuați [dz̥].

Pentru evoluția în poziție inițială¹ vezi G + \bar{I} (5.2.1.). Româna prezintă și palatalizarea lui D în fața lui \bar{I} și anume [dz] > [z]².

Poziția mediană.



Cf. Lausberg, § 456.

5.3. Semivocala \bar{I}

Evoluția lui [\bar{i}] este paralelă cu cea a lui [\bar{u}]. După cum [\bar{u}] se consonantizează și devine [b̥] contopindu-se cu [b] intervocalic, [\bar{i}] se consonantizează devenind pe o parte [y] (în poziție intervocalică) și [g'] > [d'] (în poziție inițială și postconsonantică) confundându-se cu sunetele la care a evoluat G + \bar{I} și I/E în cea mai mare parte a teritoriului romanic:

Numai în Sardinia și parțial în rețromană și în româna modernă \bar{I} are altă evoluție decât G + I/E.

În română, în romanșă și în spaniolă evoluția diferă după sunetul care urmează după \bar{I} . Înainte de [o] și [u] \bar{I} dă în română și în

1. DIURNU: [dz] it. giorno, v.fr. jour, v.cat.occ. jorn; [z̥] fr. jour, cat.occ. jorn; DEORSU > DIUSU: [dz̥] v.rom. giosu, v.toso. giuso, v.fr. ius; [z̥] rom.occ., cat. ios; [\bar{i}] log. iosso, sp. yuso.
2. DICERE: v.rom. și dial. [dzit e], rom. mod. gice.
3. Nu se va face deosebirea între \bar{I} semivocala și \bar{I} semiconsoană, transcrierea se face numai cu [\bar{i}].

RADIUS, RADIA: [ddz̥] it. raggio; [dz̥] cat. raig; [dz] v.rom. radz̥; [z] rom. raz̥; [\bar{i}] v.fr., occ., rai, sp. rayo, port. raio; Ø: fr. rai; HODIE: [ddz̥] it. oggi; [z̥] port. hoje; [dz] v.rom. adzi; [z] rom. azi; Eng. hoz, surs. oz [ts] din cauza poziției finale; fr. hui, occ. uei, cat. avuy, sp. hoy; Ø log. oe, friul. ue.

| | | | | | | | | | |
|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|
| /ă/ } /ā/ } | /a/ | /ĕ/ } /ē/ } | /e/ | /ĭ/ } /ī/ } | /i/ | /ŏ/ } /ō/ } | /o/ | /ŭ/ } /ū/ } | /u/ |
|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|----------------|-----|

Sistemului tonic sicilian îi corespunde următorul sistem a-ton foarte redus: /i/ /a/ /u/

1.2.2. Eliminarea hiatului

Hiatul (întâlnirea a două vocale aparținând la două silabe succesive în interiorul cuvântului) produce o jenă arti lato e pe care vorbitorii caută să o elimine (cf. Văănăne, p.45) în special în cadrul limbii populare și al epocilor în care norma nu acționează cu desulă putere. Aceasta a fost situația în latina vulgară și la începutul limbilor romanice.

Cînd cele două vocale consecutive au același timbru ele se pot contrage într-o vocală lungă. Astfel MĪ < MII < MIHI, NĪL < NIIL < NIHIL COR < COHORS erau forme curente încă de la începuturile poeziei latine. Contragerea desinențelor - II (nom.pl. și pers. 1 perf.) și - IIS (dat. și alb. pl. de la temele în -ia-, -io-) trebui să fi fost frecventă în limba populară, dacă ținem seama de inscripții, în special de cele din Pompei unde găsim IUDICIS pentru IUDICIIS, GRATIS pentru GRATIIS etc.

Vocalele e și i, în silabă deschisă neaccentuată, înaintea unei silabe care începe cu o vocală mai deschisă se transformă în semivocala [i̯], eliminînd astfel hiatul prin diftongare. Pentru e inscripțiile, începînd cu cele pompeiene, atestă o fază i̯: VĀ | LĒ | AT > VĀ | LI | AT > VĀ | LIAT; BĀ | MUS > I | A | MUS > IĀ | MUS.

În App. Probi se corectează grafia hipercorectă OSTIUM pentru OSTIUM.

Dacă e și i poartă accentul, acesta se deplasează pe vocala noului diftong: MU | LĪ | ERE > MU | LIERE; FI | LĪ | O | LUS > FI | LIŌ | LUS.

1.2.3. Sincopa

Sincopa - căderea unei vocale scurte pro- sau posttonice neaccentuate - este atestată din perioada arhaică; VALDE apare în locul lui VĀ | LI | DE. În App. Probi se găsesc destul de multe recomandări pentru evitarea sincopii ca: VĒ | TU | LUS non VĒCULUS (cf. rom. vechi, it. vecchio etc.);

Sincopa a avut ca urmare scurtarea cuvintelor cu o silabă și apariția mai multor grupuri consonantice. Cu cît acestea sînt mai ușor de pronunțat, cu atît sincopa are loc mai frecvent. Prezența unei consoane lichide (r sau l) este favorabilă sincopării.

Fenomenul se explică prin forța articulatorie care este minimă pentru silabele inter . F.SCHURR¹ explică sincopa prin "adaptarea" accesului muzical la cel de intensitate.

Româna și italiană, dar în special româna, prezintă mai multe cuvinte care se bazează pe forme latinești nesincopate decât alte limbi romanice:

FRA | SI | NUS > rom. frasin, it. frassino față de fr. frêne, sp. fresno; MĂS | CU | LU > rom. mascul, față de it. maschio, fr. mûle, v.sp. maslo.

2. D I F T O N G I I

2.1. Diftongii latini

2.1.0. După cum se știe, latina clasică dispunea de trei diftongi descendenți: AE pronunțat [ai], OE pronunțat [oi] și AU pronunțat [au]. Dintre aceștia cel mai rar era OE. Din punct de vedere fonologic, diftongii sînt bifonematici, avînd ca prim element una din vocalele [a], [e] sau [o] și ca al doilea element semivocalele [i] și [y] .

2.1.1. AE monoftonghează de timpuriu. Trecerea lui la /ē/ începe deja în epoca lui Palut. - în latina urbană și literatură AE⁵⁻²⁵ menționat probabil pînă la epoca imperială² - și e socotită de unii lingviști esențială pentru dispariția opoziției de cantitate. "Provenind dintr-un diftong în care vocala avea gradul de deschidere maxim, era de așteptat ca rezultatul monoftongării să fie o vocală deschisă³ acest lucru e confirmat de mărturiile gramaticilor și de grafiile (inverse) din inscripții: masc. sg -E notat -AE. Atunci cînd calitatea vocalică - în cazul de față gradul de deschidere - a rămas singura trăsătură distinctivă, /ē/ provenit din AE va suferi schimbările normale pentru fonemul /e/: CARLU > CELU > rom. *cier > cer, it. cielo (azi [čelo]), fr.ciel, sp. cielo; QUABRO > QUERO > rom. > *cier > cer, it. chiedo.

2.1.2. Diftongul OE, cu distribuția limitată la silaba deschisă, s-a confundat cu /ē/ elastic, dînd /ē/: POE A > it., log. pena, friul. pe-ne, fr. peine, occ.cat.sp. pena. Probabil că această schimbare a avut loc după monoftongarea lui AE. Ea este atestată în inscripții unde găsim de ex. PENAM (la Zara) sau PHEBUS (la Salonea).

2.1.3. Cel mai rezistent a fost diftongul AU. Monoftongarea lui a variat de la regiune la regiune, cum arată limbile romanice. Au se păs-

1. Akzent und Synkope in der Galloromania, în Homenaje a F.Krüger, II, Mendoza, 1954, p.113 și urm.

2. R.A.Haadsma și J.Nuchelmans, Précis de latin vulgaire, Groningen, 1963, p.24.

3. I.Fischer, p.24.

trează în română, dalmată, parțial în retroromană, în dialectele italiene meridionale, în vechea provensală (parțial în provensala modernă): TAURUS > rom. taur, friul. taur, it. merid. tawru, surs. taur, prov. taur; PAUCU > vejl. pauc, surs. pauc, prov. pauc.

Portugheza păstrează feza intermediară între AU și O, adică ou; TAURU > touro, PAUCU > pouco.

Dialectul logudorez al limbii sarde reduce pe AU la a în orice poziție: PAUCU > log. pagu, LAURU > log. laru

În restul României AU se monoftonghează la o: TAURU > it. toto, sp. toro; PAUCU > it. poco, sp. poco; AURU > it. oro, fr. or, sp. oro.

Când silaba următoare conține un u, diftongul a fost în general redus la A; A(U)SCULTARE > rom. asculta, it. ascoltare, log. askultare, eng. ascolter, v.fr. ascouter, prov. escoutar, v.sp. ascuchar, port. escutar; A(U)GUSTUS > rom.dial. agust, it. agosto, occ., cat. agost, sp., port. agosto. Fenomenul e timpuriu căci în inscripții se găsesc forme ca: AGUSTO în loc de AUGUSTO (la Pompei). Într-o glosă (GL VII, 108,6) se spune AUSCULTA non ASCULTA.

În Umbria și în Lațiu monoftongarea lui AU e veche, dialectală și populară. Gramaticul Festus (sec. II e.n.) o definește "rustică". În unele cazuri conviețuiau dublete: AURUM și ORUM, AURICULAS și ORICULAS, CAUDA și CODA în altele numai forma monoftongată. Astfel CODA (nu CAUDA) e forma care stă la baza limbilor romanice: rom. coadă (cu diftongarea lui o urmat de a), it. coda, friul. coda, fr. queue (cu eu din o).

În afara acestor zone arhaice fenomenul e de dată romanică. Cronologia e demonstrată și de evoluția limbilor romanice. Astfel fr. chose dovedește că mai întâi a avut loc palatalizarea lui C, care presupune în mod obligatoriu pe A urmând după C, și numai ulterior trecerea lui AU > o.

2.2. Diftongii romanici

2.2.1. Nu se poate stabili cu certitudine dacă diftongarea vocalelor accentuate și deschise /e/ și /o/ (numită diftongare romanică) constituie un fapt de latină târzie sau s-a petrecut independent în fiecare limbă romanică¹. Deși a doua ipoteză e mai probabilă², dăm aici elementele de bază ale fenomenului fără a ne ocupa de diferite explicații care i s-au dat. Diftongarea romanică nu e caracteristică pentru toate limbile romanice și nici nu e realizată uniform.

1. Cf. TILR, II, p. 31, unde se găsește și o parte din bibliografia problemei.

2. Având în vedere sărăcia exemplurilor din inscripții și tăcerea gramaticilor asupra acestui fenomen.

DIFTONGAREA ROMANICA

| | e+C | MELE PELE | e+C+C | FĚRRU | o+C | RŐTA | o+C+C | FŐRTE | |
|--------------------------------------|--------------------|--------------|----------------|-------|--------|-------|------------------|----------|---------------------|
| Diftongare necondi- ționată | rom. | ie | miere | ie | fier | o | *rota | o | *forte ² |
| | friul. | ie | miele | ie/ia | fiar | uo>ue | ruede | uo>ue>ua | fuart |
| | sp. | ie | pie | ie | hierro | uo>ue | rueda | uo>ue | fuerte |
| Difton- gare condi- ționată | it. | ie | miele piede | e | ferro | uo | raota | o | forte |
| | fr. | ie | miel pied | e | fer | uo>ue | ruede (v.fr.) | o | fcrt |
| Fără diftongare | occ. | e | mel pe | e | ferre | o | roda | o | fort |
| | cat. | e | mel peu | e | ferre | o | roda | o | fort |
| | port. ² | e | mel pe | e | ferro | o | roda | o | forte |
| | sarda ² | e | mele pe | e | ferru | o | roda | o | forte |

1. In acest tablou am făcut abstracție de situațiile distribuționale speciale și dialectale. C = *consoană*.
2. Rom. roată și foarte se datoresc metaforei cf. 2.2.2.1. România nu are fonemul /o/.
3. Sarda nu are pe /e/ și pe /o/.

Portugheza, catalana, occitana și sarda nu prezintă diftongarea romanică. La unele limbi, ca italiana și franceza, această diftongare e condiționată. Ea depinde de caracterul silabei în care se găsește vocala diftongată, în sensul că fenomenul are loc numai în silabă deschisă (= care se termină în vocală). Lat. FE | RU în care E se găsește într-o silabă deschisă se diftonghează la ie (fr. fier, it. fiero), în timp ce lat. FER | RU în care E se găsește în silaba închisă nu se diftonghează (fr. fer, it. ferro).

În alte idiomuri, ca româna, vegliota, istriota, friulana, valona și spaniola, diftongarea romanică e necondiționată. Ea nu depinde de caracterul deschis sau închis al silabei în care se găsește vocala. E din lat. FER | RU se diftonghează (rom. fier, vegl. friul. fiar, sp. hierro).

Cf. TABLOUL de la p. 85.

Având în vedere că diftongarea romanică atinge numai fonemele vocalice deschise /é/ și /ó/, și că limba română nu are fonemul /ó/, în urma confuziei lui [o] cu [o] > [o] (cf. p. 78) diftongarea romanică nu e realizată decât pentru /é/ > [ie] (MĚLE > miere).

Primul rezultat al diftongării romanică sînt diftongii ascendenți ie și uo.

2.2.2. Diftongarea romanică trebuie distinsă de alte tipuri de diftongări, mai tîrziu, ca diftongarea numită "franceză" și diftongarea metafonică. Diftongarea numită "franceză" se manifestă în limba franceză și în unele dialecte retroromane. Ea acționează asupra vocalelor accentuate închise /é/ și /ó/, dînd diftongi descendenți, a căror primă fază este ei și ou.

2.2.3. Diftongarea metafonică românească

Metafonia constă în modificarea, prin anticipare, a timbrului vocalei accentuate sub influența vocalei din silabă imediat următoare. O asemenea metafonie a dus în româna comună (cf. MILR, II, p. 195) la trecerea lui [ó] la [o] și a lui [é] la [e], atunci cînd urmează vocala -e sau -ă. Si în acest caz e vorba de o diftongare condiționată. Ea este metafonică fiindcă depinde de existența unui alt sunet, în cazul de față -e și -ă.

NIGRA > NEGRA > rom. neagră, dar NIGER > NIGRU > rom. negru
MORTE > rom. moarte, dar MORTU > rom. mort.

2.2.4. Trebuie să distingem așadar:

Diftongarea
romanică

Difrongarea
"franceză"

Diftongarea
metaforică
românească

$\acute{e} > \underline{i}e$
 $\acute{o} > \underline{u}e$

$\acute{e} > ei$
 $\acute{o} > ou$

$\acute{e}...a/e > \underline{ea}$
 $\acute{o}...d/e > \underline{\acute{o}a}$

II. CONSONANTISMUL

O. Spre deosebire de vocalism, unde, pentru schimbările care au avut loc, de importanță majoră a fost caracterul deschis sau închis al silabei din care face parte vocala și numai în al doilea rînd calitatea sunetelor înconjurătoare, pentru evoluția consonantismului din latina tîrzie distribuția consoanelor în cadrul cuvîntului, sînt de foarte multe ori hotărîtoare. Marea majoritate a schimbărilor consonantice sînt deci condiționate pozițional. Cauza lor generală e relaxarea articulației și tendința spre efort minim.

1. Apariția și dispariția unor sunete. Constrictivele și spirantele (Fși H) din latina clasică erau surde și nu prezentau perechi sonore. Simetria sistemului a început să se realizeze în latina vulgară prin dispariția lui /h/ și prin apariția sunetelor [v] și [z].

1.2. H.

Acest sunet dispăre fără să lase urme în limbile române¹. Dispariția sa este dovedită deja în latina clasică de cuvinte ca ANSER < HANSEU sau NEMO < HE-HEMO. Dispariția în poziția inițială e reprobată de app. Probi 206: HOSTIAE non OSTIAE.

1.3. V.

1.3.1. [v] corespunzătoarea sonoră a lui [f], apar, după părerea unor lingviști, deja în secolul al II-lea e.n. Apariția ei se explică prin două fenomene fonetice paralele: întărirea articulației sunetelor la început de cuvînt și relaxarea articulației în poziție intervocalică.

Astfel, în poziție inițială semiconsoana labiovelară [u] se transformă, prin închidere articulatorie, într-o constrictivă bilabială [b]².

1. Grafemul h /ð/ din franceză ("h mu-et" e de proveniență germanică sau latinizantă; h /ð/ din spaniolă provine din evoluția lui f inițial în anumite condiții sau e latinizant FEMINA > hembre, HOMO > hombre; h din română e probabil datorat influenței slave. Unii lingviști cred că a avut un aport și substratul dacic.

2. Vezi pronunțarea grafemelor -b- și -y- în spaniolă și catalană.

Gramaticul Velius Longus (sec.II) atestă această consonantizare , cînd spune "u sonat cum aliqua aspiratione". Noul sunet [b̥] începe, încă din sec. I e.n. să se confunde cu oclusiva sonoră b , cu care avea în comun trăsătura de bilabialitate¹. În inscripțiile din Pompei se găsește BALIAT în locul lui VALEAT, iar în App.Probi BACULUS non VACULUS.

Relaxarea articulației în poziție intervocalică e ilustrată de două fenomene:

a) dispariția lui [u] în fața vocalelor homorganice (vocale articulate la fel; în cazul de față labiovelare ca și [u]) prin pierderea totală a închiderii. La Plaut și în inscripțiile pompeiene se găsesc forme ca AUNCULUS < AVUNCULUS, OCTAUS < OCTAVUS, iar App.Probi condamnă forme ca AUS, FLAUS, RIUS în loc de AVUS, FLAVUS, RIVUS;

b) transformarea lui [b] în [b̥] și apoi în [v] prin pierderea ocluziunii și prin schimbarea parțială a locului de articulare: de la o bilabială se ajunge la o labiodentală. În felul acesta [b̥] devine varianta pozițională a lui [u] și a lui [b] . Fenomenul e atestat din secolul I e.n. cînd în inscripții se găsesc exemple ca AVEO pentru HABEO¹, DEVERE pentru DEBERE, și e continuat de limbile romnice.

În română, în dialectele italiene centrale, în unele dialecte italiene de nord și în unele dialecte sarde relaxarea articulării care a dus la pierderea ocluziunii a mers mai departe, ajungînd, în unele cuvinte, la completa dispariție a consoanei², la fel ca în cazul lui [u] urmat de o sau u (cf.supra)³.

M.SALA (197, p.155) explică dispariția lui b în poziție intervocală din limba română prin absența unei serii spirante b , d g , în care acest sunet să se poată încadra în timp ce în alte limbi romnice spiralele există în urma sonorizării surdilor intervocalice și a spirantizării consoanelor intervocalice.

Dispariția aceluiași sunet [b̥] din sardă, unde el nu e izolat, este presupus a fi mai tîrzie, o dată cu transformarea întregii serii de spirante.

Deși, în special la inițială și în poziția postconsonantică [b] înlocuit prin confuzie cu [v] a fost în general restabilit, limbile romnice atestă în multe cazuri starea de lucruri din latina vulgară a

1. Cf. HABERE: rom. avea, vechl. avar, it. avere, eng. avoir, fr. avoir, occ.cat. aver, sp. haber [aber] , port. haver.

2. De ex.: rom. cal, log. caddu < CABALLU; rom. nea, log. nie < NIVE.

3. După A.Burger, Etudes de phonétique et de morphologie latine, Neuchâtel, 1928, p.97, această evoluție este ulterioară scindării României și anterioară influenței slave pentru română.

primelor secole e.n., unde se găsește confuzii între [b] și [v] și în poziție postconsonantică după l și r¹.

În poziție inițială: rom. bătrîn < VETERANUS, rom. berbec, fr. brebis < BERBEX < VERVEX; veđl. buolp, friul. dial. bolp, istriotă bulpo < VULPE; sp. boda < VOTA, port. barbeito < VERVATICU.

În poziție intervocalică: rom. avea, veđl. avar, it. avere, eng. avoir, fr. avoir, occ., cat. aver, sp. haber, port. haver < HABERE.

În poziție post consonantică: rom. corb, veđl. kuarb < CORVU; rom. nalbă, veđl. nulba, istr. nalba < MAIWA; fr. corbeau < CORVELLU; sp. barbecho, port. barbeito < VERVATICU.

1.3.2. Rezultatul fonetic pentru latina tîrzie continuat de limbile romanice a fost următorul: abstracție făcînd de confuzie b / ũ¹
 a) B în poziție inițială: B → b²; în poziție postconsonantică după l sau r): (-R/L-+) B > b / ʃ / v; în poziție intervocalică: - B - > ʃ / v / ʃ⁴
 b) Ū în poziție inițială: Ū → v / b⁵, în poziție postconsonantică (după l sau r) (-R/L - +) Ū → v / ʃ / b⁶; în poziție intervocalică: - Ū - > -v- / -ʃ - / ʃ⁷.

1.3.3. În ce privește rezultatul fonologic pentru la ina populară, labiodentala sonoră constrictivă [v], care a fost rezultatul schimbărilor descrise mai sus, a căpătut statut de fonem și a completat "oșuța goală" din sistemul consonantic latin. În urma acestui fapt apare și în cadrul constrictivelor corelația surd sonor /f/ ~ /v/.

Rezultatul fonologic pentru limbile romanice se concretizează în două situații:

a) /b/ [b] și /v/ [v] au statuat de foneme distincte (în română, dialectele italice centrale și meridionale, retoromana, franceza, occitana și portugheza: rom. baț ~ val; it. bere ~ vere; fr. bain ~ vin; port. baça "boabă" ~ vaga "val");

b) [b] și [v] sînt variante poziționale ale aceluiași fonem. În poziție inițială fonemul e realizat prin [b], în poziție intervo-

1. Pentru explicația formelor românești cu [v] și [b] păstrat, vezi Sala, p.149.
2. BONU: rom. bun, it. buono, log. bonu, eng. bun, fr. bon, cat. bo, sp. bueno, port. bon.
3. HERBA: rom. iarbă, it. erba, fr. herbe, log. eng. erva, sp. hierba.
4. CABALLU: rom. cal, it. cavallu, log. kaddu, eng. ciaval, fr. cheval, port. cavallo, cat. gasc. occ. (parțial) cavall [t], sp. caballo [t].
5. VINU: rom. vin, it. vino, fr. vin, port. vinho, log. binu [b], cat. vi [b], sp. vino [b].
6. CORVU: it. corvo, log. corvu, eng. corf, port. corvo, fr. corbeau (CORBEL + LUS), cat. corb, sp. cuervo (pt-rom. corb vezi supra).
7. NOVA: rom. nouă, log. neua, it. noua, surs. nova, fr. neuve, port. nova, cat. nova [t], sp. nueva [t].

vocalică ambele sînt realizate ca [ɸ] în cîteva dialecte din Italia centromeridională, în sardă, în catalană, în spaniolă. După G.Straka, această confuzie pare să fie de dată recentă¹.

1.4. Z.

Latina nu a cunoscut un fonem sonor corespunzător surdei dentale [s]. Notația (zeta, literă grecească) apare între secolele al II-lea al IV-lea, sporadic, probabil pentru a reda grafic rostirea palatalizată a lui d + i și a lui [i]. Este de presupus că acest grafem corespunde fonetic africatelii [dz]: ϜIACONU (= DIACONUS), ϜIE (= DIE), ϜANUARIO (= IANUARIO).

În poziție intervocalică în cea mai mare parte a României [s] s-a transformat în [z], cf. infra. Acest fenomen e probabil de dată romanică: ROSA > it. rosa [roza], log. rona, fr. rose [roz], prov., cat., v. sp.², port. rosa [roz]. În extremul est al României [s] nu s-a sonorizat: -OSA > rom. -oasă față de it., surs., occ., cat., v. sp., port. -osa [-oz-], fr. -euse [öz].

2. Simplificarea geminatelor

În latina imperială (sec. I) articularea geminatelor are tendința să se relaxeze, consoanele duble începînd să se articuleze ca și consoanele simple (Väänänen, p. 60-61) poate din cauza randamentului lor slab fonologic: GARRULUS non GARULUS "vorbăreț" (App. Probi).

În ce privește geminatele sonore (MM, NN, LL și RR) s-a emis ipoteza că ele au devenit în latina tîrzie consoane "fortes" pronunțate mai puternic. Acest tip de geminate e mai frecvent decît geminatele occlusive și deci și opozițiile cu consoanele simple corespunzătoare, mai frecvente (TILR, II, p. 41).

Acest fapt explică poate menținerea vechilor opoziții, prin alte realizări, în limbile romanice iberice, unde există opoziția /r~/ /rr/ (adică [r] cu o singură vibrație (lenis) și [rr] cu mai multe vibrații (fortis)). În spaniolă și în catalană /n/ provenit din /n/ se opune lui /ñ/ provenit din /nn/, iar în portugheză /n/ provenit din /nn/ se opune fonemului /n/, provenit din /n/. Situația este paralelă pentru sonanta laterală /l/³.

^{cons.} În italiana centro-meridională și în sardă opoziția geminată ^{cons.} simplă s-a păstrat.

1. G. Straka, L'évolution phonétique du latin au français sous l'effet de l'énergie et de la faiblesse articulatoires, în Tralil, II, 1964, p. 17-98.
2. În spaniola modernă [z] s-a desonorizat: [rosa].
3. Pentru rezultatul simplificării geminării în română vezi M. Sala, p. 71-118; E. Vasiliu, p. 117.

3. Schimbări ale consoanelor în poziție intervocalică.

1. Surdele intervocalice.

Spre deosebire de oclusivele în poziție inițială, care s-au păstrat în general neschimbate, oclusivele intervocalice se sonorizează în toată România, cu excepția românsii, a dalmatei, a italienei centro-meridională și parțial a sardei.

Cronologia fenomenului e greu de stabilit. Atestările sînt rare și tîrzii. Primele exemple, izolate, se găsesc la Pompei: PAGATUS lîngă PACATUS, TRIDICUM lîngă TRITICUM. Alte exemple epigrafice izolate se găsesc în sec. al II-lea; CIL II 462 (din Portugalia) IMUDAVIT pentru IMUTAVIT.

Începînd din secolul al V-lea exemplele se înmulțesc. Cuvintele latine împrumutate de limbile germanice arată că în Gallia fenomenul nu a putut avea loc înainte de secolul al V-lea. Rezultatul inițial al sonorizării, păstrat și astăzi de majoritatea limbilor romanice a fost:

- P - > -b/-v¹; -T- > -d²; -C- > -g³;

4. Sonorele intervocalice.

Paralel cu sonorizarea surdelor are loc, în urma aceleiași tendințe spre relaxare a articulației, care se manifestă în acest caz prin ^{lipsă} de ocluziune, cu alte cuvinte prin deschidere, - transformarea ocluzivelor sonore în corespunzătoarele constrictive spirante [b] , [d] [g] , care în unele cazuri, dispar.

Nici acest fenomen nu este general romanic, iar limbile care-l cunosc s-au oprit la diferite faze ale acestei evoluții⁴. Se consideră că româna și dialectele italiene de sud nu au cunoscut spiranta dentală și guturală. Toate aceste schimbări sînt atestate izolat și tîrziu, așa că fenomenul trebuie socotit romanic.

4.1. Din punct de vedere fonetic sonorizarea, spirantizarea și dispariția ocluzivelor intervocalice se explică prin asimilarea la vocalele vecine.

1. RIPA: log. riba, eng. riva, fr. rive, occ., port. riba, cat., sp. riba [b] , dar it. ripa, rom. ripă.
2. ROTA: log. roda, eng. rouda, v. fr. rode, (fr. m. roue) occ., cat., port. roda, sp. rueda, dar rom. roată, it. ruota.
3. SECURU: log. segru, friul. sigur, v. fr. segr (fr. m. sûr) occ. segure, cat. seguro [g] , port. seguro, dar it. sicuro.
SECURE: rom. secure.
4. CABALLU: rom. cal, it. cavallo, log. kaddu, surs. cavagl, fr. cheval, occ., cat. cavall, [b] , sp. caballo, [b] , port. cavallo.
SUDARE: rom. asuda, it. sudare, surs. suar, fr. suier, occ. suzar, cat. suhar, sp. sudar, port. suar.
NEGARE: it. negare, log. neare, surs. snegar, fr. nier, occ., cat., sp., port. negar.

Singura deosebire între vocale și constrictive rămâne ocluziunea lor parțială. Când dispare și aceasta, sunetul dispore.

Sonorizarea surdelor intervocalice a fost pusă de unii cercetători¹ în legătură cu "lenițiunea celtică" - fenomen care prezintă multe analogii cu cel romanice - dar ea ar putea fi explicată și prin evoluția internă.

4.2.1. După A.MARTINET, reducerea consoanelor geminate ar fi avut ca urmare o reacție în lanț. Vechea opoziție /geminată/ ~ /simplă/ (I) e înlocuită cu opoziția ocluzivă /surdă/~ /oclusivă/ (II), iar vechile ocluzive sonore au fost deplasate devenind constrictive. (III)

(I) /pp/ > /p/2

(II) /p/1 > /b/2

(III) /b/1 > /v/

În faza finală romanică vechea opoziție /surdă/ ~ /sonoră/ e realizată ca /sonoră/~ /spirantă/ sau /sonoră/ ~ /zero/.

O obiecție serioasă adusă acestei teorii este constatarea că simplificarea geminatelor e ulterioară sonorizării, așa că prima nu poate fi cauza celeilalte.

4.2.2. După H.WEINRICH (p.145-146), în prima fază, sonorele au fost variante poziționale - intervocalice - ale surdelor. El încadrează fenomenul în tendința generală a înlocuirii opozițiilor cantitative cu cele de calitate, care se manifestă și în vocalism. Astfel surdele devin sonore, după care geminatele pot dispărea făcând loc surdelor non-geminale. Această explicație respectă cronologia sonorizării și a dege-minării, care corespunde realității.

5. Palatalizarea¹

Palatalizarea constă în anticiparea articulării unui sunet (sub influența unui sunet palatal).

[i] (primar și secundar) și [j], [e] au avut o acțiune palatalizantă asupra consoanelor care le precedau, asimilându-le articulatoric. Fenomenul diferă după epocă și regiune și se realizează de multe ori diferit, dând naștere la o serie necunoscută sistemului consonantic clasic, seria africatelor (consoane compuse dintr-un sunet ocluziv urmat de un sunet constrictiv).

1. A. Martinet, Celtic Lenition and Western Romance Consonants, in Language XXVIII, 1952, p.192-217; A.Tovar, La sonorisation et la chute des intervocaliques, phénomène latin occidental, in Revue des études latines, XXX, 1951, p.102-120.

2. Tablourile schematice care însoțesc acest capitol nu au pretenția să stabilească evoluția cronologică romanică.

Palatalizarea provocată de [i] este panromanică și mai timpurie decât cea cauzată de [i] și [e]. Se admite în general că primul proces fonetic a avut loc în secolul al II-lea, iar al doilea în secolul al III-lea.

5.1. Oclusivele surde

5.1.1. Velara C + I sau +I/E

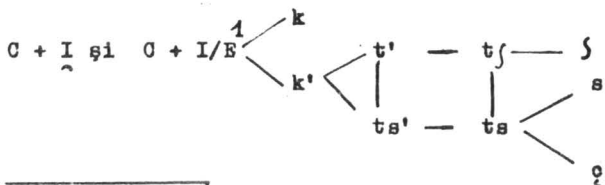
Palatalizarea lui /Ķ/ a dat naștere sunetului prepalatal [kʲ], sunetului alveo-prepalatal [tʲ] (transcris și Ķ̣) și africatelor dentale [tsʲ]. Această din urmă fază a procesului este atestată în scris din secolul al II-lea - al III-lea și prin mărturiile gramaticienilor din secolul al IV-lea și al V-lea; [tʲ] și [tsʲ] sînt variante combinatorii ale lui /t/.

În inscripții se găsesc forme ca INTCITAMENTO pentru INCITAMENTO (Italia sec.V); DELITIAS pentru DELICIAS (Italia sec. VI) etc.

În faza romanică [tʲ] a evoluat la [tʃ] în română, parțial în italiana centro-meridională, în dalmată și în cea mai mare parte de a dialectelor reto-romane. Uneori [tʃ] s-a simplificat la [ʃ] prin pierderea elementului oclusiv.

Varianta asibială [ts], caracteristică pentru faza veche a limbilor romanice occidentale, a fost simplificată la [s] prin pierderea elementului oclusiv în franceză, occitană și portugheză. Realizarea spaniolă modernă e spiranta surdă [ç] (ca th din engl. think).

În sarda logudureză și centrală C urmat de I, I și E nu s-a palatalizat. În vegliotă nu s-a palatalizat C + E.

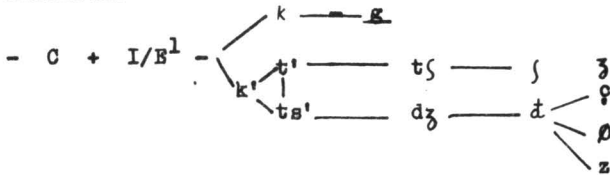


¹ C + I ; QUINQUE > CINQUE > [kinkue] > *['inke] [K]:sard. kimbe; [tʃ]: rom. cinca, vegl. tʃink, it. cinque, surs. tschun, friul. cinc; [ts]: v.fr. cinq, v.sp. cinco; [s]: fr. cinq, occ.,cat. cinc, port. cinco; [ç] sp. cinco.

C + I : CARLU > CĒLU > *CĒLU
 [k]: log. kelu (deoarece n-a avut loc evoluția *CĒLU); [tʃ] rom. cer, vegl. tʃil, tosc. cielo, friul. cil, surs. tschiel, eng. tschel;
 [ts]: v.fr. ciel, v.sp. cielo; [s] fr. ciel, occ.,cat. cel, port. ceo;
 [ç]: sp. cielo.

C + E: CERA : [k] : log. kera, vegl. kaira; [tʃ] : it. cera etc.

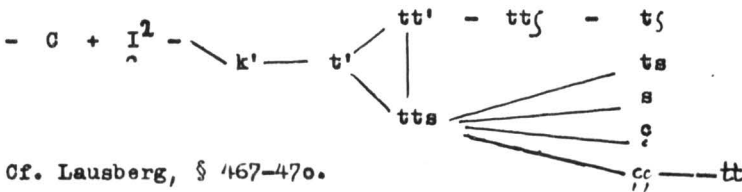
In poziție mediană - C + I/E¹ - evoluează la fel ca în poziție inițială, dacă ținem seama de fenomenul sonorizării în România occidentală, de care a fost vorba mai sus. În sara centrală C se menține nepalatalizat [k]. Gallormania și portugheza au [dz] și nu [ts] redus la [z] și nu la [s]. În logodureză [k] se sonorizează și se spirantizează devenind [g]. În catalană [k] dispare în poziție mediană, iar franceza anticipează pe [i], provenit din palatalizare. România și it. merid. au [tʃ]. Tratamentul depinde și de poziția mediană sau finală romanică.



Cf. Lausberg § 387-391.

- C + İ - în poziție mediană presupune evoluție [tt'] în italiana meridională și [tts] în Italiana septentrională, veche franceza, v. occitană și v. catalană, v. spaniolă și v. portugheză. În română - C + İ prezintă în general reflexul [ts] iar înainte de [o] și [u] apare [tʃ] (Cf. Sala, p. 120-122). În sardă la baza evoluției stă [tts] (> [çç]) > [tʃ]

- C + İ - și - T + İ - se confundă parțial.



Cf. Lausberg, § 467-470.

1. VICINU: [g]: log. biginu; [tʃ] rom. vecin; veigl. vit(ain), it. mer. vicino; rom. dial. ve(in), tosc. vi(ino); [ʒ] eng. vaschin, surs. vischin; [z] fr. voisin, occ. vezin, port. vizinho; [ç] sp. vecino; ∅ cat. vei.
- ACETU: sard. centr. uketu, log. achedu [agedu], veigl. akeit.
2. FACIES > FACIA; [k] log. fake; [ttʃ]: tosc. faccia; [tʃ] surs. fatscha; [ts] rom. față, it. merid. fats; [ts] v. fr. face v. sp. hazi; [s] fr. face, occ. fassa, cat. fas, port. face; [ç] sp. haz.
- ERICIUS: [ttʃ] tosc. riccio; [tʃ] eng. ritsch (rom. arici e. o excepție); [ts] occ. aritz; [s] port. ourico; [ç] sp. erizo.

URCEOLU > URGIOLU: [tʃ] rom. urciol, it. orciuolo; [ts] v. fr. orouel.
 ACIES > *ACIA: camp. atts, sard. centr. acca (> log. atta).

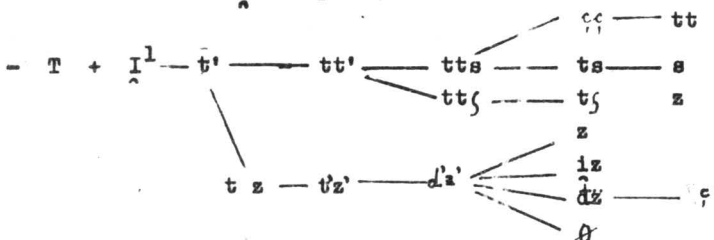
5.12. Dentala T + \bar{I} sau I/E . Incepînd cu sec. al II-lea este atestată în latina tîrzie și palatalizarea lui T urmat de \bar{I} la [tt'] și [tts] , variante combinatorii ale lui /t/.

În inscripții (sec. II-III e.n.) se găsesc exemple ca VINCENT-SUS pentru VINCENTIUS, CRESCETSIANUS pentru CRESCENTIANUS, iar după mărturia gramaticului PAPIRIUS : IUSTITIA cum scribitur, tertia sillaba sic sonat quasi constet ex tribus litteris t, z et i "cînd se scrie IUSTITA, silaba a treia sună ca și cum s-ar compune din trei litere t, z și i".

Astfel evoluția acestui grup e de multe ori paralelă cu cea a lui C + I (cf. 5.1.1.), ceea ce explică frecvențele grafii inverse (DEFINICIONIS pentru DEFINITIONES, DELITIAS pentru DELICIAS) în inscripțiile tîrzii.

În timp ce în poziție mediană - T + \bar{I} - a fost palatalizat și asibilat în toată România, în poziție inițială, în fază romanică, fenomenul nu e decît regional. Reflexele romanice provin parțial dintr-un tratament [tt'] și [tts'] și parțial dintr-un tratament sonor, în cazul poziției intervocalice în România occidentală.

- T + \bar{I} în poziție mediană:



Cf. Lausberg, § 412-456.

5.2. Oclusivele sonore

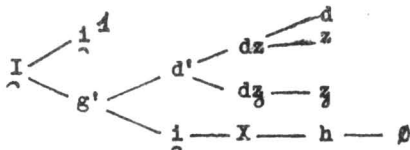
5.2.1. Velara G + \bar{I} și + I/E ; G + \bar{I} și I/E a evoluat la [g'] (sunet prepalatal transcris și [g']), corespunzător lui [k'] și de aici la [d'] și la [j] . [d'] a evoluat, paralel cu [t'], la [dz] simplificat ulterior la [z] în franceză, occitană, catalană, portugheză.

Același sunet a evoluat și la [dz], atestat în textele tîrzii, ulterior simplificat la [z] . [dz] era și pronunțarea curentă a lui z

1. PUTRUS > PUTIU(S) : [ʃʃ] s. conch. puccu (> log. pu+tu) ; [ts] : rom. put, occ. potz, surs. puoz ; [tts] . pozzo , camp. puttsui [s] : port. poçi [ç] sp. pozo .
 ROGATIONE : [tʃ] rom. rugăciune ; [ʒ] v.fr. rovaizon ;
 RATIONE : [dz] v.sp. razon ; [ʒ] sp. razon ; [z] fr. raison,
 occ. razo ; ∅ cat. rao .
 POTIONE : [iz] fr. poison ; [z] occ. pozó .

română [dz] > [ʒ], urmat de [a] și [e] dă în română [dz] > [z] iar în română [ʒ]. În spaniolă urmat de [a], [e] sau [i] accentuat dă [y] sau [X] iar urmat de [e] sau [i] neaccentuat dispare (grafic h); urmat de [o] și [u] devine [X] scris h.

Poziție inițială



Cf. Lausberg, § 329-333.

Pentru poziția mediană vezi -G + I (5.2.1.)².

5.4. A.MARTINET¹ încearcă să explice și palatalizarea romanică printr-o reacție în lanț, care se verifică însă numai pentru unele limbi române: a) transformarea lui /u/ în hiat în /u/ și de aici transformarea secvențelor /ku/, /gu/ în hiat în /ku/ și /gu/; b) pierderea apendicelui labiovelar al secvențelor primare /ku/ /gu/ care devin /k/ și /g/ (cf. App.Probi) EQ US non EGUS, COQUI non COCI); c) palatalizarea lui /k/ și /g/ primari.

/ku/ /ku/₂
 /k/₁ /k/₂
 /k/₁ /ts/

Cu alte cuvinte secvența /ku/ devine /ku/ (secundar) și împinge pe /ku/ primar la /k/ (secundar), care la rândul său împinge pe /k/ originar la /t/.

6. Schimbări ale consoanelor în poziție finală

6.1. Pierderea lui /m/ final a fost totală. Chiar în puținele cazuri, în cuvinte izolate, când consoana finală s-a păstrat, ea s-a transformat în -n, după cum arată și limbile române; fr. rien < RBM sp. quien < QUEM.

6.2. /t/ final a căzut în majoritate a cazurilor.

6.3. Din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. se constată în inscripții din Italia și din provinciile orientale omiterea lui -/s/.

3. Economie des changements phonétiques, Berna, 1955, p.

- IOGU DIOCU: dz v.rom. giocu, it. gioco, eng. gio, v.fr. geu, v.port. joco; [z] rom. joc, fr. jeu, occ. joc, cat. joch, port. jogo; X sp. juogo. IACERE: [dz] it. giacere, v.fr. gesir, v.occ. jezer, v.cat. jaure, v.port. jazer; surs. scher, fr. gesir, occ. jazer, cat. jaure, port. jazer; dz v.rom. dzace; [z] rom. zácea; [y] sp. yacer.
- Maniu: [dz] maig, [dz] it. maggio, [i] rom. mai, camp. mayu, friul. mai, sp. mayo, port. maio; ø fr. mai.

Părerile sînt împărțite în ce privește lipsa lui /s/ final din română, dalmată și italiană centro-meridională, în sensul că unii lingviști cred că e vorba de un fenomen latin, iar alții susțin că e o inovație romanică, avînd în vedere că în documentele latine tîrzii din Italia /s/ e bine păstrat. Lucru cert est că pentru prima ei epocă de existență Romania poate fi împărțită în două după păstrarea lui -g.

De soarta lui /s/ final depinde formarea pluralului, desinența de pers. 2-a sg. a prez. și forma pronomelor NOS și VOS.

| Latina | Româna | Italiana | Sarda | Franceza | Spaniola |
|--------|--------|----------|--------|----------|----------|
| TERRAE | țără | terre | terras | terres | tierras |
| TERRAS | | | | | |
| CAMPI | cîmpi | campi | campos | champs | campos |
| CAMPOS | | | | | |
| VIRDES | verzi | verdi | birdes | verts | verdes |
| VIRDES | | | | | |
| NOS | noi | noi | nos | nous | (v.) nos |
| VOS | voi | voi | vos | vous | (v.) vos |
| CANTAS | cînți | canti | kantas | chantes | cantas |

6.4. Evoluția unor grupuri consonantice

În general, grupurile consonantice care cereau un efort mai mare de articulare l-au diminuat pe acesta fie prin asimilarea (parțială sau totală) a unuia dintre sunete la celălalt, fie prin eliminarea unuia dintre sunetele consonantice, fie, în sfîrșit, prin introducerea unui sunet ajutător care ușurează trecerea articulatorie de la primul la al doilea sunet.

6.4.1. Simplificarea grupului prin dispariția unui sunet .

Dispariția lui N în fața lui S este un fenomen care a început încă în epoca preistorică; printr-o ușoară anticipație a articulării S împiedică ocluziunea nazalei. În inscripții se găsește frecvent CO UL pentru CONSUL, iar în App. Probi citim ANSA non ASA. De aici și frecvențele scrieri hipercorecte NS pentru S; OCCASIO non OCCANSIO (App. Probi). Căderea lui N a fost însoțită de o lăgărire compensatorie a vocalei precedente¹.

NOT

În acest grup [k] dispăre de timpuriu în latina populară, iar [ŋ], variantă pozițională a lui /n/ în fața unei velare devine [ŋ]².

CT

Exemplele pentru dispariția lui C din grupul CT sînt rare, ceea ce face plauzibilă presupunerea că evoluția diferită a acestui

1. MENSA: rom. masă, vepl. maisa, log. meza, eng. maisa, fr. moise, "grindă" sp., port. mesa.

2. SANCTUS: arom. sint, it., log., sp., port. santo, friul. cat. sant, fr. occ. saint.

grup e un fenomen de dată romanică. În inscripțiile pompeiene se găsesc formele OTAVUS pentru OCTAVUS, iar App.Probi semnalează greșeala AUTOR pentru AUCTOR.

Judecând după prima fază a limbilor romanice, România poate fi împărțită în patru grupuri și anume: 1. româna [pt]; 2. italiana centro-meridională și sarda [tt]; 3. retroromana (parțial) [t]; 4. fr. occ., cat., sp., port. [XT] prin asimilarea lui [X] de către [t], în ce privește localizarea. Acest grup a evoluat fie la [it] (parțial în it.sept., fr., franco-prov., parțial în occ., cat., port.) fie la [ts] (parțial în it.sept., surs., parțial în occ., sp.). Evoluția [kt] > [Xt] este în general pusă, pe seama substratului celtic (W. von WARTBURG și alții). Mai recent se invocă substratul osco-umbric (LAUSBERG, I 430)¹.

QU ku

u dispăre în secvența ku urmat de u sau o. Această reducere e veche (COTTIDIE QUOTTIDIE) și populară. La Pompei apare COMODO pentru QUOMODO, iar în App.Probi EQUS non ECUS.

Fenomenul se oglindește în cuvintele romanice moștenite: COCUS it. cuoco, fr. queux, occ. coc.

Pierderea lui u asilabic înaintea vocalelor palatale e analogică și negeneralizată².

GU gu

Secvența gu, mai puțin frecventă apare numai precedată de donantă (mai ales n). Si în acest caz u asilabic dispăre. Fenomenul e ilustrat de unele dublete lexicale de tipul NINGUIT/NINGIT, TINCUBERE/TINGERE etc. Evoluția romanică arată că formele fără u au fost preferate de latina vulgară și țirzie.

6.4.2. Simplificarea grupului prin vocalizarea unui sunet.

L + consoană

După cum s-a văzut (l.l.8.), gramaticii latini deosebeau pronunțarea lui l în fața unei consoane, și cea în fața unei vocale. În fața consoanelor l era articulat mai slab cu partea dinapoi a limbii coborâtă, ceea ce explică tendința spre vocalizare, atestată în latina țirzie³ și în mai multe cazuri, de unele limbi romanice. Română nu participă la această transformare.

1. LACTE: rom. lapte, it., log. latte, lomb. lac, friul., eng. lat, surs. latg, fr. lait, occ. lait, lach., cat. llet, sp. leche, port. leite. Pentru stadiul actual al cercetărilor și pentru evoluția românească vezi Sala p. 125.

2. CAUCULUS = CALCULUS (Itala, Anthimus, Chiron etc.); cf. Väänänen p. 65. Isidor semnalează hipercorectitudinea SALIA pentru SAULA (=SAGIA).

3. ALTUS: rom. înalt, it., sp. port. alto, v. sp. oto, rrom. ot, occ. out, fr. haut.

GM

După cum se deduce și din App.Probi [g] din acest grup se transformă în [ɣ] : PEGMA non PEUMA¹ (γεγγμα).

6.3. Simplificarea unor grupuri consonantice prin asimilare

6.3.1. CS

Grupul CS a fost asimilat la SS încă înainte de secolul al II-lea e.n. În italiană CS e reprezentat prin [ʃ]²;

În română grupul s-a transformat fie în [s] (vesi supra) fie în [ps]. E vorba de o asimilare parțială, articulatorie și acustică: labialele sînt mai apropiate de dentale decît velarele: COXA > rom. coapsă.

6.3.2. [kʷ] și -[gʷa]

Transformarea acestor grupuri în -pa și -ba în română și în -b(b)a în sardă este tot un fenomen de asimilare și anume de labializare sub influența trăsăturii de labialitate a lui [ɸ]

AQUA : rom. apă, sardă abba; LINGUA: rom. limbă, sardă limba.

În ce privește româna, fenomenul este considerat a fi romanic, nu latin (Cf. IIR II, p.37).

PS

PS tinde la asimilare ca și CS. Transformarea PS > SS > S are loc cam în aceeași epocă (sec.II), ca și CS > SS. După unii lingviști (Battisti, p.164) e vorba de o inovație italică, datorată substratului osco-umbric.

SCRIPSIT: rom. scrise, it. scrisse, v.fr. escrist, v.sp. escriso.

PT

Asimilarea la a doua consoană a acestui grup e foarte slab atestată în latină, deși prezentă în marea majoritate a limbilor române. În română grupul PT s-a păstrat³.

SEPTE > SET(E) (în inscripții) > rom. sapte, it. sette, eng. set, eng. set, surs. siat, fr. sept, v.occ.cat. set, sp. siete, port. sete.

RS

Deși primele atestări pentru asimilarea RS > SS se găsesc la Haut⁴ (RUSSUM, RUSUM pentru RURSUM) grupul e bine menținut de limba literară. Deseori formele populare (cu-SS) circulă alături de cele literare cu -RS-), ca de ex.: DORSUM și DOSSUM:

1. SAGMA: it. salma, eng. soma, fr. somme, occ. somma, sp. soma, dar cat.sp. salma. Formele cu l se explică prin hipercorectitudine l pt ɸ.
2. LAXARE: rom. lăsa, it. lasciare [laʃiare], log. lassare, prov. laisar, fr. laisser.
3. După Mihăescu, p.93, nu dispunem de nici un exemplu epigrafic concludent pentru PT > T(T) în Moesia, Dalmatia și Dacia.
4. O primă asimilare de acest tip a avut loc de fapt în epoca preistorică (cf. Väänänen, p.65).

Rom. dos, veđl. duas, it. dosso, log. dossu, eng. dŭs, fr., occ., cat. dos.

MN

Inscripțiile dovedesc tendința generală de asimilare a acestui grup fie la NN, fie la MN. Astfel: ALUNNUS pentru AIUNNUS, SOLLEMMO pentru SOLEMNUS; Majoritatea limbilor romanice prezintă ambele soluții, cu simplificarea geminatei. Limba română și dalmată nu participă la această schimbare.

SOMNUS: rom. somn, veđl. samno, it. sonno, log. sonnu, eng. son, sp. sueno, port. sono.

ND și MB

Asimilarea acestor grupuri la MN respectiv la MM e rară (V. Väinänen, p.68) în latina vulgară și țirzie.

VERECUNNUS pentru VERECUNDUS (la Pompei); GRUNDIO non GRUNNIO (App.Probi). Ea se găsește în dialectele italiene centro-meridionale, în Iberia septentrională și în gasconă. Explicația fenomenului nu e unitară:

GRUNDIRE: sp. grunir; PALUMBA it.dial. palomma, sp. paloma

TL

Grupul neobișnuit TL, provenit prin sincopă din -TŪL - s-a transformat prin asimilarea locului de articulare în CL (Väänänen, p.68): VETULŪS > VETLUS > VECLUS ; VITULUS > VITLUS > VICLUS.

6.5. Consoanele latinei țirzii

În tabloul au fost inventariate principalele sunete consonantice și nu fonele latinei țirzii. Cronologizarea precisă a apariției acestor sunete ca și a trecerii lor de la variante la invariante nu este posibilă. Cu ñ, ĩ, și ř au fost notate consoanele forte, care provin din geminate. Au fost omise din tablou geminatele din latina clasică, păstrate în italiana centro-meridională și parțial în sardă.

În ce privește inventarul fonemelor se poate presupune că el diferă la cel al latinei clasice prin lipsa aspiratei /h/, prezența constrictivăi sonore /v/ și a siflantei sonore /z/, prin dispariția geminatelor și apariția consoanelor forte /ñ/, /ř/, /ĩ/.

Se constată deosebiri importante de distribuție a unor foneme (TILR II, p.44-45).

Oclusiva /b/ nu mai există în poziție intervocalică, fiind înlocuită de /v/ sau de zero fonetic.

Oclusiva /g/ intervocalică are o poziție precară, alături de zero fonetic.

În poziție finală /t/ și /m/ apar din ce în ce mai rar .

/s/ final dispăre în provinciile răsăritene.

/n/ devine rar înainte de /s/.

Se constată apariția unor noi variante poziționale, palatale: [tʰ] , [dʰ] , [gʰ] , [kʰ] , [nʰ] , [lʰ] a fonemelor /t/, /d/, /g/, /k/, /n/ și /l/.

Apar unele sunete africcate ca [dz] și [ts] mai puțin probabil [dʒ] și [tʃ] .

| | | Bilabile | Dentale | | | Siflan- te | velelare | | | | Labiovelare | Vibran- te | | Palatale | | |
|-------------------|---------|----------|-------------------|---------------------|-------|---------------|-------------------|---------------------|-------------------|-------|-------------|---------------|----|----------|--------------|-------|
| | | | Labioden- tale | Nepalatali- zate | | | Palatali- zate | Nepala- talizate | Palata- lizate | | | laterale | | | Non forte | Forte |
| | | | | Non forte | Forte | | | | Non forte | Forte | | | | | | |
| Oclusive | sonore | b | | d | | d' | | β | β' | | | | | | | |
| | surde | p | | t | | t' | | ɸ | ɸ' | | | | | | | |
| Constric- tive | sonore | v | | | | | | z | | | | | | | | |
| | surde | f | | | | | | s | | | | | | | | |
| Spirante | sonore | ʃ | | ʃ | | | | ʃ | y | | | | | | | |
| | surde | | | | | | | | | | | | | | | |
| Sonante | nazale | m | | n | n | n' | | | | | | | | | | |
| | lichide | | | | | | | l | l' | l | l̥ | r | r̥ | | | |
| Africate | sonore | | | dz | | d | | | | | | | | | | |
| | surde | | | ts | | t | | | | | | | | | | |
| Semicon- soane | | | | | | | | | | | | | | | | |

III ACCENTUL

1.1. În latina clasică accentul depindea de c a n t i t a t e a v o c a l i c ă și de s t r u c t u r a s i l a b i c ă și era previzibil, ceea ce are ca urmare că nu era relevant din punct de vedere fonologic.

Perechi de tipul CECIDI [kekídi] - pers. l sg. perf. ind. de la CAEDERE și CECIDI [kékídi] - pers. l sg. perf. ind. de la CADERE nu se distingeau prin accent, ci prin cantitatea vocalică, de care depindea accentul. (Tekavčić I, p.299-301).

1.2. Se afirmă uneori că accentul din această perioadă este muzical (determinat de variația de înălțime). Formularea aceasta e prea categorică, deoarece accentul nu poate fi, în general, exclusiv muzical (provocat de o ridicare a vocii) sau exclusiv intensiv, sau dinamic (cauzat de o mai mare intensitate). Ridicarea vocii este însoțită de o sporire a intensității, iar aceasta la rândul ei e însoțită de o ridicare a vocii. În latina clasică ridicarea vocii este trăsătura relevantă, sub raport fonologic, iar sporirea intensității este trăsătura nerelevantă (Fischerp.26-27).

1.2. În latina târzie cantitatea vocalică se defonematizează în urma scurtării vocalelor atone care nu mai pot fi decât scurte. Ca urmare, cantitatea e legată numai de structura silabică și deci nu mai poate fi distinctivă. Incepând de la această fază accentul devine relevant fonologic: cînd dintr-o silabă deschisă vocalele puteau fi numai lungi, opoziția între CECÍDI și CÉCIDI se bazează pe accent (Fischerp.27).

În felul acesta se inversează și raportul celor două trăsături ale accentului latin: acum ridicarea vocii devine trăsătură redundantă, iar sporirea intensității devine trăsătură relevantă.

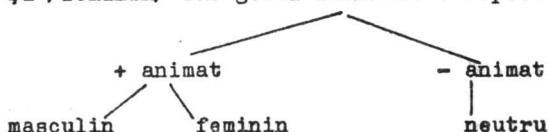
Accentul de intensitate a putut duce pe planul vorbirii la o lungire a vocalelor accentuate, fenomen invocat pentru explicarea diftongării vocalelor accentuate în limbile romanice (Tekavčić, I, p.300).

B. MORFOSINTAXA

I. SUBSTANTIVUL

1. GENUL

1.1. Inițial genul corespundea categoriilor semantice de /+animat/ sau /-animat/. Ulterior genul animat se subîmparte în /masculin/ și /feminin/ iar genul inanimat e reprezentat de genul neutru.



Din cele două genuri desprinse din animat, femininul este cel marcat, iar masculinul cel nemarcat. Acesta din urmă este și genul substantivelor indifferente față de trăsăturile /+masculin//+feminin/. Astfel substantivul masculin HOMO desemnează un /animat/ /uman/ indiferent dacă e bărbat sau femeie. EQUUS și apoi CABALLUS desemnau calul ca specie, indiferent dacă era armăsar sau iapă, la fel ca descendenții români ai celui din urmă etc. (Cf. Tekavcic, II p.85)

Opoziția dintre genurile naturale e exprimată:

a) prin terminație:

/-US/ ~ /-A/ EQUUS ~ EQUA, SERVUS ~ SERVA etc.

b) prin terminație și alternanța temei:

/Ø/ ~ /-A/ - MAGISTER ~ MAGISTRA

c) prin terminație și sufixe:

/-US/ ~ /-IN/ + /-A/: GALLUS ~ GALLINA

/-S/ ~ /-IN/ + /-A/: REX (REK-S) ~ REGINA

d) prin terminație și sufixe specifice celor două genuri:

/-TOR/ + /Ø/ ~ /-TRIK-/ + /-S/: AMATOR ~ AMATRIX.

e) prin lexeme deosebite pentru fiecare gen:

PATER ~ MATER , FRATER ~ SOROR

Spre deosebire de substantivele masculine și feminine, unde desinențele nu marchează riguros genul gramatical, la substantivele neutre desinențele constituie o marcă a genului de foarte multe ori la nominativ singular, totdeauna la nominativ plural.

Terminațiile specifice neutrelui singular sînt -UM și -E de la nominativul declinării a II-a, respectiv a III-a (DOMUM, PRANDIUM; MARE) și -U de la nominativul declinării a IV-a (CORNU). La plural marca distinctivă a neutrelui este -A.

1.2. Încă din latina arhaică se face simțită tendința de confuzie între singularul substantivelor neutre și substantivelor masculine de declinarea a II-a, confuzie favorizată de căderea finalelor -S și -M și de sincretismul de la genitiv, dativ și ablativ la singular și plural. Masculinele și neutrele se distingeau, după căderea finalelor, numai la plural: masc. -I, neutru -A (decl. a II-a), masc. -S, neutru -A (decl. a III-a).

În latina tîrzie aceste confuzii devin tot mai frecvente. Sînt tratate ca masculine substantive ca: DORSUM¹, BALNEUM, VINUM etc. Apar și fenomene de hipercorectitudine ca NASUM pentru NASUS. Trec la masculine și neutre de declinarea a III-a. Se găsește acuzative ca CORPOREM pentru CORPUS, LACTEM pentru LAC, VULNERE pentru VULNUS.

Apar numeroase dublete feminine ale neutrelor în special ale celor care aveau la plural sens colectiv ca FOLIA, LIGNA, GAUDIA etc.

Cu toate aceste confuzii nu se poate vorbi, înainte de epoca romanică de dispariția neutrelor². Vitalitatea acestui gen se manifestă în latina tîrzie prin:

a) menținerea pluralului -A inițial cu valoare colectivă³, chiar la neutrele care la singular au și formă feminină sau masculină. Astfel pentru dublete de tipul BALNEU(S) - BALNEU(M), DORSU(S) - DORSU(M) etc. nu au fost înregistrate plurale în -I sau în -OS (Väänänen, p.110).

b) unele substantive masculine sau feminine la singular dublete neutre la plural: DIGITUS-DIGITA CARRUS-CARRA, FRUCTUS-FRUCTA; prezintă

c) extinderea pluralului neutru în -ORA¹ (în special în estul imperiului), atît în dauna pluralului neutru în -A (TECTORA în loc de TECTA - în texte lombarde sec.VIII), cît și în dauna pluralului în -I (ARMORA în loc de ARMI, pl. de la ARMUS "partea de sus a brațului"- la Chiron, FUNDORA în loc de FUNDI- Ravenna sec. VII și pe baza reflexelor romanice CAMPORA în loc de CAMPI (cf. rom. cîmpuri), LOCORA în loc de LOCI (sau LOCA) (cf. rom. locuri, v.it. luogora); PRATORA în loc de PRATI (cf.v.it.pratora);

d) tratamentul diferit al neutrelor în ce privește pierderea lui -M de la acuzativ și a lui -S de la nominativ (la decl.a II-a).

1. DORSUS masculin apare deja la Plaut, iar BALNEUS și VINUS la Petroniu

2. Gh.Ivănescu, Neutru latin clasic în latina populară și limbile romanice, în SCL VIII, 1957, p.299-313; TILR II, p.47-48.

3. Vezi și dublete clasice de tipul LOCI și LOCA.

4. P.Aebischer, Les pluriels analogues en -ORA dans les chartes latines de l'Italie, în ALMA VIII, 1933, p.5-6-7); AlGraur, Les noms latins en -us, -oris, în RPh XI, 1937, p.265-279.

Neutrelle păstrează mai bine desinențele acestea masculine^{1c} și feminine^{1c};

e) tratamentul diferit al neutrelor în ce privește regularizarea analogică a temei substantivelor imparasilabice. Neutrelle sînt mai refractare la regularizare decît masculinelle și femininelle (Graur, p. 246).

Toate acestea ne fac să credem că neutruil românesc reprezintă continuarea celui latinesc.

2. DECLINARILE

2.1. Fiecare substantiv latin aparține unei clase, uneia din cele cinci declinări, caracterizate prin desinența de la gen.sg.

Cele cinci declinări existente în limba latină se deosebeau din punctul de vedere al vitalității și al importanței lor, încă din epoca arhaică).

Declinarea I-a și a II-a tematice, erau cele mai regulate și totodată cele mai productive și cuprindeau un număr mare de substantive.

Declinarea I-a prezintă un singur tip flexionar, în timp ce declinarea a II-a se poate subîmpărți în patru tipuri flexionare (Cf. TILR II, 1.2.2.2. - 1.2.3.)

Declinarea a III-a, cea mai veche și cea mai neregulată, cu teme vocalice și consonantice, cuprinde multe substantive din fondul de bază al limbii, dar era mai puțin productivă decît declinarea I-a și a II-a. Ea se poate subîmpărți în opt tipuri flexionare (Cf. TILR ibid).

În cadrul declinării a II-a și în special a declinării a III-a se puteau distinge pe lîngă mai multe desinențe de nominativ; a) alternanțe consonantice și vocalice, b) diferențe între numărul silabelor de la cazurile paradigmatiche la substantivele imparasilabice, c) diferențe de accent în paradigma imparasilabicelor (numai la declinarea a III-a).

Toate aceste diferențe opun nominativul (și vocativul) iar în cazul neutrelor nominativul (vocativul) și acuzativul, cazurilor oblice.

Declinarea a IV-a și a V-a cuprindea puține substantive.

2.2. Tendința de simplificare și de regularizare a sistemului flexionar se face simțită încă din epoca arhaică prin eliminarea treptată: a) a diferențelor dintre desinențele tipurilor flexionare a aceleiași declinări; b) a diferențelor dintre temele aceluiași tip; și c) prin reducerea numărului declinărilor.

2.2.1. În cadrul declinării a III-a se șterg diferențele dintre flexiunea temelor consonantice și vocalice, iar substantivele parisila-

1. Cf. B.Löfstedt, Die Sprache der Longobardischen Gesetze, Stockholm, 1961, p.229.

blice în -ES tind, de timpuriu, să dispară în favoarea parisilabicelor în -IS (OVIS).

Substantivele terminate în -OS (ARBOR, ARBORIS) au adoptat în general, încă în epoca veche și la nominativ desinența -OR prin a a o-gie cu cazurile oblice. Multe din temele cu alternanța -ER/-R (de tipul LIBER, LIBRI) generalizează tema cazurilor oblice.

Astfel, în inscripțiile din Dacia ^{na Cassio} formule de nominativ FRATRE și MATRE în loc de FRATER și MATER.

Un alt pas important pentru unificarea temelor în cadrul aceluiași tip de declinare, atestat deja la Varro, este unificarea nominativului cu cazurile oblice nu numai prin abandonarea alternanței, dar și prin mărirea numărului de silabe: o parte din substantivele cu declinare imparisilabilă (tipul consonantic) devin parisilabice. În felul acesta nominativul devine identic cu genitivul BOVIS, BOVIS în loc de BOS, BOVIS (nominativul BOVIS e atestat la Varrò, la Petronius, în inscripții), CARNIS, CARNIS în loc de CARO, CARNIS (Nominativul CARNIS e atestat la Livius Andronicus și în inscripții) etc.

În alte cazuri, unificarea se face prin adaptarea unei alte desinențe de nominativ, ceea ce are ca urmare schimbarea clasei de declinare a substantivului. Aceste treceri de la o declinare la alta se fac de cele mai multe ori în favoarea declinărilor productive (decl. I-a și a II-a): BOVUS (decl. a II-a) în loc de BOS (gen. BOVIS) adăugându-se desinența -US la tema cazurilor oblice BOV-, ABSIDA (decl. I) în loc de ABSIS (gen. ABSIDA) adăugându-se desinența -A la tema ABSID - de la cazurile oblice; OSSUM (decl. a II-a) în loc de OS etc.

Tendința de re ularizare s-a manifestat mai ales la substantivele masculine sau feminine imparisilabice cu accent fix pe rădăcină (PONS, PONTIS, SOREX, SORICIS, SOL, SOLIS etc.). Imparisilabicele cu accent mobil au rezistat mai bine unificării temei înainte de faza romanică (Väänänen, p.114). E vorba în special de tipul -O, -ONIS care, de multe ori avea și nuanțe expresive ca LATRO, -ONIS, CAUPO, -ONIS etc.

Reflexele romane ne îndreptățesc să presupunem că unificarea acestor substantive a avut loc totuși într-o fază mai târzie, excepție făcând substantivele nume de ființe, care și-au păstrat în majoritatea cazurilor tema de nominativ-vocativ, după cum reiese din diferite forme romane¹.

1. Cf. rom. frate < FRATER și nu din FRATRIS, împărat < IMPERATOR nu din IMPERATORIS, om < HOMO nu din HOMINIS. Al Graur, p.243-249 ajunge la următoarele concluzii numerice pe baza unui st diu al cuvintelor din dicționarul etimologic al lui Meyer-Lübke (REW). Din 186 imparisilabice masculine și feminine cu accent fix, 165 s-au transmis limbilor

Rezistența față de tendința de unificare a substantivelor amintite se explică probabil și prin marea lor productivitate în latina tîrzie, cînd apare și tipul -A, -ANIS², -E, -ENIS folosit mai ales pentru nume de ființe și nume proprii (MAMMA, MAMMANIS; TATA, TATANIS etc³).

Refractare tendinței de regularizare au fost în schimb neutrele imparisilabice⁴, în special cele de tipul NOMEN⁵ și PROTUS⁶. Fenomenul se explică probabil: a) prin faptul că identificarea acuzativului cu nominativul întărea tema acestuia și b) prin diferențierea neutrelor de celelalte substantive.

2.2.2. Declinarea a IV-a și a V-a dispar prin trecerea substantivelor la alte declinări.

Substantivele de declinarea a IV-a - care cuprindea în special masculine și care avea unele desinențe comune cu declinarea a II-a (în special nominativul și acuzativul sg.) - au fost atrase de această din urmă. În inscripții se găsesc substantive de declinarea a IV-a cu ablativ în -O că substantivele de declinarea a II-a

2.2.3. Substantivele de declinarea a V-a - care cuprindea, în afară de mici excepții, substantive de gen feminin - au trecut la declinarea I-a, și ea prin excelență feminină, bine organizată și productivă. Formele GLACIES, FACIES etc. sînt înlocuite de FACIA și GLACIA.

2.5. În urma acestor schimbări sistemul declinării în latina tîrzie se reduce simțitor.

a) Numărul declinărilor scade de la cinci la trei: declinarea I, a II-a și a III-a .

b) Numărul subgroupărilor declinării a III-a se reduce de la 8 la 5 prin contopirea temelor consonantice și vocalice, prin trecerea substantivelor în -ES la cele mai frecvente în -IS .

c) numărul substantivelor cu alternanță tematică scade în favoarea celor cu temă neschimbată în cursul declinării. FRONTIS, FRONTIS în loc de PRONS, FRONTIS (Cf. rom. frunte).

romanice cu forma lungă și numai 21 cu forma scurtă. Din 382 imparisilabice masculine și feminine cu accent mobil s-au transmis cu formă lungă 346 și numai 36 cu formă scurtă.

2. Pentru dezvoltarea tipului -O, -ONIS și -A, -ANIS, după părerea lui Jud și von Planta, factorul esențial a fost influența germanică.
3. Rom. mama, mamă (-mea); tata, tată (-meu). Un-me ale acestei declinări se găsesc în sursilvană; sg. dunna, pl. dunnauna DOMINA ; DOMINANES.
4. În articolul citat la nota 1, Al.Graur arată că din 94 de neutre, 66 se păstrează cu forma scurtă și numai 28 au forma regularizată, lungă sau ambele forme.
5. Din 49 neutre -n, 44 apar în limbile romanice în forma scurtă.
6. Din 17 exemple în -ua, 14 se păstrează cu tema vechiului nominativ.

d) Numărul substantivelor imparisilabice scade în favoarea substantivelor parisilabice: CARNIS, CARNIS în loc de CARO, CARNIS (cf. rom. carne).

e) Se mențin substantivele imparisilabice nume de persoane cu accent mobil: SOROR, SORORIS (cf. rom. soră), îmbogățindu-se cu un tip nou în -Ă, ANIS (E, -ENIS): TATA, TATANIS (cf. rom. tată) și neutrele NOMINIS (cf. rom. nume), PECTUS, PECTORIS (cf. rom. piept).

3. Terminațiile cazuale

3.1. În latina tîrzie ablativul se contopește cu acuzativul: din punct de vedere formal ablativul se confundă la toate declinările cu acuzativul în urma căderii lui -M și a contopirii lui Ō, Ŏ și Ū în poziție finală. Toate cele trei sunete au trecut la O în cea mai mare parte a imperiului, iar funcțiile ablativului sînt preluate de acuzativul cu prepoziție.

Analiza desinențelor ca ale din latina tîrzie se va referi deci numai la nominativ, la acuzativ, la genitiv și la dativ.

Opezițiile cazuale realizate prin desinențe au fost puternic turburate de schimbările fonetice, în special de căderea lui -M (în tot imperiul) de căderea lui -S în Italia și în Orient, de contopirea vocalelor neaccentuate Ē, Ĕ și Ī la E și a vocalelor neaccentuate Ō, Ŏ și Ū la O.

3.2. Nominativul și acuzativul singular. La declinarea I, în urma căderii lui -M, nominativul și acuzativul au aceeași formă în toate provinciile imperiului.

În Iberia, la declinarea a II-a, după cum reiese din documentele tîrzii, substantivele terminate la nominativ în -US și -ER apar cu terminațiile -O și -U, iar la declinarea a III-a la parisilabice apar deseori desinențele -E și -I în loc de -ES și -IS. Fenomenul se explică de majoritatea specialiștilor prin înlocuirea desinențelor de nominativ cu cele de acuzativ, folosite mai ales în cazul numelor cu caracteristica /-animat/.

Dimpotrivă, în cazul substantivelor cu caracteristica /+animat/, și în special la numele proprii, vechiul nominativ se păstrează mai bine la declinarea a II-a, chiar foarte bine la declinarea a III-a

Gallia și Raetia au păstrat bine desinențele de nominativ singular.

În Italia și în Orient, în urma căderii lui -M și a lui -S la declinarea a II-a și la declinarea a III-a parisilabică, nominativul se contopește cu acuzativul. La declinarea a III-a imparisilabică se păstrează vechea formă de nominativ în special la animate. La celelalte substantive apare, de cele mai multe ori, tema cazurilor oblice, care după cum s-a arătat tindea de mult să înlocuiască tema nominativului pentru regularizarea paradigmei.

3.3. Nominativul plural al declinării I.

Vechea desinență -AE de la nom.pl. a fost concurentă de timpuriu de desinența -AS, atestată în inscripțiile din Pompei. Ulterior -AS apare în inscripțiile de pe tot întinsul imperiului, iar în literatură se găsește începând din sec. al III-lea. În textele din sec. al VIII-lea și al IX-lea folosirea desinenței -AS devine un fenomen cu totul obișnuit.

Faptul că -AS nu s-a impus în România de est se datorește, probabil, căderii lui -S care ar fi dus la contopirea nominativului pl.

În ce privește originea lui -AS, unii cercetători consideră această desinență ca specifică dialectelor italice, osca și umbriana. Desigur că existența ei se datorează însă și analogiei cu singularul, unde acuzativul ajunsese identic cu nominativul. Un rol a jucat fără îndoială și frecvența alăturare la substantive de declinarea I a unor adjective de declinarea a III-a, cu alte cuvinte desinența -ES de la pluralul declinării a III-a: VILLAS REGALES.

3.4. Nominativul plural al declinării a II-a și a III-a.

În Iberia, la declinarea a II-a, -I este înlocuit cu -OS, probabil prin analogie cu situația declinării I (sg.: -A, : -AS) și a declinării a III-a (sg.: -E, pl.: -ES).

Gallia și Raetia au păstrat terminațiile de plural -I și -ES.

În Italia și Orient s-a menținut terminația -I de la declinarea a II-a, în schimb s-a pierdut terminația -ES de la declinarea a III-a care, a fost înlocuit prin -I. Dintre explicațiile date acestui fenomen trebuie să ținem seama de necesitatea distingerei singularului de plural (-IS și -ES ar fi dat amândouă -E), de influența analogică a masculinelor de declinarea a II-a și de o eventuală închidere a lui -E înainte de §^1 .

3.5. Genitivul

În măsura în care genitivul a fost folosit cu vechile sale funcții, desinențele sale se păstrează relativ bine la singularul declinării I, a II-a și a III-a, foarte bine la pluralul declinării a II-a. Terminația -ORUM se extinde chiar asupra desinenței genitivului de declinarea a III-a și I (FRATRORUM în loc de FRATRUM: v.it. feminoro < FEMINORU în loc de FEMINARU). Vitalitatea acestei terminații e demonstrată prin unele forme romenice pietrificate (cf. v.fr. diablour < DIABLORUM, francour < FRANCORUM etc.) prin formele pronominale (fr. leur, it. loro, rom. lor

1. Explicația lui -I prin vechea terminație -IS de la temele vocalice adoptată și de Sextil Pușcariu nu e convingătoare dacă ținem seama de faptul că -IS era o terminație muribundă încă din secolul al III-lea e.n. și că prezența ei în unele texte se datorește tendinței arhaizante a unor scriitori. Vezi și M. Iliescu, Notă cu privire la pluralul -I din română și din italiană în Analele Universității din Craiova V, 1977, p.15-17.

ILLORU) și prin apariția ei frecventă în unele texte din latina orientală (ca de exemplu Getica lui IORDANES) în locul desinențelor de dativ¹.

3.6. Dativul

Dativul singular a fost în general bine păstrat la declinarea I și mai ales la a II-a, unde coincide formal cu acuzativul și cu ablativul. Se presupune² că în Italia dativul sintetic al declinării a III-a s-a menținut mai multă vreme decât cel al declinării I și a II-a. Dacă aceeași a fost situația în Orient, se poate explica desinența -I de la dativul singular feminin românesc, păstrat în forma -I la declinarea a III-a. În general dativul clasic cedează mult mai frecvent locul lui AD + acuz. decât unor noi desinențe³.

Apariția unui -E la dativul singular al declinării a III-a în toate provinciile imperiului se explică prin confuzia lui -E și -I neaccentuați, prin analogie cu -E de la acuzativ și ablativ și prin omiterea hipercorectă a lui AD din construcția analitică AD + acuz. (-EM). (Cf. 2.3.2.2.).

La pluralul declinării a III-a este frecventă înlocuirea lui -IBUS prin -IS și -ES.

3.7. În legătură cu rezistența desinențelor diferitelor cazuri în latina târzie, putem trage, așadar, următoarele concluzii:

Din punctul de vedere al vitalității formelor de nominativ și acuzativ, România se poate împărți în trei zone: în Peninsula Iberică desinențele de nominativ au fost înlocuite aproape total prin cele de acuzativ; în Gallia și în Reția desinențele de nominativ s-au păstrat relativ bine, dar nu au impus asupra acuzativului; în Italia și în latina orientală cele două cazuri și-au împărțit terenul în sensul că la singular pare să fi învins cel puțin parțial, acuzativul, iar la plural s-a impus nominativul.

O situație specială o au numele proprii care, în toate regiunile, au tendința să se păstreze la nominativ.

Se remarcă o rezistență deosebită a terminațiilor de singular la declinarea a III-a. Faptul trebuie pus în legătură cu componența lexicală

1. Exemplele date de Sorin Stati (Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor, București, 1961 și de H. Mihăescu (p.155) pentru a demonstra înlocuirea lui E (< AE) de la Gen, cu -A, respectiv a lui -I cu -O (caz general) sînt mai mult decât discutabile. Cf. M. Iliescu (Revista de Filologie Romanică și Germanică VII, 1963, 1, p.152-284 și Gibt es einen "Casus Generalis" în RRL XVI, 1971, 4, p.327-331).
2. Cf. Bengt Löfstedt, Studien über die Sprache der Longobardischen Gesetze, Stockholm, 1961, p.224.
3. Si în acest caz exemplele aduse de S. Stati (op.cit.p.96) sînt neconcludente pentru înlocuirea desinențelor de dativ cu desinența cazului general.

a acestei declinări care cuprinde multe cuvinte din nucleul principal al vocabularului latin, deci cuvinte mult folosite și mai refractare la regularizare.

Se observă păstrarea și chiar extinderea (la dativ) a terminațiilor de genitiv pl. - ORUM.

4. Rolul prepozițiilor în sistemul declinării

4.1. Prepozițiile latine sînt la origine adverbe care foloseau la întărirea relațiilor exprimate prin verb și cazuri. Legarea lor de anumite cazuri (regimul prepozițiilor) se explică prin funcțiile pe care le exprimau acestea din urmă. În latina clasică prepozițiile se foloseau în special pentru sublinierea raporturilor spațiale, cu precădere locale și temporale, motiv pentru care ele se construiesc cu cazurile ce exprimau aceste raporturi, și anume acuzativul cu ablativul.

Din faza veche a limbii acuzativului mișcării și ablativul separației, pentru a da numai un exemplu, necesitau sprijinul unei prepoziții: eo in urbem, in Italiam; venio ex urbe, ex Italia etc. (VĂĂNĂ-NEN, p.120).

De asemenea complementul instrumental, exprimat cu ajutorul prepoziției FER + acuz. numai cînd era vorba de animate, începe să adopte construcția prepozițională în toate situațiile. Astfel se citește la Cicero, Phil. 2, 102 consuluiti me per litteras "m-ai sfătuit prin scrisori".

În câteva cazuri prepoziționale participă și la exprimarea complementelor necircumstanțiale și a atributelor substantivale:

AD + acuz. se găsește deja la Plaut, apoi la Cicero, în locul dativului sintetic obiect indirect ad hostis exuvias dabit (Plaut) "resturile le va da dușmanilor"; ad te dederam litteras (Cicero, Ad Atticum).

EX sau DE + abl. înlocuiește de timpuriu genitivul partitiv (dimidium de praeda "jumătate din pradă"; complures ex Gallis Caesarem secuti sunt "mulți dintre Galli l-au urmat pe Caesar").

IN, ERGA, ADVERSUS + acuz. și DE + abl. înlocuiesc genitivul obiectiv, evitînd confuzia posibilă cu genitivul subiectiv: amor in rem publicam în loc de amor rei publicae; admiratio de filio în loc admiratio filii se găsește în Terențiu.

Important de reținut este faptul că în latina clasică, normată, folosirea prepozițiilor era înocă în mare măsură redundantă.

4.2.1. În latina tîrzie apar confuzii în regimul prepozițiilor care în latina clasică se construiau cu acuzativul sau cu ablativul: după prepoziții care se construiau cu ablativul apare acuzativul și invers. Primul fenomen trebuie pus pe seama extinderii acuzativului în dauna ablativului, iar cel de-al doilea, în cele mai multe cazuri, ca o hiper-

corectitudine. Trebuie să presupunem că datorită căderii timpurii a lui -M în limba vorbită, formele de acuzativ -Ā, -Ū și -Ē s-au folosit la singularul tuturor declinărilor, atât după prepozițiile care cereau ablativul cât și după cele care cereau acuzativul. Cele două cazuri ajunseseră să se confunde formal.

Rezultatul concret, care a avut importanță în sistemul declinării, a fost folosirea unui singur caz prepozițional, în latina târzie (și mai târziu, în limbile romanice), provenit de fapt din contopirea acuzativului și a ablativului.

4.2.2. Al doilea fenomen specific latinei târzii este tendința, tot mai accentuată de a se întări și de a se preciza valoarea cazurilor prin prepoziții, ceea ce a dus, în cele din urmă, la înlocuirea exprimării sintetice (cu ajutorul desinenței ca ale) prin cea analitică (cu ajutorul prepozițiilor și a unui caz prepozițional, construcție în care sensul e exprimat de prepoziție și nu de desinența substantivului).

Importanță deosebită pentru evoluția sistemului de declinare a avut în special stabilirea echivalenței între dativul sintetic și construcția cu AD + acuz. pentru exprimarea complementului indirect.

5. Elemente de sintaxă a prepoziției

Exprimarea părților propoziției cu ajutorul cazurilor.

5.1. Funcția de subiect a nominativului și de complement direct a acuzativului a continuat să se păstreze. Aceasta a contribuit la stabilirea celor două cazuri, independent de desinențele lor morfologice.

5.2. Obiectul indirect este exprimat în continuare prin dativ și tot mai frecvent, prin AD + acuz.

5.3. Schimbările cele mai importante au loc în sfera atributului substantival, în special în exprimarea raportului de posesie.

Incepând din secolul al V-lea se observă frecvent în Gallia și în Orient, mai rar în Italia și în Spania, înlocuirea genitivului posesiv prin dativul adnominal (cu alte cuvinte dativul care stă lângă nume, nu lângă verb, cum era construcția lui obișnuită); Astfel în loc de litteras (= litterae) domini Sulpicii se spune acum litteras (= litterae) domino Sulpicio (Desiderii epist.)

Dativul adnominal, cu valoare posesivă, trebuie pus în legătură cu dativus commodi și cu dativul interesului (ca gustavimus nobis Peragratio). Acesta din urmă exprima, în limba populară, participarea afectivă la o acțiune prin dativul pronumelui personal + ESSE (dativul etic) (tu mihi istius audaciam defendis ? "tu-mi aperi îndrăzneala acestuia?") În română această construcție s-a păstrat pînă azi. În exemple ea pabulum ovibus "grajd pentru vite" = "grajd al vitelor", "grajdul vitelor", tutor liberis "tutore copiilor", "tutore al copiilor", se poate spune că dativul adnominal direct din acest tip de dativ.

provine

Sursa cea mai importantă a dativului adnominal este însă dativul posesiv. Deosebirea esențială dintre cele două construcții constă doar în dispariția verbului ESSSE mihi liber est "mie îmi este cartea" = "cartea îmi aparține" = "am cartea"; liber mihi est "cartea îmi este (îmi aparține mie)" = "am cartea"; domino litterae sunt = litterae domini "scrisorile domnului".

Construcțiile ca membra ad duos fratres (CIL) "membrele a doi frați" se explică prin înlocuirea dativului adnominal sintetic prin AD + acuz. : membra est duobus fratribus = membra duobus fratribus = membra ad duos fratres¹.

În felul acesta se poate ajunge, pe teritoriul României, la omonimia exprimării atributului substantival și a obiectului indirect cu ajutorul dativului.

Spre deosebire de Orient, unde această omonimie stă la baza identității formale între genitivul și dativul declinării românești, în Gallia desambiguizarea a avut loc datorită construcțiilor analitice p ale cu DE + acuz., care au înlocuit dativul adnominal și construcția echivalentă cu AD + acuz. DE a rămas să marcheze genitivul, AD complementul indirect, ca în Italia și în Iberia.

În felul acesta se separă clar și din punct de vedere formal atributul de complementul indirect. Victoria construcției cu DE asupra celorlalte posibilități de exprimare a ideii de posesie, s-a consfințit abia în secolul al XV-lea, ca rezultat al unui îndelung proces de concurență între DE, AD și construcția sintetică².

5.4. Acordul

Tot mai frecventă e lipsa acordului între determinat și determinant. Astfel, poziția, în loc să se acorde cu substantivul pe care-l determină , stă la nominativ. Într-o inscripție din Dacia citim: Aurelie Respectae rarissim(a) femina "Aureliei Respecte femeie rară" în loc de rarissim(a)e femin(a)e.

Uneori nu se mai face acordul între pronumele relative și demonstrative și cuvântul pe care-l înlocuiesc sau îl determină sau între participiul trecut al perifrazelor verbale și obiectul direct: Haec omnia probatum habemus (Oribasius) în loc de haec omnia probata habemus "toate acestea le-am dovedit".

1. Cf. rom. tată a doi copii, franceza pop. le fils à papa , le père à Pierre.

2. Iată un text edificator din Joinville: § 274 apud Meyer - Lübke, Romanisch, p.10; Après la bataille le compte (fr.mod. du compte) de Flandre était la bataille au conte = du comte) de Poitiers, le frère le roy (=du roi), laquelle bataille dou conte (=du compte) de Poitiers estoit à pié.

6. Concluzii asupra sistemului morfosintactic nominal:

1. Funcțiile sintactice se exprimau din ce în ce mai des prin prepoziții (ca în limbile romanice) dar încă și prin prepoziții și desinențe sau prin desinențe (ca în latina clasică).

2. Marea majoritate a substantivelor unificaseră tema nominativului și cea a cazurilor oblice, în favoarea celei dintâi. Nu se supun acestei regularizări, în linii mari, numele de persoane și neutrele de declinarea a III-a-

3. Substantivele erau grupate în trei clase, corespunzătoare cu primele trei declinări din latina clasică.

4. Opoziția de număr continuă să existe.

5. Opoziția de gen, inclusiv neutrul, continuă să existe.

6. Prin tendința de exprimare a posesiei prin dativul adnominal se ajunge, în special în Gallia și în Orient, la o ononimie a exprimării complementului indirect și a atributului substantival, rezolvată diferit de fiecare limbă romanică în parte.

II. ADJECTIVUL CALIFICATIV

1. Tipurile de declinare

1.1. După categoriile morfologice (gen, număr, caz) pe care le exprimă adjectivele latine se pot împărți în două clase:

a) adjectivele care exprimă numărul, genul și cazul (la sg. și la pl.);

b) adjective care la singular exprimă numărul și cazul, iar la plural exprimă și genul;

Adjectivele din categoria a) se pot împărți la rândul lor în

α) adjective care disting toate trei genurile (la sg. și la pl.) și

β) adjective care disting numai genul animat (m. și f.) de genul inanimat (n.) la sg. și la pl.).

Adjectivele din categoria b) disting la plural numai genul animat de cel inanimat.

1.1.1. Adjectivele care disting numărul, genul și cazul

Tinând seama și de desinențe pot fi împărțite în modul următor:

Tipul I cu trei terminații

Tipul I_a (de decl. I și a II-a fără alternanță) BONUS - US, -A, -UM

Tipul I_b (de decl. I și a II-a cu și fără alternanță) LIBER, NIGER -Ø, -A, -UM

Tipul I_c (de decl. a III-a cu alternanță) ACER - Ø, -IS, -E

Tipul II cu două terminații la sg. și pl. (de decl. a III-a) FORTIS -IS, -E.

Tipul III cu o singură terminație la sg. și două terminații la pl. (de decl. a III-a) PAUPER, AUDAX sg. -Ø/-S pl. -ES, -IA.

1.2. În latina populară și tîrzie se manifestă tendința de trecere de la tipul al II-lea, cu 2 terminații, la tipul I cu trei terminații, care disting genurile. Ca și la substantive, se accentuează tendința ca fiecare gen să fie marcat cu o desinență specifică. Adjectivele cu trei terminații de tipul I_c (ACER) trec la tipul I_b, cu desinență feminină -A și neutră -UM.

ACER - ACRA - AGRUM "acru"

în loc de ACER - ACRI - ACRE; App. Probi ACER NON AGRUM, Iordanes acri ingenii în loc de acris ingenii "cu caracter acru".⁴

1. Vezi p.119, nota 1.

Multe adjective trec de la tipul al II-lea la tipul I_a, adoptînd terminațiile -US, -A, -UM în loc de -IS: TRISTUS - TRISTA - TRISTUM în loc de TRISTIS¹ - TRISTE : App.Probi TRISTIS NON TRISTUM.

În afară de aceasta, adjectivele cu 3 terminații de tipul I_b (LIBER, NIGER) se regularizează după cazurile oblice, și adoptă desinența -U(S). În loc de LIBER, NIGER, nominativele devin LIBERU(S) - NIGRU(S) .

Adjectivele de tipul II (cu două terminații la sg. și la pl.) se unifică cu adjectivele (cu trei terminații) de tipul III (care nu disting genul la sg.) în favoarea primului tip. Așadar ACER, AUDAX și FORTIS se declină toate ca FORTIS: ACRIS - ACRIS - ACRE; AUDACIS - AUDACIS - AUDACE ca FORTIS - FORTIS - FORTE. Prin schimbările fonetice survenite (căderea lui *s* final într-o parte a imperiului și *i* > *e*) în locul desinenței -IS apare -E, care se identifică cu neutrul.

1.2. În urma reducerii tipurilor și a schimbărilor fonetice, toate adjectivele se grupează în două clase.

Înainte de dispariția neutrilor, în regiunile în care -S nu se pierde, prima clasă avea 3 desinențe -US, -A, -U (BONUS - BONA - BONU) iar în regiunile în care -S se pierde, numai două desinențe, independent de existența neutrilor: -U, -A (BONU m, n. și BONA f.)².

A doua clasă prezintă două desinențe în regiunile în care -S se păstrează : -IS, -E (FORTIS m.f., FORTE n.) și o desinență în regiunile în care -S nu se păstrează: -E (FORTE m.f.n.)³.

1.3. Tabloul recapitulativ

Latina clasică

Latina tîrzie

| Tip | M | F | N | M | F | N | DECL |
|----------------|---------|---------|---------|------------|------------|----------|------|
| I _a | BONUS | BONA | BONUM | BONU(S) | BONA | BONU | I-II |
| | | | | TRISTUS | TRISTA | TRISTU | |
| I _b | LIBER | LIBERA | LIBERUM | LIBERU(S) | LIBERA | LIBERU | |
| I _b | NIGER | NIGRA | NIGRUM | NIGRU(S) | NIGRA | NIGRU | |
| | | | | VETU(S) | VETA | VETU | |
| I _c | ACER | ACRIS | ACRE | ACRI(S) | ACRI(S) | ACRE / | III |
| | | | | ACRE | ACRE | ACRE | |
| II | TRISTIS | TRISTIS | TRISTE | FORTIS(S) | FORTIS(S) | FORTE / | |
| II | FORTIS | FORTIS | FORTE | FORTE | FORTE | FORTE | |
| III | AUDAX | AUDAX | AUDAX | AUDACIS(S) | AUDACIS(S) | AUDACE / | |
| III | VETUS | VETUS | VETUS | AUDACE | AUDACE | AUDACE | |

1. Ulterior ACER se va regulariza după ACRI, adoptînd nominativul ACRUS (cf. 1.2.2.) de unde rom. acru.

2. Cf. rom. bun (m.n.), bună (f.); it. buono, (m.), buona (f.).

3. Cf. rom. dulce (m.n.f.); it. dolce (m.f.).

2. Comparația

2.1. Comparativul

2.1.1. Comparativul care arată intensitatea unei calități, se realizează:

a) printr-un sufix cu două variante: -US (CALIDIUS) la nom. și acuz. sg. neutru și -IOR la nom. sg. masculin și feminin (CALIDIOR).

b) cu ajutorul adverbelor MAGIS sau PLUS la adjectivele terminate în -US și precedate de vocala -E sau -I (ca de exemplu: IDONEUS "apt, bun", comp. MAGIS IDONEUS "bun" și la majoritatea adjectivelor în -ULUS și -ALIS.

c) cu ajutorul unor teme speciale, în cazul adjectivelor foarte frecvent folosite ca BONUS comp. MELIOR, MELIUS; MALUS comp. PEIOR, PEIUS etc.

Al doilea termen al comparației era fie la ablativul punctului de plecare, fie la nominativ sau în același caz cu primul termen, când acesta era urmat de QUAM.

2.1.2. În latina populară și tîrzie cele trei moduri de formare a comparativului continuă să funcționeze. MAGIS și PLUS sînt folosite din ce în ce mai des, chiar în cazurile în care nu e vorba de adjective de tip IDONEUS, tendință care se manifestă încă de la Plaut: PLUS INFESTA "mai nesigură", MAGIS ARGUTUM "mai ascuțit" (Plaut), PLUS MISER "mai nenorocit" (Ennius și Tertulian)¹. Uneori adverbele de comparație însoțesc chiar și comparativele sintetice. La adjectivele folosite frecvent valoarea de comparație a sufixului se tocise, iar la adjectivele folosite rar valoarea sufixului nu mai era înțeleasă.

Cu timpul comparația analitică înlocuiește total comparația prin sufixare și parțial chiar și formele suplative.

2.2. Superlativul

2.2.1. Superlativul, care exprima o intensitate maximă, era format:

a) prin sufixele: -ISSIM - intercalat între tema și desinența mării majorității a adjectivelor; -RIM - în cazul adjectivelor terminate la m. sg. prin -ER; -LIM - în cazul adjectivelor a căror temă se termină în -L.

La sufix se adaugă desinențele adjectivelor cu trei terminații de decl. a II-a și I: SAN-US "sănătos" - sup. SAN-ISSIM-ES, SAN-ISSIM-A, SAN - ISSIM -UM;

1. PLUS e continuat de Romania centrală, (it. piu dolce, fr. plus doux iar MAGIS de Romania periferică, (rom. mai dulce, sp. más dulce, port. mais doce).

LIBER - sup. LIBER-RIM-US LIBER-RIM-A LIBER-RIM-UM FACILIS - sup.

FACIL - LIM-US FACIL-LIM-A FACIL-LIM-UM;

b) Cu ajutorul adverbului MAXIME în cazul adjectivelor terminate la m.sg. în -US precedat de vocala E sau I; MAXIME IDONFUS;

c) cu ajutorul unor teme speciale în cazul aceluiași adjective ca cele de la 2.1.1.c);

BONUS - comp. MELIOR - sup. OPTIMUS; MALUS - comp. PEIOR - sup. PESSIMUS etc.

Al doilea termen, obligatoriu la plural, era genitiv, la ablativ de EX sau la acuzativ când substantivul era precedat de INTER.

2.2.2. În epoca tîrzie genitivul, în care stătea termenul al doilea al superlativului, a fost subliniat din ce în ce mai des de DE + Abl., iar ulterior de cazul oblic.

Exprimarea intensității maxime se realiza cu ajutorul unor adverbe ca: MAXIME și MULTUM¹. Ulterior sînt folosite și alte adverbe ca: BENE, VALDE, PULCHRE, OPPIDO, FORTE, FORTITER.²

Formele sintetice ale comparativului și superlativului sînt folosite unele în locul celorlalte, deoarece își pierduseră valoarea inițială. În glosele de la Reichemau se citește OPTIMOS = MELIORES.

Ablativul în care stătea termenul de comparație a fost înlocuit, ca orice ablativ, de o prepoziție (AB sau DE) + noul caz prepozițional provenit din fuziunea ablativului cu acuzativul. În limbile romanice în această funcție nu s-au transmis decît DE, sau QUAM din turnura QUAM + Nom.

1. Cf. rom. mult(e) dulce.

2. Cf. rom. foarte dulce.

III. PRONUMELE

1. Pronumele personale și reflexive

1.1. După spirantizare, -b- intervocalic de la pronumele personal de pers. 1 dispăre¹: EGO > ego > EO⁴.

1.2. Prin analogie în forma populară, contrasă, de pers. 1 dativ MI², care exista încă din latina arhaică se crează și formele corespunzătoare de pers. 2 și 3 și anume TI și SI (Cf. Bourciez, §101); Văănăp, § 260).

1.3. Particula enclitică -NE pierde cu timpul valoarea interogativă³.

1.4. Din App.Probi se poate deduce că există tendința de înlocuire a formelor de Dat. - Abl. pl. NOBIS și VOBIS cu NOS și VOS: NOBIS CUM non NOS CUM, VOBIS CUM non VOS CUM.

1.5. În locul deminstrativului IS, EA, ID încep să se folosească pentru persoana a 3-a numai pronumele ILLE și IPSE⁵ fără nuanță emfatică.

1.6. În epoca târzie au existat, după cum erau sau nu erau accentuate în frază, pronume cu formă lungă (emfatică) și cu formă scurtă (enclitică)⁶. Organizarea acestor forme într-un sistem coerent aparține însă probabil fazei române propriuzise.

1.7. Se manifestă și tendința de folosire mai frecventă a pronumelui personal, în ambele sale forme, lungă sau scurtă, și, concomitent cea a plasării lui în fața verbului⁷. Fără îndoială că a contribuit și reducerea desinențelor verbale și confuziile dintre ele. Folosirea mai frecventă a pronumelor personale (cf. Battisti, p.220) este ilustrată și de inscripțiile de pe teritoriul provinciilor dunărene (cf. exemple la Mihăescu p.150-161) Aceasta explică faptul că pronumele s-au menținut aproape neschimbate pînă la sfîrșitul latinității și că au supraviețuit în toate limbile române, deși neregulate din punct de vedere al rădăcinilor și al declinării .

1. Cf. Pentru exemple vezi CIL VIII, 13134, 21 Africa și CIL V 1144, 4380 Roma. Toate formele române în afară de sardă presupun pe EO.

2. De aici port.,sp.,cat.,prov.,surs mi.

3. Vezi rom. mine, tine, veđl. main, it. centr. și merid. mine, tine, mene, sard. mene, tene.

4. Cf.v.it. nosco "cu noi" vosco "cu voi".

5. Urmașii lui IPSE îndeplinesc și azi rolul pronumelui personal în Sardinia (isse, issu). Urme s-au păstrat și în italiană meridională.

6. Cf.rom. mă<ME; mine<MENE; it.merid. me<ME; mens<MENE etc.

7. Cf.Văănăp § 281; CIL 18349 ego de meis libertis; (Gregorius) cum ad eum accessero, ego faciam.

1.8. În latina târzie unele verbe sînt însoțite de un pronume reflexiv în dativ provenit dintr-un dativ al interesului (Feregatio, gustavimus nobis, "am mîncat" ; V&A;M&N&en, § 282.)

2. Pronumele și adjectivele posesive

2.1. Sub influența temei ME-de la pers. 1 încep să se folosească formele TEUS și SEUS în loc de TUUS și SUUS (CIL XII 5632 cum marito seo).

2.2. Prin analogie cu NOSTER se impune forma VOSTER (în loc de VESTER). În inscripțiile din orient apar și forme hipercorecte ca NESTER.

2.3. Nominativul formelor de singular adoptă, ca și adjectivele corespunzătoare, tema cazului oblic (NOSTRU pentru NOSTER etc.).

2.4. La pers. a 3-a formele pronumeleui personal IS sînt înlocuite cu cele ale lui ILLE și IPSE: Gen. Dat. sg.m. ILLUI, f. ILLEI, pl. ILLORUM ILLARUM .

2.5. Prin analogie cu formele genitivale de pronume personal, și pronumele posesiv de pers. a 3-a apare la genitiv în loc să fie acordat cu substantivul determinat. Astfel, se găsește deseori SUI în loc de SUO¹ (TILR II, p.71).

2.6. Nu se mai face distincția clasică dintre folosirea reflexivă și nereflexivă a lui SUUS .

Conform normei, SUUS era folosit obligatoriu în funcție reflexivă (cînd relația de posesie se raporta la subiect): amat suum filium "iubește pe propriul său fiu" dar amat filium eius "iubește pe fiul lui (al altcuiva)". Această distincție nu e respectată însă nici chiar în epoca clasică, la autorii cu exprimare mai puțin îngrijită.

2.7. Ca și pronumele personale, posesivele au avut în latina târzie după cum reiese din formele romanice, o formă lungă, accentuată și o formă scurtă, neaccentuată.

3. Pronumele și adjectivele demonstrative

3.1. În cadrul pronumelor demonstrative, latina deosebea a) un pronume de identitate IDEM, EADEM, IDEM; care dispăre în epoca târzie; b) un pronume de întărire IPSE, IPSA , IPSUM și un sistem de pronume deictice.

Individualizarea unei persoane sau a unui obiect în raport cu distanța față de emițător (EGO) se făcea cu ajutorul a trei puncte de reper: a) apropierea față de EGO (= emițător) HIC ; b) apropierea față de TU (= receptor) ISTE; c) depărtarea față de EGO și de TU (= delocutorul, o a treia persoană sau un obiect) ILLE.

1. Pentru exemple vezi Mihăescu, p.163: socero sui (pentru socero suo după socero eius).

În epoca tîrzie HIC este înlocuit prin ISTE iar acesta este parțial prin IPSE și parțial prin compuși ai lui ISTE. Cercetările din ultima vreme¹ și situația din unele limbi romanice (franceza, dialectele retroromane, româna) arată că latina tîrzie a cunoscut și un sistem binar în care locul lui ISTE rămîne liber iar singura opoziție rămîne apropierea sau depărtarea de emițător².

În afară de aceasta, ILLE, supraîncărcat semantic deoarece funcția ca pronume demonstrativ, ca pronume personal, ca pronume posesiv și ca articol se combină cu ECCE sau cu ECCU pentru a realiza mai clar funcția demonstrativă.

Fie pentru întărirea semantică sau fonetică, sau pentru ambele motive, fie prin analogie cu ILLE, ISTE se combină și el cu ECCE sau ECCU, dar mult mai puțin consecvent.

În latina tîrzie funcționau deci, probabil, următoarele sisteme deictice pronominales:

I. Sistem ternar

| | a) | b) |
|----------------------------------|-------------|-----------------------|
| 1) apropiere de EGO; | (ECCU) ISTE | (ECCU)ISTE |
| 2) apropiere de TU ; | (ECCU) IPSE | compus al lui ISTE |
| 3) depărtare de EGO; și de TU | (ECCU) ILLE | (ECCU)ILLE |

II. Sistem binar

| | |
|----------------------|-------------|
| 1) apropiere de EGO: | (ECCU) ISTE |
| 2) depărtare de EGO: | (ECCU) ILLE |

3.2. IPSE cunoaște o extindere mare, fiind folosit parțial alături de ILLE ca pronume personal, ca articol demonstrativ, dar păstrîndu-și totodată și funcția de pronume de întărire (cf. rom. înași și dînsul), IPSE apare și alături de pronumele întărit prin -MET. De aici METIPSE sau METIPSIMUS care stau la baza unor forme romanice (ca occ. medeis, cat. mateix, sp. mismo, fr. même).

3.3. În ce privește paradigma, ILLUS, ISTUS, și IPSUS apar la nominativ pe lîngă ILLE, ISTE, IPSE prin analogie cu flexiunea nominală, iar ISTI, ILLI³ (care se găsesc la Gregorius din Tours) prin analogie cu pronumele relativ QUI. La genitivul masculin și neutru se folosesc ILLIUS, ISTIUS, IPSIUS forme analogice după CUIUS și HUIUS: la fe-

1. Vezi de ex. Fritz Abel, L'adjectif démonstratif dans la langue de la bible latine, Tübingen, 1971.

2. Cf. M. Iliescu, Considérations sur le système des démonstratifs deictiques dans les langues romanes în Bulletin de la société roumaine de linguistique romane, XI, 1975-1976, p.33-34.

3. Cf. fr. il, it. egli.

minin ILLAE¹, ISTAE, IPSAE, forme analogice după declinarea nominală, și ILLARIUS², contaminare între declinarea nominală și pronominală. La genitivul plural masculinul ILLORUM³ se extinde și la feminin și apoi și la dativ. La dativul singular se încetățenește fie desinența nominală -O, fie cea pronominală -UI după CUI, HUI (ILLUI⁴, ISTUI, IPSUI).

O mare parte a acestor desinențe neclasice se pot găsi deja în latina populară arhaică. La Plaut se întâlnesc: ISTAE, ILLAE (dat.sg.f) IPSUS. alături de IPSE.

3.3.1. Paradigma lui ILLE în latina târzie a fost deci următoarea:

| <u>Singular</u> | |
|-------------------------|---|
| M | F. |
| N. ILLE / ILLUS / ILLI | ILLA |
| G. ILLIU(S) / ILLUIS(S) | ILLIU(S) / ILLAE / ILL(A)EIU(S) / ILL(A)EI |
| D. ILLI / ILLO / ILLUI | ILLI / ILL(A)E / ILL(A)EI / / ILL(A)EIU(S) |
| Ac. ILLU | ILLA |

Plural

| M | F. |
|-------------------|-----------------|
| N. ILLI | ILL(A)E |
| G. ILLORU | ILLARU / ILLORU |
| D. ILLIS / ILLORU | ILLIS / ILLORU |
| Ac. ILLO(S) | ILLA(S) |

ILLUM(S), ILLIUM(S), ILLUI, ILLI sunt atestate din sec. al IV-lea. Ele prezentau avantajul că erau accentuate pe terminația ca -ală diferențiatoare. Prin analogie și celelalte forme cazuale și-au mutat accentul, așa că apare o serie de tipul ILLĒ / ILLŪ, ILLĪ / ILLŌS; ILLĀ, ILLĒ / ILLĀS și IPSE: IPSŪ / IPSŌS; IPSĀ, IPSĀS, care stă la baza articolului definit romanico⁵.

1. Vezi it, sp. le.

2. Cf. rom. ei, it. lei, v.fr. li & liesi

3. Cf. rom. lor, it. loro, fr. leur.

4. Cf. rom. lui, it. lui, fr. lui.

5. Sp. lo, los; la, las, it. lo, la; li, le, v.fr. li, lo(le), la; les provin din ILLĒ antepus determinantului; rom. -lu, -le, -a, -i, -le, din ILLU/ILLĒ, ILLI; ILLA, ILLĒ postpusi determinantului, iar sard. su, sos; sa, sas din IPSUS antepus. Urme ale acestei forme în funcție de de articol se găsesc și în catalană și în occitană

3.4. Articolul provine aşadar dintr-un determinant care însoţeşte substantivul în mod obligatoriu . ILLE şi IPSE devin încă din epoca latină tîrzie extrem de frecvente ca determinante ale numelui¹.

Apariţia articolului, şi implicit a opoziţiei articulat - nearticulat, trebuie pusă în legătură atît cu reorganizarea declinării cît şi cu tendinţa spre expresivitate şi concret a limbii vorbite. ILLE servea ca indicator al cazurilor într-un moment cînd acestea sînt în general pe cale de dispariţie.²

Deşi articolul propriu-zis este o creaţie romanică, textele latine tîrzii oferă exemple numeroase care atestă fazele intermediare între latină şi limbile romanice³.

4. Pronumele şi adjectivele relative şi interogative.

4.1. Limba populară şi tîrzie tinde a) să nu mai facă distincţie între relative şi interogative; b) să reducă numărul formelor: QUI⁴ (subiect m., f., sg. şi pl.); QUID⁵ (dar şi QUOD) (subiect şi obiect neutru) pronunţat probabil [ke] (cf. VANANEN § 286); QUEM (obiect m. şi f. sg.) CUI⁶ (complement indirect). Confuziile din textele tîrzii (ca de ex. cea dintre QUEM şi CUI) se explică parţial şi prin evoluţia fonetică.

Această stare de lucruri e atestată în inscripţii, începînd cu cele de la Pompei, şi în textele tîrzii: filiae carissimae... qui in Tiberi fest, sec. II) "fiicei dragi care a fost înşelată de apele Tibrului"; filiam que reliquit (CIL V 5933) "fiica pe care a lăsat-o în urmă".

4.2. În latina tîrzie a circulat probabil şi forma întărită *CENE (<QUIS + NE / QUEM + NE) paralelă cu mene, tene, sene (TILR II, p.73).

4.3. Tot cu funcţie relativ-interogativă a circulat în latina tîrzie adjectivul şi pronumele interogativ de calitate QUALIS, QUALE, iar cu funcţia interogativă a fost folosit frecvent şi adjectivul QUANTUS, QUANTA, QUANTUM.

1. P.Aebischer, Contributions à la protohistoire des articles ILLE et IPSE dans les langues romanes, în Cultura Neolatina, VIII, 1948, p. 181-203 şi B.Löfstedt, p.265-270.
2. Pentru ansamblul chestiunii vezi I.Coteanu, Morfologia numelui în protoromână, Bucureşti, 1969, p.100.
3. Dixit illis, discipulis (Vetus Latina) "le-a spus discipolilor"; per valle illa media, iremus (Peregrinatio) "vom merge pe valea cea mijlocie"; venit ad ipsam casam (Agrimensores), "a ajuns la casa (aceea) si in illo fisco aliquid furaverit (Lex Alamanorum) "dacă va fura ceva din acel bun al obşteii".
4. De aici sp. quien, port. quem, log. ken. 4.De aici it. chi, fr. qui.
7. De aici rom. cui. 5.De aici rom. ce.
8. De aici rom. care, fr. quel, it. quale, eng. quell, surs. qual, pr. qual.

5. Pronumele și adjectivele nedefinite

5.1. În latina târzie cea mai mare parte a pronumelor nehotărâte din perioada clasică au căzut în desuetudine. CERTUS și ALIQUIS îl înlocuiesc pe QUIDAM, CATA (din prepoziția grecească κατὰ), cu sens distributiv și CATA UNUS¹ iau locul lui QUISQUE și al lui UNUS QUISQUE. Apar o serie de locuțiuni formate cu VELLE (după modelul lui VIS din QUIVIS). Quisque a continuat să fie folosit probabil în forma CISQUE [kiskye] iar poziția elementelor din UNUS QUISQUE a fost inversată: QUISQUE UNUS.

5.2. În ce privește noțiunile de "totalitate" și "integritate" adj. INTEGER începe să fie folosit cu sensul "tot" "întreg", iar OMNIS (care denumea o unitate completă de mai multe unități) este înlocuit din ce în ce mai des de TOTUS² (cu varianta TOTTUS), care făcea parte din declinarea a II-a, mai regulată. E posibil ca la această situație să fi contribuit și omonimia aproape totală a lui OMNIS cu tema cazurilor oblice a lui HOMO, (H)OM(I)NIS. Concurența dintre OMNIS și TOTUS data de fapt încă din latina arhaică³.

5.3. După reflexele romanice se poate presupune că pentru "cineva" s-a folosit secvența ALICU compusă cu UNUS⁴.

Comparația sau raportarea la un termen imaginar, intenționat nespecificat, stă la baza sensului lui TALIS⁵, uneori compus cu UNUS sau cu CON. În această perioadă NONNULLI și COMPLURES sînt concuși de DIVERSI.

5.4. ALIUS este înlocuit de ALTER, care-și pierde sensul primar de "unul din doi", poate și ca urmare a schimbărilor fonetice cauzate de grupul instabil L + I.

5.5. În ce privește negativele, pe lângă NULLUS și NEMO⁶ apar diferite locuțiuni formate cu NE(C) ca: NEC UNUS⁷, NEQUE UNUS⁸, NE ULLUS NE + IPSU + UNUS. În Peregrinatio se citește: ut nec unam habitationem habeat "încă să nu aibă nici o locuință". NI(HI)L⁹ e înlocuit prin diferite alte forme. De exemplu în glosele de la Reichsau NILIL e glosat prin NE MICA¹⁰.

1. De unde it. caduno, caduno, sp. cada uno, port. cada um, v. fr. chacun. Cf. Serments de Strasbourg: caduna cosa "fiecare lucru".
2. În această epocă desigură că Caesar ar fi scris: Gallia est tota divisa in partes tres în loc de Gallia est omnis divisa... (Tekavčić II, 213)
3. Cf. Plaut Totis horis "în toate orele".
4. De aici it. alcuno, sp. alguno, port. algun, fr. aucun, azi cu sens negativ.
5. De aici it. tale, rom. cutare.
6. Rom. nime(ni), sard. nemos, it. dial. nim(m)o.
- 7.8. Rom. niciun, it. niuno, cat. ningun, occ. negun, sp. ninguno.

9. Care nu s-a păstrat decît în sardă și în unele dialecte franceze.
10. De aici rom. nimic, fr. ne...mie, friul. nemige, eng. nimia.

In sec. al VIII-lea apare și NEC GUTTA¹: in cuppa non mittant nec gutta "nu au pus nimic (nici o picătură) în cupă". La Comodișan (1, 17,17) se găsește NULLA în loc de NIHIL: maiestas illorum nulla locuta est "maiestatea sa nu a spus nimic".

5.6. Multe par să fi fost combinările pronominale cu NESCIO : NESCIO + QUID, NESCIO + QUANTUM, NESCIO + QUEM

5.7. In general, în perioada târzie a latinității nu se poate vorbi de un sistem al pronumelor nedefinite. Aceasta va fi recreat ulterior limbă romanică în parte.

1. De unde fr. ne... goutte, it.dial. negota.

IV. NUMERALUL

1.0. Numeralul cardinal

1.1. Baza numeralelor latinești o constituie cuvintele pentru noțiunile de la 1 la 10, pentru 100 și pentru 1000. Celelalte numere cardinale, în afară de VĪGINTI, sînt derivate sau compuse cu ajutorul acestor numere de bază.

În latina tîrzie numeralarele de bază suferă cîteva schimbări datorate unor cauze fonetice sau analogice.

În latina clasică numeralarele cardinale de la 1 - 3 și la 200 - 900 exprimau numărul, genul și cazul.

În latina tîrzie flexiunea numeralelor prezintă unele forme noi, asemănătoare cu ale pronumelor.

1.2. De la 1 la 10

1.2.1. Paralel cu genitivul clasic UNIVS și cu dativul UNI de la UNUS, UNA, UNUM apar formele UNI, UNAE pentru genitiv și UNO pentru dativ, după flexiunea nominală. La genitiv se găsește și UNIVS¹ (ca și ILLIVS) după CUIVS, HUIVS.

De la UNUS, UNA, UNUM provine articolul nehotărît din toate limbile romanice.

1.2.2. Alături de DUO (2), la care -O era vechea desinență de dual², apare și masculinul analogic DVI³. Această formă exista și în latina arhaică⁴.

Frecvent apare și neutrul analogic DVA⁵, iar acuzativul DVOS înlocuiește uneori pe DUO.

Alături de forma f. DVAE (DVE)⁶ se găsește și analogicul DVAS⁷.

În latină se folosea și AMBO "ambii" ulterior modificat analogic în AMBI și AMBAE⁸.

1.2.3. Pentru 3 se folosea TRES (m. și f.) și TRIA (n.). La baza formelor rom. trei, forma analogică după DOI.

1. De unde rom. gen.dat. unui.

2. Număr care (în opoziție cu sg. și pl.) definea la origine perechea și apoi, prin extindere, un grup stabil de două unități în indo-europeana.

3. De unde rom. doi, it. doi, friul. doi, v.fr. dui / doi

4. Cf. Virgilius grammaticus: a veteribus declinantur dui duorum dulus duos a duis.

5. Păstrate în v.it., sardă și romanșă.

6. Rom. două, it. due.

7. DVAS se găsește în sardă, v.occ., v.fr., v.sp. și port.

8. Cf. Servius ecl. 5 "duo" vetuste dixit ut "ambo"... nam hodie hoc significatu "duos" et "ambos" dicimus.

1.2.4. Pentru 4 se folosea QUATTUOR atestat și în forma disimilită: QUATTOR / QUATTRO, de la care derivă formele romanice: rom. patru, it. quattro etc.

1.2.5. QUINQUE (5) a fost disimilat în tot imperiul > CINQUE, de unde rom. cinci, it. cinque etc.

1.2.6. SEX (6) SES prin simplificarea lui X (=GS). În română evoluția e analogică: sase după SEPT(M) > sapte.

1.2.7. SEPT(M), OCTO, NOVEM și DECEM evoluează normal (cu pierderea lui -M): rom. sapte, opt, nouă, zece.

1.3. De la 11 la 20

1.3.1. Formele clasice erau din unități + DECEM : UN|DECIM, DUO | DECIM, TRE | DECIM etc. contopite într-un singur cuvânt și relativ greu analizabile. În texte populare și târzii apar formații mai clare pentru vorbitor, ca DECEM + numeral sau DECEM + conjuncție + numeral. (TILR II, p.65).

Astfel se găsește în inscripții sintagme ca DECE SEPT¹ (CIL III 228 Dalmația) și DECEM ET SEPT² (CIL III 870 Moesia Inferior). La Oribasius apare DECEM ET QUATTUOR iar la Palladius se întâlnește varianta cu AC: DECEM AC NOVE³.

1.3.2. Numeralele clasice pentru 18 și 19 formate prin scădere de la VIGINTI (DUODEVIGINTI, UNDEVIGINTI), izolate în sistemul numeralelor, au dispărut. În latina populară și târzie apar forme alcătuite după celelalte numerale și anume: DECE(M) AC OCTO, DECE(M) AC NOVE. Nu lipsesc nici formații de tip vechi (unități + DECEM) refăcute, uneori despărțite prin ET sau AC: SEPT(M) ET DECEM ANNOS (Martinal, 14, 192, 2) SEPT(M) AC DECEM (Ammianus 31, 14,1)⁴.

1.3.3. VIGINTI (20), atestat în inscripții în formele BIGINTI, VIGENTI, VINTI, s-a păstrat în majoritatea limbilor romanice⁵.

1.4. De la 30 - 90

În latina clasică aceste numerale erau formate cu ajutorul elementului GINT- "10" TRIGINTA, QUADRAGINTA etc. (vezi și supra VIGINTI). Cum nici unitățile care intrau în compunerea acestor numerale nu mai erau analizabile, s-au încercat diferite formații mai clare pentru vorbitori. În afară de aceasta, numeralele latinești au fost supuse schimbărilor fonetice: VINTI < VIGINTI, QUARRANTA < QUADRAGINTA etc.

1. Cf. fr. dix-sept.

2. Cf. sp. diez y siete.

3. It. diciannove.

4. Formațiile românești un + spre + zece etc. sînt de dată romanică.

5. Arom. viği(n)ti, it. venti, fr. vingt etc.

În ceea ce privește legarea unităților de zeci, latina avea două posibilități: unitate + conjuncție + zeci¹ sau zeci (+conjuncție) + unitate².

1.5. De la loo - looo

Cuvîntul CENTUM s-a păstrat în toate limbile romanice în afară de română.

În seria sutelor legătura cu CENTUM este clară numai în cazul lui DUCENTI, TRECENTI, SECCENTI spre deosebire de celelalte nume de sute.

Ca și celelalte numerale s-a făcut simțită tendința de recompunere a sutelor: unitățile se înlocuiesc cu formele de bază de la 1 la 9 + CENTUM; DUO(S) CENTUM, TRES CENTUM etc. Totodată se renunță la flexiunea adjectivală a sutelor. Cuvîntul MILLE s-a păstrat.

2.0. Numeralul ordinal

În latina clasică de la 4 în sus numeralele ordinale derivă regulat de la numeralele cardinale. Între 4 și 6 se foloseau mai ales terminațiile -TUS și -MUS, iar de la 10 în sus terminația -ESIMUS, normală pentru zeci și analogică pentru sute: QUAR-TUS, -A, -UM < QUAT-TUOR, QUIN-TUS, -A, -UM < QUINQUE, SEX-TUS, -A, -UM < SEX etc; VICESIMO, CENTESIMO, MILLESIMO.

În epoca tîrzie aceste numerale s-au folosit din ce în ce mai puțin, fiind înlocuite în mare parte de cardinalele corespunzătoare.

S-au păstrat bine numai primele trei forme: PRIMUS, SECUNDUS, TERTIUS moștenite în majoritatea limbilor romanice. Numeralul cardinal pentru 1 din dacoromână, întîi presupune existența unui *ANTANERU < ANTE (TILR II, p.67).

3.0. Numeralul distributiv

Acest tip de numeral, format cu vechiul sufix -NO³ era puțin folosit chiar în latina clasică și a dispărut în latina tîrzie: BINI, TERNI, QUATERNI, QUINI, SENI, SEPTENI etc. Neînțelegerea formelor clasice este demonstrată de Glosele de la Reichanu unde BINAS e explicat prin duas et duas.

Pentru exprimarea distribuției s-au folosit diferite perifraze constituite cu conjuncția ET sau cu prepoziția cata (gr. κατά). Ast-

1. De aici tipul românesc, iberoromanic.
2. De aici tipul italian, retroroman și sard.
3. Sufixul -eni de la distributivele de la 6 în sus formează în dialeetele italiene septentrionale numerale ordinale: cinquesa (Bonvesin de Riva).

fel un exemplu ca plica unun cata unum petalum din Compositiones Lucen-
sesq e perfect comparabil cu rom. unul cite unul.¹

4.0. Numeralul multiplicativ

Adjectivele multiplicative latine (SIMPLEX, DUPLEX, TRIPLEX etc.) puțin folosite, au fost înlocuite de timpuriu cu alte numerăle sau de formații analitice. In epoca tîrzie circulă relativ frecvent construcții cu VICE², VICIBUS, HORA³, VOLTA etc. In Glosele de la Reichenau SEMEL e explicat prin una vice.

1. Vezi și v.prov. quadatrei "cite trei" (Densușianu HLR, I, p.163).

2. Sp. vez.

3. Rom. oară.

V. VERBUL

Sistemul verbal latin este supus în perioada târzie unui proces de reorganizare care provoacă schimbări de conținut și de formă, tinzând spre regularizarea și simplificarea flexiunii. În comparație cu sistemul nominal însă, flexiunea verbală prezintă un caracter conservator.

È de remarcat, între altele, menținerea opoziției formale între tema perfectului și a imperfectului (cf. TILR II, p.74).

Schimbările cele mai importante sînt cele privitoare la regularizarea formelor paradigmatică, înlocuirea formelor sintetice prin forme analitice, și reorganizarea formelor verbale pe baza opoziției temporale de anterioritate (termen marcat) ≠ non anterioritate (termen nemarcat).

1. Înlocuirea unor forme sintetice cu forme analitice.

1.1. Crearea formelor compuse pentru exprimarea anteriorității.

1.1.1. Perfectul latin exprima pe de o parte o acțiune trecută și definitiv terminată, rezultativă, pe de altă parte o acțiune trecută și încă neterminată. Încă din latina clasică rezultatul prezent al unei acțiuni trecute se putea exprima cu ajutorul participiului perfect al verbului purtător al sensului lexical + formele verbului HABERE. Evoluția semantică a acestei construcții a fost următoarea: "rezultatul posedat în prezent de către executorul acțiunii anterioare" > "acțiune anterioară față de prezent". EPISTULAM SCRIPSI putea însemna deci "am terminat de scris o scrisoare" sau "am scris o scrisoare"; EPISTULAM SCRIPTAM HABEO "am scrisă o scrisoare" și "acum am scrisoarea scrisă" de unde "am scris o scrisoare".

În felul acesta construcția cu participiul + HABERE înlocuiește sensul al doilea al perfectului latin.

Exprimarea perifrastică a anteriorității s-a extins la tot sistemul perfectului unde înlocuiește mai mult ca perfectul, și la viitor, unde înlocuiește viitorul al doilea.

În felul acesta, în ceea ce privește relația terminat ~ neterminat, mai bine zis finit ~ non finit, în latină funcționau opozițiile

| | trecut | prezent | viitor |
|-----------|------------|---------|-----------|
| non finit | PORTABAM | PORTO | PORTABO |
| finit | PORTAVERAM | PORTAVI | PORTAVERO |

În cadrul relației de anterioritate ~ non anterioritate temporală funcționau opozițiile:

la anterioritate: PORTABAM ————— PORTO ————— PORTABO
 anterioritate: HABEBAM PORTATUM — HABEO PORTATUM — HEBEBO PORTATUM

În latina târzie au început să prevaleze din ce în ce mai mult relațiile temporale, exprimate prin al doilea sistem, păstrat de limbile romanice.

Textele ilustrează evoluția sensului perifrizei¹ participiu perf. + HABEO: de la o acțiune finită la o acțiune anterioară: si habes iam statum (Cicero) "dacă ai terminat de hotărît"; "Omnia probatum habemus (Oribasius) "le-am aprobat pe toate".

De remarcat că în exemplul din Cicero ordinea auxiliar participiu este cea romanică și că în exemplul din Oribasius participiul nu se acordă cu obiectul direct, ceea ce dovedește pierderea independenței elementelor componente.

1.1.2. Crearea formelor compuse a avut ca rezultat și gramaticalizarea verbului HABERE, transformarea sa în morfem și implicit folosirea sa tot mai frecventă, ceea ce a avut ca urmare scurtarea formelor sale paradigmatiche.

O altă consecință la nivelul morfologic a fost crearea analogică a participiilor, în cazul verbelor care nu dispuneau de această formă. În felul acesta apare VOLUTUS (part. de la VELLE, ulterior VOLĒRE), POTUTUS (part. de la POSSE, ulterior POTĒRE), TENUTUS (part. de la TENERE²) etc.

1.1.3. Deoarece la început perifrază anteriorității exprima rezultatul unei acțiuni, deci un obiect (cf. 1.1.1.), era normal să fie construită cu verbe tranzitive. Ulterior după modelul tranzitivelor au început să fie folosite și intransitive. Rezultatul acțiunii acestora era o stare, ceea ce explică folosirea auxiliarului ESSE (ulterior ESSERE)³ în loc de, sau pe lângă, HABERE.

Modelul funcțional al perifrazelor cu ESSE a fost oferit de verbele tranzitive, în timp ce modelul formal poate fi găsit în perfectul verbelor deponente (HORTATUS SUM).

1.2. Crearea formelor compuse pentru exprimarea pasivului.

1.2.1. Motivele care au contribuit la dispariția formelor sintetice de pasiv au fost fonetice, morfologice și semantice.

a) Distincția dintre formele active și pasive sintetice se realiza în multe cazuri numai prin consoanele finale care, cum s-a văzut,

1. Pentru mai multe exemple vezi Tekavčić II § 835; ÎLR II p.94.

2. Cf. rom. vrut, putut, ținut.

3. Așa cum se face și azi în limbile romanice centrale (italiana, franceză, dialectele retoromane), spre deosebire de arile periferice (romana și iberoromanice) unde se folosește, conservator, numai a avea.

erau slabe și supuse căderii. Astfel, dispariția sau o întâmplătoare pronunțare slabă a lui - R, în cazul unor opoziții ca PORTOR ≠ PORTO, PORTER ≠ PORTEM PORTAMUS ≠ PORTAMUR, putea duce la confuzii supărătoare.

Pronunțarea ca [b] a lui [b] și a lui [u] amenințau să neutralizeze opoziții ca cele din PORTABBRIS și PORTAVERIS.

Confuzia dintre -I și -E anula distincția dintre infinitivul activ și pasiv.

b) Insuși sensul pasivului e cel al unei stări și se apropie prin aceasta de cel al unei calități determinate, exprimată întotdeauna de verbul ESSE + respectivul determinant. Exprimă în felul acesta o analogie între MORTUA EST "este moartă" sau PULCHRA EST "este frumoasă" și OCCISA EST "a fost omorită".

c) Perfectul pasiv latin avea de fapt trei sensuri: PORTA CLAUDSA EST însemna a) "ușa a fost închisă" (și e închisă și acum) "funcția aspectuală a perfectului în sens strict; b) "ușa e (actualmente) închisă" (stare, calitate); "ușa a fost închisă (odată, în trecut)" funcție temporală de anterioritate.

Pentru dezambiguizare s-a folosit în ultimul sens, inițial, ca variantă, construcția PORTA CLAUDSA FUIT, în care trecutul verbului auxiliar exprima relația temporală.

1.2.2. Ca urmare a acestei situații sistemul pasiv s-a reorganizat:

a) formele sintetice dispar

b) formele analitice în care auxiliarul era la prezent, deci nu exprima anterioritatea (de ex. vechiul perfect pasiv: CLAUDSA EST) sînt folosite, în noua organizare a timpurilor, pentru a exprima timpurile non anteriorității.

c) variantele, în care auxiliarul exprimă anterioritatea, încep să funcționeze ca invariante, exprimînd anterioritatea.

Latina clasică

Prezentul non anterior PORTOR > Ø
 " anterior PORTATUS SUM
 (variantă PORTATUS FUI)

Trecutul non anterior PORTABAR > Ø
 " Anterior PORTATUS ERAM
 (variantă PORTATUS FUERAM)

Viitor non anterior PORTABOR > Ø
 " anterior PORTATUS ERO
 (variantă PORTATUS FUERO)

(Tekavčić II § 875)

Latina tîrzie

PORTATUS SUM

PORTATUS FUI

PORTATUS ERAM

PORTATUS FUERAM

PORTATUS ERO

PORTATUS FUERO

1.2.3. Primele forme ale noului sistem apar în sec. I e.n. La T. t Liviu se găsesc exemple în care perfectul pasiv e format cu ajutorul lui FUI. La Petronius se citește ita genium meum propitium habeam, curabo domata sit Cassandra Caligaria "am o fire atât de simpatică încît am reușit să mi-o supun pe C.C.", în care DOMATA SIT stă în loc de DOMESTUR (conj.prez.).

1.2.4. O dată cu dispariția pasivului sintetic dispar și formele deponente care, conform înțelesului lor, devin toate active. Variante ca AUGURARE, ASSENTIRE etc. dublau încă din latina clasică formele AUGURARI, ASSENTIRI etc. La Plaut se găsesc HORTARE și PARTIRE în loc de HORTARI și PARTIRI, la Petronius LOQUERE în loc de LOQUI etc.

1.2.5. Încă din epoca clasică, grupul relativ redus al verbelor medii, mai ales verbele de mișcare ca CINGOR, MOVEOR, VEHOR etc., aveau sinonime aproape perfecte în construcții reflexive, creîndu-se astfel o echivalență între flexiunea mediopasivă și construcția reflexivă, care oferă posibilitatea înlocuirii tot mai frecvente a deponentelor, prin ^{reflexiv}Exemple se găsesc în special cu verbe intransitive și cu verbe de mișcare (TILR I, p.77): Recipit se episcopus et vadent se unusquisque ad itium suum (Peregrinatio) "episcopul s-a retras și fiecare s-a dus la adăpostul său". RECIPIIT SE era atestat și în epoca clasică.

Treptat construcția reflexivă se folosește cu orice verb activ, fără nici o deosebire aparentă de sens¹: Et frequentabat se in ipso monasterio (Vita Euphrosynes) "și vizita des mînaștirea".

În textele vechi se găsesc și exemple de folosire a pronumelui în dativ cu funcție reflexivă²: Vadam mihi ad eos (Augustinus) "mă duc la ei".

Reflexivul latin este atestat începînd din secolul al II-lea și cu valoare pasivă, ca în limbile romanice³; Myrna quae Sebastopolim se vocant (Plinius) "Myrna care se cheamă Sevastopol"; Mela rotunda toto anno servare se possunt (Pallasius) "Merele rotunde se pot păstra tot anul"; Haec ergo dum aguntur, facit se hora quinta (Peregrinatio) "Cu aceste ceremonii se face ora a cincea".

1.3. Crearea formelor perifrastice de viitor

1. Limbile romanice, mai ales în faza lor veche, continuă această stare de lucruri. Pentru română, vezi A.Graur, Les verbes "refléchis" en roumain, în BL VI, 1938, p.42-48 și în Tendințele limbii române, actuale, București, 1969, p.179 și urm.
2. Cf. Dag.Norberg, Syntaktische Forschungen, Uppsala, 1943, p.167 și urm.
3. Rom. se cheamă, se păstrează, se face; it. si chiama, si fa; sp. se llama, se hace; fr. il s'appelle, il se fait.

1.3.1. Faptul că viitorul sintetic latin s-a păstrat în nici o limbă romanică ne îndreptățește să presupunem că el căzuse în desuetudine încă din latina tîrzie.

1.3.2. Motivele pentru această dispariție sînt fonetice, morfologice și semantice.

a) Desinențele viitorului, ca și ale altor timpuri sintetice, au fost parțial afectate de schimbările fonetice.

Confuzia dintre [b] și [u] intervocalici în faza tîrzie a limbii perturbau procesul de comunicare, deoarece la verbele de conj. I viitorul devenea omonim cu perfectul: PORTABIT și PORTAVIT se pronunțau ambele [portabit].

Contopirea lui I și E atoni crea la anumite persoane o omonimie supărătoare între viitorul și prezentul verbelor în -ĒRE: prez. LEGIS > LEGES = LEGES .

La aceasta se mai adaugă o a treia confuzie, posibilă în cazul verbelor la care exista omonimia între pers. a 3-a sg. de la prezent și viitor:

| | | | |
|----------------|---|---|-----------|
| prez. ACCENDĪT | } | > | * ACCENDE |
| perf. ACCENDĪT | | | |
| viit. ACCENDET | | | |

b) Din punct de vedere morfologic neomogenitatea tipurilor de formare a viitorului era incomodă pentru vorbitor.

c) În sfîrșit, din punct de vedere semantic, viitorul poate fi considerat mai degrabă ca o modalitate decît ca un timp, exprimînd atitudinea subiectivă a locutorului față de acțiune. Acțiunea viitoare nu poate fi decît dorită sau necesară, obligatorie, motiv pentru care, în mod logic, vorbitorii au preferat folosirea unor perifraze formate cu ajutorul prezentului¹ verbelor care exprimă una din cele două atitudini (HABERE cu sens de trebuință sau DEBERE pe de o parte, VOLERE pe de altă parte) și a infinitivului verbului care poartă sensul lexical și anume.

La început cînd perifrazele aveau încă valoarea lor modală (și mai puțin temporală) verbul auxiliar putea sta la orice timp: PORTARE HABEO "am de dus", PORTARE HABEBAM "aveam de dus" etc. Cu timpul însă viitorul se contruiește numai cu prezentul verbului modal auxiliar.

1. Pentru tendința generală a limbilor indoeuropene de exprimare a viitorului cu ajutorul prezentului vezi B.MÜLLER, Das Lateinische Futurum und die romanischen Ausdruckweisen für das futurische Geschehen in Romanische Forschungen 76, 1964, p.44-97. Vezi și P.Valerio La genesi del futuro romanzo, în Lingua e Stile, IV, 1969, p.405-417 care insistă și asupra multiplicității cauzelor care au dus la crearea viitorului romanic.

1.3.3. In cea mai mare parte a imperiului¹ s-a impus perifraza cu HABERE - care, ^{cea mai neutră} semantic-eran (Tekavčić, II § 850). E de la sine înțeles că ea a conviețuit un timp cu viitorul clasic muribund². Cu timpul auxiliarul s-a gramaticalizat, reducându-se formal contopindu-se în cele din urmă cu infinitivul care-l preceda.

Si în acest caz textele permit urmărirea construirii noului viitor, inițial analitic, apoi din nou sintetic³.

De re publica nihil habeo ad te scribere (Cicero) "nu am nimic să-ți scriu despre stat"; Venit ad me pater: quid habeam dicere? (Senecca) "tatăl vine la mine: ce să am de spus?"; Aliter praedicantur, quam evenire habent (Tertulian) "sînt predicate altfel decît urmează să se întîmple"; Tempestat illa tollere habet totam paleam de area (Augustin) "Furtuna aceea are să ia toate palele de pe arie" Cod estis, fui, et quod sum, essere abetis (inscripție funerară din sec. al VII-lea) "ceea ce sînteți, am fost, ceea ce sînt, veți fi". În cronică atribuită lui Fredegarius (sec. al VII-lea) apare primul exemplu de viitor romanice sintetic: Et ille respondebat: non dabo. Iustinianus dicebat: daras "... și el răspundea: nu voi da" Iustinian spunea: "vei da".

Ultimile două exemple, premergătoare formelor romanice, atestă varianta încă nesudată și cea sudată a viitorului, care desigur că au coexistat și care depind în mare măsură de viteza fluxului verbirii⁴ (Tekavčić II, § 853).

1.3.4. În latina balcano-dunăreană s-a impus perifraza cu VOLERE, păstrată pînă azi în limba română ca principală modalitate de exprimare a viitorului. Rămășițe ale construcției se găsesc în unele dialecte italiene și în franco-provensală; ele au existat în dalmată, în vechea franceză, în vechea occitană și în retroromană occidentală (sursilvana)⁵.

1. În provinciile dunărene nu se întîlnește construcția HABERE + INFINITIV ci numai VELLE și DE ERRE cu infinitivul (Mihăiescu, p.142).
2. Despre procesul înlocuirii treptate a viitorului sintetic prin cel analitic și despre coexistența lor temporară vezi E. Coseriu Revista Brasileira de Filologia, 3, 1957, p.16-18.
3. Cf. Ph. Hjelmskov, Habere mit dem Infinitiv und die Entstehung des romanischen Futur, în All II, 1885, p.48-89; 158-202; M. Lewmann, Latteinisch habere mit Infinitiv, în MH, 19, 1962, p.65-71; E. Löfstedt, Syntaktika, II, Lund, 1956, p.63-73.
4. Ceea ce pune de acord apariția viitorului sintetic în toată aria latină unde ulterior va fi folosit de limbile romanice (Cf. Valesio, The Romance Synthetic Future Pattern and Its First Attestations in Lingua 20, 1968, p.144-161, 297-307) și cea a apariției formei sintetice numai pe teritoriul galloromanic de unde s-ar fi răspîndit mai tîrziu (susținută de B. Müller, H. Lüdtke, B. F. Vidos și alții).
5. Vezi Louis Mourin, Introduction à la morphologie comparée des langues romanes, Sursilvain et engadinais anciens et latin dolomitique, Bruges, 1964, p.104 și 248.

Si pentru acest mod de exprimare a viitorului se găsesc exemple în texte: si non vicero, scitote me post Gallienum velle pugnare (Scriptores Historiae Augustae, Claudius, 7, sec. al IV-lea): "dacă nu voi învinge să știți că vreau să lupt după Gallienus" = "că voi lupta..."; si quis ... voluerit... praesumere (CIL III 1425c) "dacă cineva ar vrea să presupună" = "va presupune"; si quis extraneus poneret voluerit (CIL III 9533) "dacă cineva străin ar vrea să pună" = "va pune".

Existența atestărilor latinești și a formelor romanice occidentale dovedesc incontestabil originea latină a viitorului românesc¹.

1.3.5. Perifraza cu DEBEO s-a impus în Sardinia și a fost moștenită de logodureză. Astfel deberis inquiri "va trebui să... (Ioh. Monachus, Liber de miraculis, text tradus din grecește în sec. al IX-lea) redă un viitor pasiv grecesc .

2. Reorganizarea conjunctivului

2.1. Din sistemul conjunctivului prezentul e unicul timp care-și conservă, în mare, vechile funcții. În epoca târzie folosirea conjunctivului ca mod al nonobiectivității a regresat considerabil.

Cauza dispariției, a confuziei timpurilor și a reorganizării conjunctivului rezidă în primul rând în schimbările fonetice care au avut loc:

a) încă din latina clasică formele verbale care conțineau un ve [ue] prezentau dublete fără această silabă. PORTARIM apare alături de PORTAVERIM, PORTAVERAM alături de PORTARAM, PORTAVERUNT alături de PORTARUNT etc.

b) Confuziile între diferite timpuri se manifestă și în urma căderii finalelor -M, -S, -T și a confuziei lui -I și -E la sfârșitul cuvântului.

Astfel pers. a 3-a a viitorului al II-lea, a conjunctivului perfect și a conjunctivului imperfect devin toate omonimie și se pot confunda și cu infinitivul:

| | | |
|--------------|-----------------------|--------------|
| Viitor II | PORTAVERIT / PORTARIT | } >* PORTARE |
| Conj.Perf. | | |
| Conj.imperf. | PORTARET | |
| Infinitiv | PORTARE | |

c) Un alt motiv al schimbărilor a fost morfo-sintactic. Conjunctivul perfect ca^{și} viitorul al II-lea și indicativul m.m.ca perfectul exprimau anterioritatea care, cum s-a văzut mai sus, începuse să se re-

1. Pentru această problemă vezi și M.Iliescu, Du latin au roumain, în RRL, X, 1965, 1-3, p.97-98.

alizeze prin forme analitice (cf.l.l.) HABEBO PORTATUM, HABEBAM PORTATUM, HABEAM PORTATUM¹.

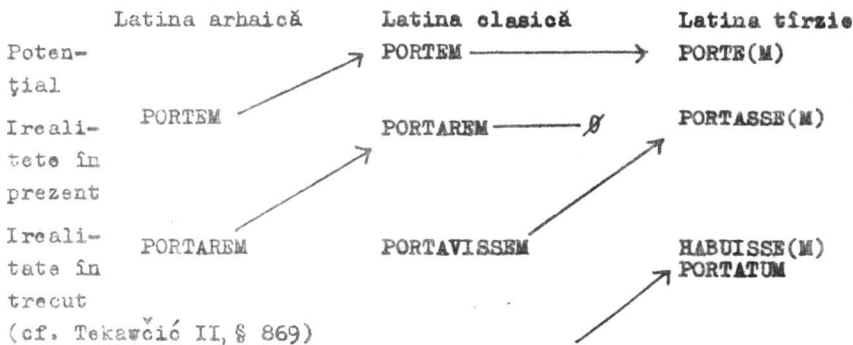
Această suprapunere de funcții explică probabil valoarea de viitor a conjunctivului pe care fostul viitor II latin o deține în spaniolă. În dalmată viitorul II ia locul viitorului I.

În multe cazuri, datorită confuziei formale și a apartenenței ambelor timpuri la sistemul perfectumului, nu se mai poate afirma cu certitudine. Dacă o formă verbală trebuie interpretată ca un viitor II sau ca un perfect al conjunctivului: pregratum igitur mihi feceris (Cicero) "mi-ai face o mare favoare" sau "imi vei fi făcut o mare favoare" (TILR II, p.97).

d) Participarea afectivă a locutorului la actul vorbirii a avut ca urmare faptul că o acțiune realizabilă putea fi prezentată ca anterioară, trecută, terminată, și deci irealizabilă.

Încă din latina arhaică irealitatea prezentă putea fi exprimată cu o formă care, la origine era trecută. Astfel PORTAREM a fost folosit în locul lui PORTEM, iar în locul celui dintâi apare PORTAVISSEM. Cu alte cuvinte imperfectul conjunctivului e folosit alături de prezentul conjunctiv, iar în locul imperfectului e folosit mai mult ca perfectul. În felul acesta în latina clasică prezentul exprimă potențialul, imperfectul irealitatea prezentă, iar mai mult ca perfectul exprimă irealitatea în trecut.

În latina târzie fenomenul se repetă. În locul conjunctivului imperfect (FORTAREM), devenit neclar pentru cauzele văzute mai sus, este folosit mai mult ca perfectul (PORTA(VI)SSE(M)). Locul rămas liber e ocupat de o formație nouă, care, ca toate formele care exprimă anterioritatea, e compusă: HABUISSEM PORTATUM.



1. Cf. Bassols de Climent, Sintaxis historica de la lingua latina, II, 1, Barcelona, 1948.

2.2. Exemple de folosire a mai mult ca perfectului conj, în locul imper ului se găsesc din primele secole ale erei noastre: cum voluisset habere domum expolitam, parietes omnes iuduxit minio (Vitruvius) "decerece a vrut să-i fie casa lustruită, a dat toți pereții cu miniu". În aceeași epocă mai mult ca perfectul conjunctiv exprimă potențialul în trecut, funcție deținută pînă atunci de conjunctivul perfect.

2.3. Datorită schimbărilor care au avut loc, conjunctivul perfect, în funcție de timp anterior față de prezent, a fost înlocuit în marea majoritate a cazurilor de perfrazele care exprimau anterioritatea cu mai multă claritate. În schimb vechea sa funcție aspectuală (de aorist) conjunctivul perfect nu a fost înlocuit.

Confundat cu formele viitorului II, conjunctivul perfect a supraviețuit în română (aromână și v.daco-română) (TILR II § 99, 270-271) ca și în spaniolă și portugheză, cu sens condițional (Lausberg, III, § 827).

2.4. Conjunctivul imperfect, nepopular încă în latina clasică (Battisti, p.239), a fost înlocuit de conj. mai mult ca perfect.

Acesta a fost moștenit numai în sardă, limbă care în schimb nu a păstrat conjunctivul mai mult ca perfect.(Lausberg III, § 811) .

Portugheza a creat pe baza aceleiași forme așa numitul infinitiv personal (Lausberg III, § 812), nelegat însă semantic de conjunctiv.

2.5. Conjunctivul mai mult ca perfect a înlocuit, în cea mai mare parte a imperiului, conjunctivul imperfect. Locul său a fost luat de o perifrază. Pentru funcția de substitut al m.m.ca perf. ind. (vezi infra 2.4.).

Evoluția conjunctivului

| | |
|-------------------------------|------------------------|
| Latina clasică | Latina tîrzie |
| Prez. PORTEM | PORTE(M) |
| Imperf.PORTAREM ¹ | PORTA(VI)SSE(M) |
| Perf. PORTAVERIM ² | PORTATU(M) HABEA(M) |
| M.m.ca perf. PORTAVISSEM | PORTATU(M) HABUISSE(M) |

2. Mai mult ca perfectul indicativ și viitorul I .

Apariția perifrizei HABEBAM PORTATUM , prin analogie cu celelalte forme care exprimau analitic anterioritatea, au făcut posibilă dezvoltarea sensului modal al mai mult ca perfectului indicativ sin-

-
1. Rămășițe în vegliotă și în sardă.
 2. Rămășițe în română,

tetic (PORTA(VE)RAM) care, în funcție modală de condițional sau conjunctiv de va menține în unele idiomuri romanice (Cf. Tekavcic¹¹ § 867).

Paralel cu perfectul compus perifrastic se dezvoltă și un m.m. ca perfectul perifrastic format fie cu imperfectul lui HABERE, fie cu perfectul aceluiași verb (Väänänen, p.140): Mattheaum quem ante te ibi missum habui (Acta Andreae) "pe Matei pe care-l trimiseseam acolo înaintea ta".

Deseori mai mult ca perfectul este folosit în locul imperfectului (acțiune trecută, ale cărei rezultate se prelungesc în prezent). Exemple se găsesc la Plaut: (apt.) fugitivus ille, ut dixeram ante... "acel fugar cum spuneam mai înainte".

Toate aceste transformări, ca și confuziile menționate mai sus explică valorile pe care rămășițele formelor sintetice ale mai mult ca perfectului indicativ le au în limbile romanice: condițional (exprimând irealitatea prezentă) în dalmată, în italiană meridională, în occitană și în spaniolă, în portugheză și perfect în v.fr.¹ și în română (în cazul pers. a 3-a pl. unde -ră reprezintă continuarea desinenței -RANT (purta^{ră}<PORTA(VE)RANT²); cf. Lausberg III, § 828).

În unele cazuri, în latina târzie m.m.ca perf. ind. este înlocuit de m.m.ca perf. conj. Una din urmările acestui fapt este m.m. ca perf. ind. sintetic din daco-română, care provine din m.m.ca perf. conj.: PORTA(VI)SSEM > purta^sem.
Pt. viitorul II (2.3).

3. Reorganizarea formelor paradigmatică

3.1. Conjugările

3.1.0. În mod tradițional verbele latinești se împart în patru grupe, numite conjugări, după formele derivate din tema prezentului. Ele grupează la un loc tipuri net deosebite nu numai în ce privește relația dintre infectum și perfectum, dar și în ce privește prezentul. Astfel verbele cu prezentul în -IO și în -O, cu infinitivul -ERE sînt grupate în aceeași conjugare. Cele patru conjugări tradiționale se pot împărți după tema prezentului în conjugări cu vocala tematică lungă și conjugări cu vocală tematică scurtă³ sau consonantică.

3.1.1. Dintre conjugările cu vocală tematică lungă cea mai bogată era a I-a (cu infinitivul în -ĀRE) cu vocala tematică lungă -Ā-, însumînd 3600 verbe (dintre care 1800 verbe simple).

1. Cf. Séquence de St. Eulalie: auret HABUERAT.

2. Cf. Al. Graur în "Bulletin linguistique", III, p.182 și urm.

3. Se presupune că în indo-europeană verbele se împărțeau în tematice și atematice. În latină verbele atematice sînt doar rămășițe ca de ex. FER-S, FER-T (Pers. a 2-a și a 3-a de la FER-RE).

Formațiile noi au intrat în marea lor majoritate în paradigmele acestei conjugări puternice și regulate. La creșterea numărului de verbe de conj. I a contribuit și un nou tip de denominative în -IZO (-IZARE /- IDIO (-IDIARE) < gr. $\iota\zeta\omega$ ¹, ca și lărgirea sufixului -ARE prin elementul -I-> -IARE (ca de ex. VINDEMIARE) și prin elementul -G-, din -ICARE (ca de exemplu FORTIFICARE, IMPEDICARE, FAVRICARE, CARRICARE etc.)

3.1.2. Conjugarea a IV-a, cea mai nouă și regulată (cu infinitivul în -ĪRE), cu vocala tematică -Ī cuprindea numeroase denominative². Aici au intrat cu timpul o mare parte a verbelor "hibride" în -IO cu inf. -ĪRE (timpul III_b): în loc de FUGIO-FUGĪRE se ajunge la FUGIO-FUGĪRE³ (atestat în sec. VII în Edictus Rothari). Procesul de eliminare a acestui tip de verbe este atestat începând din sec. I. e. n.

Sufixul verbal incoativ -ESCO, care inițial forma verbe de conj. a III-a, își pierde în cea mai mare parte a imperiului senaul aspectual, devenind sufix de lărgire a prezentului în special la verbele de conj. a IV-a. Trecerea sufixului -ESCO la conj. a IV-a se explică semantic.

Verbele în -ESCO erau denominative și exprimau stări: fie începutul dobândirii unei stări, fie trecerea de la o stare la alta: MOLLESCO "a se înmuia" de la MOLLIS "moale"; ALBESCO "a albi" de la ALBUS "alb".

Verbele în -IO la rîndul lor erau denominative. Construite cu complement erau cauzative, fără complement exprimau, ca și verbele în -ESCO, starea: GRANDIO tranzitiv: "a face mare", intransitiv: "a fi mare", a crește".

Sufixul avea și avantajul fonetic de a atrage accentul formei verbale la care se atașa, ceea ce, în latina foarte tîrzie, premergătoare constuirii limbilor romanice permitea, în multe cazuri, păstrarea nealterată a vocalei din tema verbală (decarece vocalele accentuate se diftongau) și imobilizarea accentului. Aceasta explică de ce în cele mai multe limbi romanice⁴ care au adoptat acest sufix el nu apare decît la formele cu accent pe temă, adică la pers. 1,2,3 și 6.

1. În unele limbi și dialecte romanice - IZO/-IDIO sînt folosite ca sufixe de lărgire a paradigmei de prezent la pers. 1,2,3 și 6. Aceasta este situația din română (-ez), dalmată, corsicană, ladina dolomitică și cîteva dialecte italiene.
2. Cf. Al.Graur, La quatrième conjugaison latine, în BSL, XL, 1939, 2.
3. Vezi și limbile romanice: rom. fugi, it. fuggire, fr. fuir, sp. huir.
4. Franceza a extins ulterior sufixul la toate persoanele.

Tratatamentul și supraviețuirea verbelor în -ISCO, -IRE, e diferit de cel al verbelor în -IO, -IRE. Primele au rămas mult mai multă vreme productive decât cele din urmă¹.

În română productivitatea verbelor în -esc < -ESCO a fost deosebită.

3.1.3. Conjugarea a II-a, cea mai slabă numeric, cuprindea numai 570 de verbe (dintre care 180 verbe simple), în special cu vocala tematică -Ē- (cu infinitivul în -ĒRE⁷).

3.1.4. Conjugarea a III-a cuprindea cele mai multe verbe vechi și neregulate, cu numeroase formații de prezent cu reduplicare (GI-GN-O "nasc"), cu infix nazal (FI-N-G-O "plăsmuiesc"), cu sufixul incoativ -SC- (CRE-SC-O "cresc"). Cele mai multe verbe din această conjugare fac parte din fondul de bază al limbii latine². Numărul lor total era de 2400 (570 verbe simple și 1830 verbe compuse). Vocala tematică a acestei conjugări era Ē alternând cu Ō, închise respectiv la Ī și Ū (cu infinitivul în -ĒRE). LEG-Ī-S, LEG-Ī-T, LEG-Ī-MUS, LEG-Ī-TIS, LEG-U-NT.

3.1.5. Conjugările a II-a și a III-a₁, amândouă neregulate și neproductive, au avut tendința să se confunde. Fluctuații între aceste două conjugări apar de timpuriu: AUGĒRE pe lângă AUGĒRE, MULĒRE pe lângă MULĒRE, RESPONDĒRE pe lângă RESPONDĒRE, RIDĒRE pe lângă RIDĒRE etc³. În cea mai mare parte a imperiului confuzia s-a făcut în favoarea conj. a III-a⁴, menținându-se în ea și conj. a II-a. Numai în portugheză și spaniolă⁵, conj. a II-a a absorbit cu totul conjugarea a III-a₁ îmbogățindu-se și cu formațiile în -ESCO care, aici nu trec la conj. a IV-a și face permanent parte din rădăcina verbală. Un număr de verbe de conj. a II-a trec însă și la conj. a IV-a⁶.

3.2. Temele

3.2.1. Regularizări prin unificarea temei prezentului și perfectului.

Latina târzie încearcă să elimine diferențele dintre tema prezentului (infectum) și a perfectului (perfectum) prin eliminarea per-

1. Pentru -ISC- în latină vezi T.H.Maurer Jr. The Romance Conjugation in -ESCO (-ISCO), -IRE its Origin in Vulgar Latin, in Language, 27/2 1951, p.136-145. Pentru supraviețuirea sufixului în limbile romanice vezi M.Ilieșcu La productivité de la IV-e conj.latine dans les langues romanes, in R.ueuil d'Études Romanes, Bucarest, 1958, p.87-102.
2. Liliana Macarie, Observații în legătură cu stabilitatea vocabularului latin, in Cercetări de Lingvistică X,2, p.315-225.
3. Vezi și reflexele romanice RESPONDERE > rom. răspunde, it. rispondere, engad. respunder, surs. rispunder, fr. répondre, v. prov. respondre.
4. În română această tendință există și azi. Astfel apărea > pare etc.
5. Sp. perdér < PERĒRE, vendér < VENDĒRE; parecér < PARESCERE.
6. Sp. escribir < SCRIBĒRE, decir < DICĒRE.

fectelor neregulate adică perfectele cu reduplicare (CUCURRI de la CURRERE, CECIDI de la CADERE, MOMORDI de la MORDERE, TUTUDI de la TUNDERE etc), perfecte care abandonează infixul prezentului FREGI de la FRANGERE, VICI de la VINCERE etc.) etc.

Astfel apar forme ca: TUNDO - TUNSI¹ în loc de TUNDO-TUTUDI (cu eliminarea reduplicării și adoptarea infixului și a sufixului perfectului sigmatic); FRANGO-FRANXI² în loc de FRANG-O - FREG-I (FRANG + SI după FLANGO - PLANXI) cu eliminarea alternanței vocalice și adaptarea infixului de la prezent și a sufixului -SI³ de la perfectul sigmatic; VINCO - VINXI în loc de VINCO-VICI (cu adoptarea sufixului de la prezent și a desinenței perfectului sigmatic); CAPIO-CAPUI în loc de CAPIO - CEPI (cu eliminarea alternanței și adoptarea perfectului în -UI); CADO - CADUI³ în loc de CADO-CECIDI (cu eliminarea reduplicării și a alternanței și cu adoptarea perfectului în -UI).

3.2.2. Diferențierea prezentului și a perfectului.

În cazul în care cele două forme erau prea puțin diferențiate (ca la verbele în -D-și -ND-sau la verbele cu temele diferențiate numai prin cantitatea vocalică, care-și pierde relevanța fonologică, toate cu perfectul în -I (ca la PREHENDI, ABSCONDI, RESPONDI sau SEDI, LEGI, BIBI etc.) se recurge tot la schimbarea perfectului: ABSCONDO - ABSCONBI în loc de ABSCONDO - ABSCONDI; RESPONDO - RESPONSI în loc de RESPONDO - RESPONDI; PRE(HE)NDO - PRE(HE)NSI în loc de PREHENDO - PREHENDI; BIBO-BIBUI în loc de BIBO - BIBI.

3.2.3. Marea majoritate a schimbărilor se face în beneficiul perfectelor în -SI⁴ și în -UI⁵. Acestea câștigă teren în detrimentul perfectelor neregulate prea puțin diferențiate sau nediferențiate și a unor perfecte neregulate, izolate, ca POSUI⁶.

3.2.4. Unificarea temei participiului cu cea a prezentului și a perfectului.

Cele două tipuri de participii care câștigă teren sînt -ĪTU și -ŪTU.

Participiile în -ĪTUS sînt rareori conforme numai cu tema perfectului (*CONOVĪTUS, *CREVĪTUS) sau numai a infectului (*FERĪTUS, *SOLVĪTUS,

1. Rom. tunse

2. Rom. frinse, it. fransi.

3. Rom. cazu.

4. De exemplu la baza formei toscane vinse și a formei românești învinse se găsește desigur VINXIT (în loc de VICI).

5. La baza formelor v.fr. l. tocil, 3. tolt, v. prov. tole și v. cat. tolch stă TOLLUIT și nu SUSTULIT etc.

6. Cf. Banta, F.G. Abweichende spät-und vulgärlateinischen Perfectbildung, Freiburg (Schweiz) 1952, Robert de Dardel, Le parfait fort en roman commun, Genève, 1958 și în special L.Mourin, Rejets et analogies dans la structuration des radicaux des parfaits irréguliers roman în RRL, XIX, 1974, p. 191-193.

*VOLVĪTUS). De cele mai multe ori tema participiului e conformă unui radical comun și corespunde de obicei unui perfect în -UI (*MOVĪTUS, *POTĪTUS, *SAPĪTUS, *SEDĪTUS¹).

O altă serie corespunde doar unui perfect în -UI al unor verbe care nu întotdeauna aveau forme de participiu: TIMEO - TIMERE - TIMUI -

*TIMUTUS² (fără part. în latină)

BIRO - BIBERE - *BIBUI - BIBUTUS³

*POTEO - POTERE - POTUI - POTITUS⁴

CALO - CALERE - *CADUI - *CADUTUS⁵

TENEO - TENERE - TENUI - (TENTU) /*TENUTUS⁶

La crearea tipului -ŪTUS au contribuit în primul rând verbele la care -U- facea parte din temă (TRIBU-O - TRIBU-ERE - TRIBU-I - TRIBU-TUS; STATU-O - STATU-ERE - STATU-I - STATU-TUS etc.) și în al doilea rând lipsa unui perfect slab, regulat, pentru verbele ^{în}-ĒRE și -ĒRE: -ARE - -ATU, -IRE - -ITU; -ĒRE - -Ē; -ĒRE - -Ē.

Participiul în -ŪTUS apare ca variantă la verbe care au un perfect în -ĪTUS, atestat sau postulat de formele romanice.⁷

CREDO - CREDI - CREDITUS /*CREDUTUS⁸

FLACCO - FLACUI - FLACIUS /*FLACUTUS⁹

PARO - PARUI - PARITUS /*PARUTUS¹⁰

Verbele la care participiul și perfectul erau sigmatice (-SI, -SUB) (RIDO - RISI - RISUS; RASO - RASI - RASUS etc.) contribuie la extinderea perfectului sigmatic: OCCISI pentru OCCIDI cu part. OCCISUS.

3.3. Paradigmele

3.3.1. Presentul indicativ

În urma confuziei lui Ē și Ī în hiat, atestată din sec. I e.n., avînd ca rezultat transformarea ambelor sunete în Ī, a confuziei lui

1. L. Mourin, Les analogies dans les radicaux irréguliers des participes passés romans, in *RLD*, XX, 1975, 2, p. 117.

2. Rom. tenut, it. tenuto.

3. Rom. băut, it. bevuto, fr. bu.

4. Rom. putut, it. pututo, v. fr. peŭ, prov. cat. pagut.

5. Rom. calut, v. fr. calŭ, cat. calgut.

6. Rom. tinut, cat. tingut, port. tido; sard. tenŭ.

7. Cf. Graur, *SCL* XIII, 1962, p. 2.

8. Rom. crecut, v. fr. creu, prov. cat. creut.

9. Rom. plăcut, v. fr. pleŭ, prov. cat. plagut.

10. Rom. părut, fr. paru.

lui \bar{E} cu \bar{I} avînd ca rezultat \bar{E} , ceea ce a dus la identitatea unor forme verbale de la conj. a III-a și a IV-a, terminațiile în latina tîrzie trebuie să fi fost următoarele:

| Conj. I | Conj. II | Conj. III | Conj. IV _a | Conj. IV _b |
|---------|----------|-----------|-----------------------|-----------------------|
| -O | -IO | -(I)O | -IO | -ISCO |
| -A(S) | -E(S) | -E(S) | -I(S) | -ISCI(S) |
| -A(T) | -E(T) | -E(T) | -I(T) | -ISCI(T) |
| -AMU(S) | -EMU(S) | -EMU(S) | -IMU(S) | -IMU(S) |
| -ATI(S) | -ETI(S) | -ETI(S) | -ITI(S) | -ITI(S) |
| -AN(T) | -EN(T) | -(I)UN(T) | -IUN(T) | -ISCUN(T) |

O serie de verbe de conj. a IV-a, prin analogie cu cele de a III-a₁, au pierdut pe I de la pers. I și a 6-a: *DORMO, *DORMUNT; *FUGO, *FUGUNT după VENDO, VENDUNT (Tekavčić II, § 895).

Pe lângă acestea încep să se constituie în terminații și desinențe sufixele -IDIO (-IZO) <gr. $\iota\delta\omega$ de la conj. I și în special -ESCO/-ISCO de la conj. a III-a și a IV-a (cf. supra 3.1.1.).

| Conj. I | Conj. III | Conj. IV _b |
|----------|-----------|-----------------------|
| -IZO | -IDIO | -ESCO |
| -IZA(S) | -IDIA(S) | -ESCI(S) |
| -IZA(T) | -IDIA(T) | -ESCI(T) |
| -AMUS | -AMU(S) | -EMU(S) |
| -IZAN(T) | -IDIAN(T) | -ESCUN(T) |

-ESCO se menține în iberoromană și gasconă, iar -ISCO în franceză, provensală, catalană și italiană. Româna, engadineza, provensala sursilvana, ladina dolomitică și unele dialecte italiene centro meridionale (Rohlfis § 525) presupun o conjugare mixtă de tipul:

| | |
|----------|---------|
| -ESCO | -IMU(S) |
| -ESCI(S) | -ITI(S) |
| -ESCIT | -ESCUNT |

Sursilvana și engadineza au extins sufixul și la conj. I.

-IDIO / -IZO de la conj. I se menține în română (-ez), în ladina dolomitică (-ej), în unele dialecte italiene (Rohlfis § 526) v. ven (-egeo) în Istria (-eo/ -io) și în dalmată.

3.1.2. Imperfectul indicativ

Pe lângă formele clasice -ABAM (conj. I), -EBAM (conj. a II-a și a III-a) și -IEBAM (conj. a IV) circula în latina populară forma -IBAM pentru conj. a IV-a. În latină -IBAM înlocuia desinența -IEBAM. Desinența -ABAM se păstrează în general. Căderea lui -B- din *ABAM (prin faza [aba] care stă la baza formelor din română, sardă și a unor dialecte italiene e de dată romanică).

Desinențele -EBAM și -IBAM respectiv [-ēba] , [-ība] se reduc la -EA(M) și -IA(M) (Väänänen, p.146-147)¹.

3.1.3. Perfectul

Perfectele slabe în -ĀVI și -ĪVI (cele în -ĒVI erau pe cale de dispariție) prezentau forme fără -V-, condamnate deja de App.Probi cal-cavi non calcai, probavi non probai.

Pe baza textelor și a formelor din limbile romanice se poate presupune că perfectul slab avea următoarele forme în latina tîrzie (TILR II, p.90):

Conj. I

Conj. IV.

CANTAI
CANTASTI
CANTAI(T)/CANTAU(T)/CANTA(T)
CANTAMU(S)
CANTASTI(S)
CANTARUN(T)

AUDII
AUDISTI
AUDII(T)/AUDIO(T)/AUDI(T)
AUDIMUS
AUDISTI(S)
AUDIRUN(T)

Desinențele de pers. a 3-a -A(T), -I(T) continuate de română (cîntă, auzi) sînt atestate de la Lucretius.

-AIT, -AUT care stau la baza formelor din italiană, spaniolă portugheză și sardă (Lausberg § 824) se găsesc în inscripții. Persoana a 2-a pl. în -ATI(S) se păstrează în franceză, spaniolă și portugheză.

3.1.3. Conjunctivul prezent

Prezentul conjunctiv se menține aproape neschimbat ca formă (și ca valoare). Noile desinențe verbale -ESCO /-ISCO și -IZO/-IDIO se reflectă și în paradigmele aceluși timp.

Formele romanice (cf.română) permit presupunerea că au existat tendințe de înlocuire a formelor de conjunctiv cu cele de indicativ la pers. 1,2,4 și 5.

3.1.4. Imperativul

Deși concurat de conjunctivul prezent, de indicativul prezent și de indicativul viitor (Cf.TILR II, l.17 imperativul prezent afirmativ se păstrează în latina tîrzie.

La pers a 2-a pl. concurența indicativului prezent a fost mai puternică. În limba vorbită au existat, încă de timpuriu, forme paralele. Astfel în ex. cum oratis, non eritis sicut hypocritas (Vulgata),

1. Vezi și R.Posner The Imperfect Endings in Romance în "Transactions of the Philological Society, 1961, p.17-55.

eritis înlocuiește imperativul "cînd vă rugați să nu fiți ca ipocriții!"

Limba română continuă în această funcție indicativul ca și franceza și provensală în timp ce restul limbilor romanice continuă formele de imperativ.

În latina populară tîrzie imperativul de negație este exprimat de NE sau NON + conj. prez. sau + imperativ. Prima din cele două construcții e continuată de limbile iberoromanice (Väänänen, p.143).

În latina populară și tîrzie apar atestări ale unei construcții prohibitive NE/NON + inf.prez.: non tangere (Ghiro) "nu atingeți" continuate la singular de română, italiană, engadineză, v.occitană, v.franceză.

3.1.5. Infinitivul

Latina tîrzie nu a păstrat infinitivul perfect activ (PORTAVISSE) și infinitivul prezent pasiv (PORTARI). Infinitivul perfect pasiv (PORTATUM ESSE) începe să funcționeze ca infinitiv prezent pasiv.

3.1.6. Gerunziul, gerundiul și participiul prezent

Gerunziul s-a fixat într-o singură formă, cea a ablativului: PORTANDO, iar acesta s-a contopit formal cu gerundiul. Gerunziul poate fi însoțit de prep. IN (Plaut, Trin.224: multum in cogitando dolorem indipiascor).

Paralel cu eliminarea imperfectului în -IEBAM în favoarea celui în -IBAM se elimină gerunziul în -IENDO și participiul prezent în -IENTE în favoarea celui în -ENTE.

Participiul prezent la rîndul său a fost înlocuit treptat de gerunziu. Tendința aceasta se manifestă încă din latina arhaică (De ex. Plaut Truc. ita hic expectando obduruit).

| | | | | |
|-------|------|-------|--------|--------------------|
| Conj. | -ARE | -ANDO | - ANTE | PORTANDO, PORTANTE |
| | -ĪRE | | | VIDENDO, VI ENTE |
| | -ĪRE | -ENDO | - ENTE | VENDENDO, VENDENTE |
| | -IRE | | | DORMENDO, DORMENTE |

3.1.7. Participiul

Participiul viitor activ (PORTATURUS) dispăre o dată cu formele sintetice de viitor latin făcînd loc unor perifraze. Supinul (PORTATUM) se confundă cu participiul perfect.

3.1.8. ESSE și HABERE

În paradigma verbului ESSE pătrund forme ale verbului SEDERE, alt verb care arată starea. Cf. Peregrinatio: illa valle...ubi sederant filii Israel "valea... unde erau (ședeau) fiii lui Israel"; Closele de la Silas (sec.IX): ESSE: SEDERE.

Textele tirzii atestă înlocuirea parțială a verbului HABERE cu TENERE, mai concret. Astfel Orosius (sec.IV,V): "Galli Romam captam incensamque tenuerunt" "Gali au cucerit și au ars Roma".

VI. ADVERBUL

Clasa adverbelor se poate împărți în două: adverbele primare și adverbele secundare derivate de la adjective. Adverbele sînt determinante ale verbului și ale adjectivului (MILES PUGNAT AUDACTER "soldatul luptă vitejește"; MILES MULTUM (EST) AUDAX "soldatul e foarte viteaz" sau evită repetarea, substituindu-se unor locuțiuni spațiale, temporale și modale: HIC = IN HOC LOCO "aici", "în acest loc"; HODIE = IN HOC DIE "azi" "în această zi".

1.0. Adverbele primare

1.1. Adverbele locale

1.1.0. Adverbele locale sau spațiale formează în linii mari două micro sisteme în care acționează trăsăturile 1 static/ ≠ /dinamic/ 2) /+direcție/ ≠ -direcție/ 3) /mișcare spre/ ≠ /mișcare de la/ 4) /străbateră / ≠ /îndreptare, țel/.

În afară de aceasta mai funcționau o serie de adverbe care trebuie considerate unități lexicale autonome ca de exemplu FORAS "afară", PROPE "aproape" etc. Ele sînt organizate conform diferitelor posibilități de plasare din realitatea obiectivă.

1.1.1. Primul sistem e reprezentat de 8 forme avînd în vedere că fiecare trăsătură e realizată de o formă interogativă și una pozitivă:

1. static: UBI ? "unde?" - IBI "acolo".

2. dinamic + direcție + mișcare de la + îndreptare, țel: UNDE ? "de unde" ? - INDE "de acolo"

3. dinamic + mișcare spre: QUO ? "încotro?" - EO "într-acolo"

| | <u>+ dinamic</u> | <u>+ direcția</u> | <u>+ îndreptare</u> | <u>străbateră</u> |
|------|------------------|-------------------|---------------------|-------------------|
| UBI | - | - | - | - |
| UNDE | + | + | - | - |
| QUO | + | + | + | - |
| QUA | + | + | + | + |

1.1.2. Al doilea sistem este de fapt subsumat celui dintîi, deoarece el nu face decît să precizeze distanțele de la locutor în raport cu interlocutorul și cu delocutorul (pers. a 3-a). Formele sînt înrudite cu substituttele demonstrative.

| | Pers. 1 | Pers. 2 | Pers. 3 |
|------------------|---------|---------|---------|
| 1) stare pe loc | HIC | ISTIC | ILLIC |
| 2) mișcare de la | HINC | ISTINC | ILLINC |
| 3) mișcare spre | HUC | ISTUC | ILLUC |
| 4) mișcare prin | HAC | ISTAC | ILLAC |

1.2.0. In epoca tîrzie sistemul clasic suferă schimbări și reduceri importante.

1.2.1. Dispare opoziția dintre /stare pe loc/ și /mișcare spre/ și o dată cu ea diferența dintre UBI și QUO, IBI și EO, HIC și HUC, ISTIC și ISTUC, ILLIC și ILLUC.

Gramaticii și textele atestă aceste schimbări. Astfel gramaticul Caper face următoarea recomandare: haec via "quo" ducit... dicemus, non "ubi" ceca ce inseamnă oă se spunea curent haec via "ubi" ducit. La Apuleius citim: ubi ducis asinum istum în loc de unde ducis...

Sistemul, deși redus, e moștenit în linii mari și de limbile romanice.

| | Italiană | Franceză |
|--------------------|-----------------------|-----------------------|
| 1. /stare de loc/ | <u>dove sei?</u> | <u>où est-tu?</u> |
| 2. /mișcare spre/ | <u>dove vai?</u> | <u>où vas-tu?</u> |
| 3. /mișcare de la/ | <u>da dove vieni?</u> | <u>d'où viens-tu?</u> |

Spre deosebire de italiană și de franceză, spaniola și (parțial) româna au păstrat, cel puțin în ce privește formele interogative opoziția /stare pe loc/ ≠ /mișcare spre/:

| Spaniolă | Română |
|---------------------|--|
| <u>donde estás?</u> | <u>unde esti?</u> |
| <u>adonde vas ?</u> | <u>încotro mergi? (dar și unde mergi?)</u> |

1.2.2. Unele forme latine, slabe fonetic, dispar, altele sînt întărite prin particula deictică ECCU, ECCE. Să manifestă de asemenea tendința de întărire a adverbilor prin diferite prepoziții EGCUM + HIC¹, ECCUM + HOC (CE), AD + HAC-CE etc.

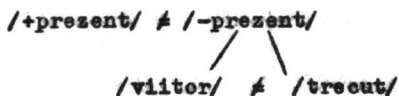
1.2.3. Adverbele HIC² și IBI³ care exprimau apropierea, respectiv depărtarea, au fost transmise celor mai multe limbi romanice ca particule adverbiale. În aceeași situație se află și INDE⁴ "de aici", "de acolo".

1. De unde rom. sici, it. qui, engad. (a) quia, v. prev, cat. sp, port. aqui.
2. Fr. occ. hi, cat. hi, v. sp, port. i.
3. It. ivi.
4. It. ne, sard. nde, friul. in, fr. occ. en, cat. ne, v. sp. ende.

1.2. Adverbele temporale (și modale)

Adverbele modale și temporale constituie mai degrabă unități lexicale autonome în cadrul cărora în latina târzie se manifestă aceleași tendințe ca cele menționate la (1.2.2.); FCCU + SIC¹, AD + SIC² etc.

1.2.1. Adverbele temporale se organizează în linii mari după opozițiile:



/+prezent/ \neq /viitor/: HODIE³ "azi" \neq CRAS "mîine" și în latina târzie DEMANE⁴ sau MANE.

/+prezent/ \neq /trecut/: HODIE "azi" \neq HERI⁵ "ieri".

/+prezent/ \neq /-prezent/ NUNC "acum" \neq TUNC⁶ "atunci".
NUNC "acum" \neq OLIM "odată"

| | | |
|---------|-------|--|
| Viitor | MANE | $\left\{ \begin{array}{l} \text{TUNC, OLIM} \\ \text{NUNC} \\ \text{TUNC, OLIM} \end{array} \right.$ |
| Prezent | HODIE | |
| Trecut | HERI | |

1.2.2. În faza târzie a limbii adverbele primare s-au pierdut în mare parte.

2. Adverbele secundare

2.1. Formarea adverbilor

Tendințe spre analitism, spre expresivitate, ca și concurența dintre procedeele de formare a adverbilor din perioada clasică au avut ca urmare faptul că aproape nici unul dintre acestea nu s-a impus în perioada târzie și nu s-a transmis limbilor romanice. În această epocă prevalează formele analitice și perifrastice.

2.1.1. Două substantive, inițial la ablativ, avînd sensul de "fel, mod" cînd erau precedate de un adjectiv și anume MODUS (abl. MODŌ) și MENS (abl. MENTĒ) încep să exprime valoarea adverbială. MODO avea

1. De unde it. così.

2. De unde rom. asa, fr. ainsi, sp. asi, port. assim.

3. Rom. azi, log. og, eng. oz, friul. ue, v.fr. hui, occ. uei, cat. avuy, sp. hoy, port. hoje.

4. It. domani, eng. dcmaun, friul. doman, fr. demain, occ., cat. dema.

5. Rom. mîine, log. mane, eng. maun, friul. man, v.fr. main, occ. ma.

6. Vechi forme de acuzativ.

7. I. Fischer, Les adverbos latins en -IM în BL XV, 1947, p.62-68.

însă un dezavantaj fonetic. Cum în urma enclizei, la expresii ca RÁPIDO MODO, LENTO MODO etc. accentul cade numai pe desinența adjectivului, se ajunge la *LENTOMODO și de aici, prin sincopă, s-ar fi ajuns la *LENTÓ-MDO > *LENTOMO, ceea ce ar fi adus la inconveniente semantice. (cf. Lausberg II § 700). Vezi totuși evoluția QUÓMODO (< QUÓ + MÓDO) > *QUÓ-MO > rom. cum, it. come fr. comme, sp. port. como.

MENTE, care la început a însemnat "spirit" "dispoziție" și apoi "manieră" "mod"¹ nu prezenta pericolul sincopării (E se găsea într-o silabă deschisă), ceea ce l-a făcut să se generalizeze cu valoare de sufix adverbial. În Glosele de la Reichenau SINGULARITER e glosat prin SOLA MENTE.

2.1.2. Se extinde folosirea formei de nom-racuzativ neutru a adjectivelor în funcție adverbială, ca în cazul lui MULTUM, TOTUM, FACILE etc². Adverbele în -UM încep să se confunde din punct de vedere al terminației cu cele în -O (ca FALS-O "fals", CREBR-O "des, numeros" etc).

2.1.3. Sufixul specific de formare a adverbelor -E apare în latina târzie din regiunile dunărene adăugat la sufixul adjectival -ISC (care intrase probabil în latina răsăriteană prin tracă³) (TILR II, p. 104.).

Un număr de adverbe latinești derivate cu -E pare să fi fost uzual în latina vorbită avînd în vedere că au fost păstrate de limbile romanice. Astfel de adverbe sînt TARDE⁴, LONGE⁵, LIMPIDE⁶, RAPIDE⁷.

2.1.4. Cel mai folosit procedeu de formare a adverbelor în epoca târzie a fost întărirea prin adverbe, prepoziții sau pronume a adverbelor primare și a celor create de la forme flexionare. Izolat, procedeul apare de timpuriu. Deja în primele secole de e.n. se găsesc compuse: ABANTE, DEANTE, EXANTE, INANTE etc. sau locuțiuni adverbiale ca POST MODUM, USQUE MODO etc. Procedeul e combătut de gramatici: "DE INTUS et DE FORIS non dicimus".

2.1.5. Un loc deosebit de important îl ocupă compusele cu AD cu ECCUM/ECCE, cu IN și cu DE. Desigur că în formarea noilor adverbe prin compunere puteau intra și diferite alte elemente, ca de exemplu, NON (NON MAGIS) LIBET, VOLET, RE etc.

1. Vezi minitanti mente (Lucrețiu) tota mente (Cicero), fera mente (Commedian).

2. În Glosele de la Reichenau se citește VOCIFERO: ALPUM CLAMO.

3. Cf. A. Graur în Romania, 53, 3, 1927, p. 539-552.

4. It. tardi, fr. tard, cat. tart, port. tarde (REW 8573).

5. It. lungi, fr. loin, occ. luenn, cat. lluny, v. sp. luene, port. longe (REW 5116)

6. Rom. limpede, log. limpiu, friul. limpid, sp. limpio, port. limpô (REW 5056)

7. Rom. repede (a . . . repete) (REW 7054).

2.2. Comparația adverbelor

Ca și la adjective, în latina populară și tîrzie se extinde procedeul de comparație analitic cu ajutorul adverbelor **MAGIS** și **PLUS**.

VII ELEMENTE DE RELATIE: PREPOZITIA SI CONJUNCTIA

1. Prepoziția

1.0. In evoluția limbii latine, prepozițiile devin indispensabile în declinare (cf.V 2.3.) așa că rolul lor crește considerabil.

1.1. Multe prepoziții sînt întărite prin compunere cu alte prepoziții (de ex. AB, DE etc) cu adverbe sau cu substantive. Ia naștere o serie întreagă de formații care oscilează între prepoziții compuse și locuțiuni prepoziționale ca de ex.: DE + A + ANTE, IN + AB + ANTE, DE + INTER.

Deși caracteristice pentru scrierile din faza tîrzie a latinității, asemenea combinații se găsesc și în textele cu caracter popular din latina arhaică și clasică.

1.2. În urma confuziei ablativului cu acuzativul și a dezvoltării unui singur caz prepozițional începe să se șteargă distincția dintre locul unde se petrece și locul către care se îndreaptă acțiunea. Aceasta explică parțial necesitatea de a sublinia relațiile locale cu ajutorul prepozițiilor.

1.3. Intrepătrunderea dintre prepoziții și adverbe este constantă .

1.4. Importantă este înlocuirea din ce în ce mai frecventă a lui E(X) prin DE.

1.5. Prepozițiile care au supraviețuit în cele mai multe limbi romanice sînt: AD, CONTRA, DE, FORAS, IN, INTRA, INTRO, PER, PRO, SUPER, SUBTUS.

2. Conjuncția (cf.E)

2.0. Fiind folosite foarte des, conjuncțiile se golesc repede de conținut și tind să se reînnoiască în permanență prin: a) folosirea cu funcție de conjuncții a altor părți de vorbire; b) întărirea conjuncțiilor existente cu prepoziții, adverbe, particule și cu alte conjuncții; c) folosirea conjuncțiilor existente cu sens schimbat.

În afară de aceasta conjuncțiile erau și foarte scurte și uneori riscău să de loc la confuzii în fluxul vorbirii (ca de exemplu SED cu (SI >) SE).

2.1. Conjuncțiile din latina tîrzie care au supraviețuit în cele mai multe limbi romanice sînt: AUT, ET, NEC, QUAM, QUANDO (inițial cu sens cauzal, ulterior temporal) QUANTUS, QUIA, QUID, QUOMODO, SI, SIC. Dintre acestea însă numai QUANDO și QUOMODO își păstrează valoarea lor din latina tîrzie pe toată întinderea Romaniei.

În ce privește evoluția semantică a lui SIC, care stă la baza rom. și și a vechiului francez gi începînd din sec. al III-lea sînt edificatoare textele. SIC a fost folosit mai întîi cu sensul "așa" și "apoi" și a început ulterior să-l întărească pe AC și ET. Astfel citim la Iordanes, Get.149 : dehine Dalmatiam, Liburniam Histriamque et sic Venetia radens...

QUOD e o conjuncție care a supraviețuit numai în română (că), în v.friulană (chu) în unele dialecte italiene centromeridionale (cu, co) și în vegl. ko.

QU(I)A și QUID stau probabil la baza conjuncției romanice "universale": it.che, fr.,sp,port. que, rom. ca etc.¹

G. FORMAREA CUVINTELOR

I. Derivarea cu sufixe.

1. Sufixe substantivale deverbative.

1.1. Abstractele verbale.

Dintre sufixele cu ajutorul cărora se derivă abstracte verbale rămîn productive în latina tîrzie: -TUS, -TIO, -TURA și -OR. Se manifestă în general tendința de trecere de la sensul abstract la cel concret și cea a dezetimologizării derivatelor.

Astfel VENATUS nu înseamnă numai "vînătoare, acțiune de a vîna" ci și rezultatul ei concret "vînat".

1.1.1. Sufixul -TUS cunoaște o dezvoltare aparte datorită reorganizării temei de participiu perfect cu care ajunge să se confunde; se mențin și se mai formează abstracte în -TUS, analizabile de vorbitor (GEMĪTUS, "gemet", SŌNĪTUS "sunet"); mai apar postverbale în -TUS, iar derivatele de la conjugările regulate (PORTATUS, COMPARATUS, LATRATUS) contribuie la formarea unor abstracte noi, direct de la participiu, procedeu productiv în română (ILR II, p.177). Apar și formații cu sens concret.

-TURA/-SURA sînt înlocuite prin -TIO și -OR pentru formarea abstractelor; în latina tîrzie aceste sufixe dau naștere mai mult unor derivate concrete: CALCEA TURA "încălțăminte", FERRA TURA "arme de fier" LAVATURA "spălătură". Limbile romanice dezvoltă această tendință.

1.1.2. Prin falsă despărțire din -TURA (CAPILLA TURA "păr", CALCEA TURA "încălțăminte" (Chiro); cf. fr. chevelure) s-a format un

1. Rom. vînat, sp. venado, port. veado.

2. Rom. arsură, captură, friptură, cusătură, făcătură; it. arsura, cottura, frittura; fr. nourriture, couture, écriture, etc. sp. lavadura, cocedura, cochura etc.; port. lavadura, escritura, costura etc.

nou sufix -URA, productiv în limbile romanice occidentale¹ care concurează sufixul abstract -OR: ARDURA = ARDOR (Dioscuride)(Väänänen, p.90).

1.1.3. Derivatele sufixului -TIO păstrează sensul de abstract verbal dar prezintă tot mai multe exemple de concretizare ale acestora: DORMITIO "dormitor", "pat" HABITATIO "locuință". Camerele din Satyriconul lui Petronius se numeau: UELLATIO și CENATIO.

Sufixul e panroman² și a fost concurat de diferite forme latinizate³. În română -(ă)ciune e mai puțin productiv decât neologicul -ți(un)e, care corespunde și francezului -tion: stricăciune, amărăciune etc.

1.1.4. Concurat al lui -TURA, -ORE s-a extins și este păstrat în toate limbile romanice⁴. În română are forma -oare: răcoare, unsoare, strimtoare.

1.1.5. În latina târzie ia extindere, mai ales la scriitorii creștini, sufixul -IA, adăugat la tema participiului. El exprimă în special o stare de spirit: FRAGRANTIA (Ieronim) "parfum", SUPFERENTIA (Tertulian) "suferință". În urma schimbărilor fonetice -ANTIA / -ENTIA sînt interpretate în întregime ca sufixe. Ele au fost transmise tuturor limbilor romanice și sînt concurate de forme neologice. În română corespunde -ință: credință, trebuință etc.

1.1.6. O dezvoltare mare cunoaște sufixul -MEN(TUM) cu valoare abstractă (NULLIFICA_MEN "dispreț" la Tertulian, CORUSCA_MEN "strălucire" la Fulgentius) și concretă (FACTITA_MENTUM "obiect fabricat" COGITA_MENTUM "gîndire" VESTI_MENTUM "haină", MONU_MENTUM "monument", COOPERI_MENTUM "pătură"). În general formele lărgite -AMEN și -IMEN derivă abstracte și colective, iar -MENTUM rezultatul sau instrumentul unei acțiuni. Românii dau o mare extindere sufixului -AMEN, dacoromână variantei -IMEN⁵ (>-ime).

Sufixul -MENTUM este panroman⁶ și concurat de forme latinizante.

1.2. Numele de agent

1.2.1. -TOR rămîne productiv și se transmite tuturor limbilor romanice⁷. În română are forma -(A)TOR⁸.

1. It. alt.ura, verd.ura; v.fr. froid.ure, laid.ure; sp. alb.ure, alt.ura, perd.ura; port. alt.ura.

2. Rom. -(ă)ciune, it. -zone; fr. -aison; sp. -(a)zon; port. -(a)zoa.

3. Rom. -ți(un)e, it. -zione, -sione; fr. -tion; sp. -cion, -sion; port. -cão, -são.

4. It. -ore; fr. -eur; occ. sp. port. -or.

5. It. -anza -enza, fr. -ancé -ence; sp. -anza; port. -ança -enca.

6. Cf. A. Graur, BL V, 1932, p. 65-66.

7. Rom. -mint, it. -mento, fr. -ment, sp. -miento, port. -mente.

8. Pentru discuția acestei forme vezi A. Graur, Noms d'agents et adjectifs en roumain, Paris, 1929, 105-113.

1.2.2. Se extinde și folosirea augumentativă a lui -O, -ONIS, păstrată și în unele limbi romanice¹.

1.3. Numele de instrument și numele locului acțiunii.

În latina tîrzie se extinde folosirea lui -CULUM, a lui -TORIUM și a lui -INA, însă numai -TORIUM rămîne viu în majoritatea limbilor romanice². Latina dunăreană preferă -TORIA (ILR II, p.778): COCTORIUM "cuptor", CALCATORIUM (Palladius), COOPERATORIUM (VEGETIUS) etc. În occident forma moștenită a sufixului a fost concuroasă de variante latinizante.

2. Sufixe substantivale denominative

2.1. Abstractele nominale

2.1.1. Prin contaminare cu sufixele grecești - ία și - εία sufixul -IA își schimbă accentul și se dezvoltă sub forma -ĪA; e foarte productiv, în toate limbile romanice³: MELODĪA, MANĪA, HARMONĪA.

2.1.2. -TAS, productiv și în latina clasică, se îmbogățește cu formații noi în latina tîrzie și supraviețuiește în toate limbile romanice⁴, fiind concuroasă de forme latinizante.

2.1.3. Celelalte sufixe nu s-au păstrat decît sporadic și nu sînt reprezentate de limba română.

-ITIA (care-l înlocuiește pe -ITIES), deși s-a păstrat în limbile romanice⁵, nu a fost productiv.

2.2. Numele de agent

-ARIUS devine din ce în ce mai productiv, păstrîndu-se în toate limbile romanice⁶. (În glosele de la Reichenau se găsește exemplul BERBICARIUS "păcurar"). În limbile romanice occidentale sufixul e concuroasă de forme latinizante și a fost împrumutat de la o limbă la alta.

Pentru -TOR și -O, -ONIS (cf.1.2.1. - 1.2.2.).

2.3. Nume de instrumente și de locuri.

-TORIUM (cf.1.3) rămîne productiv, iar -ARIUM/ -ARIA se specializează pentru formarea numelor de instrumente și de locuri. Si forma neutră a lui -LIS și -RIS se poate folosi pentru derivarea numelor de locuri: BOVILE "staul de boi", EQUILE "grajd de cai".

1. It. -one (buffone), fr. -on (souillon), sp. -on (hol gon).

2. Rom. tor. it. -tor/-sor; fr. -(t)oir; sp. -dero, port. -deiro.

3. Rom. -ia, it. ia, fr. -ie, sp. -ia.

4. Rom. -ătate, -itate, -etate; it. -tà, -ita, -eta; fr. -té, -tié, -ité, -été; sp. -tad, -dad, -idad, -edad, port. -tade -dade, -ldade, -adade.

5. Rom. -easă; it. -ezza; fr. -esse; sp. port. -eza.

6. Rom. -ar(iu); it. -aio/aro, fr. rier, sp. ero; cat. er.

-ARIA denumește și nume de meserii, prin substantive care în urma pierderii substantivului din sintagme ca ARS ARGENTARIA: ARGENTARIA "bancă", UNGUENTARIA "parfumerie".

2.4. Nume colective

-ETUM se menține cu sens colectiv și e moștenit de română (-et) și de italiană (-ete).

În textele tirzii apar atestări și pentru valoarea colectivă a sufixului -AMEN: LINTFAMEN "rufărie" VITREAMEN "sticlărie" (cf.1.1.6).

2.5. Diminutivele

Se înregistrează o creștere simțitoare a derivatelor diminutive.

2.5.1. -ULUS, cel mai frecvent dintre sufixele diminutive latine, se găsește deseori sincopat în textele tirzii, ceea ce a avut ca urmare pierderea sa ca diminutiv și înlocuirea în latina tirzie, și apoi în fiecare limbă în parte, cu alte sufixe diminutive. Româna, mai rar italiana, au păstrat mai bine cuvintele latine în -ULUS¹, dar nici aici sufixul nu e productiv.

2.5.2. Una din variantele care au luat locul lui -ULUS a fost -ELLUS²: ANELLUS³ în loc de ANNULUS "inel", VITELLUS⁴ în loc de VITULUS "vițel" etc.

2.5.3. -ICCUS/ -ICCA, formație neclară, stă la baza diminutivului românesc -i (ă) și se regăsește în spaniolă.

2.5.4. -ACEUS a dezvoltat în latina tirzie⁵ un sens augmentativ - peiorativ care se regăsește în italiană (-accio) și în spaniolă (-azo).

-ICIUS și -ICIUS, des folosite în latina populară, sînt continuate de italianul -accio și rom. -et, iar -UCEUS dă rom. -ut, friul. -uz și it. -uccie.

2.5.5. În latina tirzie⁶ capătă sens diminutiv și lat. -INUS it. -ino, port. -inho.

2.5.6. Sufixul -ITTUS, de origine obscură, care apare în epoca clasică în nume proprii⁷, e deosebit de dezvoltat în franceză. El se păstrează și în italiană, portugheză, spaniolă și provençală.

1. Cf. MASCULUS > rom. mascul, SINGULUS > rom. singur, LINGULA > rom. lingură; it. INSULA > isola, TEGULA > tegola, dar și teggia etc.

2. Rom. -el, it. -ello, v.fr. -el, sp. -illo.

3. Cf. rom. inel, it. anello, fr. anneau, sp. anillo.

4. Cf. rom. vițel, it. vitelle, fr. veau.

5. Cf. Vossler, p.150.

6. Cf. M.Niedermann, -innus als Diminutivauffix im späteren Volklatein in Festschrift A. Debrunner, Bern, 1954.

7. Cf. Vossler , p.147.

2.5.7. Se manifestă tendința de înlocuire a cuvintului simplu prin diminutiv: AURICULA în loc de AURIS.

3. Sufixele adjectivale

3.1. Sufixe adjectivale deverbative

În latina tîrzie rămîn productive -AX, -BUNDUS, -IVUS. Cea mai mare dezvoltare o cunoaște însă -BILIS, folosit în sens activ (TERRIBILIS) și mai ales pasiv (COMPREHENSIBILIS "care poate fi înțeles").

În latina dunăreană -BUNDUS pare să fi fost mai folosit (IIR II, p.182) decît -AX.

În limbile romanice occidentale s-au păstrat continuatorii lui -IVUS¹ și ai lui -BILIS². Limba română nu l-a moștenit pe -BILIS. Nu este sigur dacă -IVUS este continuat de -iu (arămîiu, castaniu etc.).

-IGIUS își lărgeste forma prin elementul -AR/-ER dînd -ARICIUS/-ERICIUS, care se regăsește în română și italiană³. În Lex Alemanorum citim CANIS PORCARICIUS.

3.2. Sufixele denominative.

3.2.1. În limba tîrzie -ALIS și -ILIS s-au extins în special în latina creștină (CORPORALIS, CARNALIS, SPIRITUALIS). În limbile romanice e folosită mai ales forma neologică. În limba populară pl.n. -ALIA s-a folosit cu sens colectiv: MINUTARIA (inscripții pompeiene) "afaceri meșchine" (> fr. menuaille), BATTUALIA (glose) (> fr. bătăille) (Văsanăen, p.89).

3.2.2. -ATICUS e mult folosit în epoca imperială și tîrzie și păstrat în limbile romanice⁴. Neutrelle substantivate se specializează cu sensul de cheltuieli de un anumit fel: BALNEATICUM "taxă de baie" (glose) VIATICUM "cheltuieli de drum".

3.2.3. -INUS prezintă puține formații noi în latina tîrzie, în schimb i se adaugă un sens diminutival (cf.2.5.5.)⁵

3.2.4. -ANUS a rămas productiv și a fost moștenit în limbile romanice occidentale⁶.

1. It. -io, -ivo, fr. -if, sp. port. -io. Vezi J. Malkiel, The Development of -inn in Latin and Romance, în Language, 1941, p.99.
2. It. -evole, fr. -(a)ble/-(i)ble, sp. -ble, port. -vel. În toate limbile romanice circula cu largă sferă de dezvoltare forme neologice ale lui -BILIS. Vezi M. Iliescu, Sufixul adjectival -bil în limba română, în Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română, I. București, 1959, p.85-99.
3. Rom. -ăreț, it. -ericcio deverbativ și denominativ, și rar -areccio. Pt. sufixul românesc cf. A. Graur Mots d'agent et adjectif en roumain, Paris, 1929, p.91.
4. Rom. -atec, it. -atico, fr. -age. În franceză -age formează substantive.
5. -INUS s-a păstrat și fără sens diminutival în it. sp. -ino, fr. -in și port. -inho.
6. It. -ano, fr. -ien/-ain, sp. -ano, port. -ão/-ano. În limba română cuvintele moștenite n-au mai fost simțite ca derivate.

3.2.5. -ENSIS, mult folosit în latina imperială și tirzie, s-a moștenit în limbile romanice cu excepția românei.¹

3.2.6. Numărul derivatelor în -OSUS se mărește în latina tirzie, întărindu-se sensul pelorativ și cel de "multitudine" a calității. Sufixul rămâne viu în toate limbile romanice².

3.2.7. Alături de adjectivele în -OSUS se înmulțesc și cele în -(U)TUS cu dezvoltarea sensului de intensificare a calității. Sufixul e moștenit de limbile romanice occidentale³.

-ATUS se păstrează și în română, ca în toate limbile romanice, fiind identic cu forma participiului de la temele în -A.

3.2.8. -ARIUS continuă să fie productiv (cf.2.2.).

3.2.9. Sufixul popular -TORIU se confundă cu timpul cu sufixul de agent -TOR și rămâne viu și în limbile romanice⁴, în special în limba română (cf.1.2.1.).

3.2.10. În latina dunăreană a fost productiv sufixul -ISC > -ess, probabil de origine tracă⁵, care s-a contopit cu adjectivul latin, rar, -ISCUS⁶, la rîndul său înrudit cu gr. ἰσκος. În România occidentală peste sufixul latin s-a suprapus și cel germanic -isk.

4. Sufixele moționale

În latina tirzie se adaugă posibilitățile de formare a femininului de la masculin sufixul de origine greacă -ISSA (Βασιλισσα "regină"): PROPHETISSA, GERMANISSA.

Acest sufix se păstrează și devine productiv în română: -easă. De la văcar - văcărească, de la împărat - împărăteasă etc.

5. Sufixele verbale

5.1. Sufixe verbale denominative

Latina tirzie dezvoltă lărgiri ale sufixului -ARE, rămase productive în limbile romanice ca:

5.1.1. -I-ARE și -I(S)S-ARE/-IDI-ARE/-IZ-ARE provenind toate de la gr. ἰς adaptat mai întâi ca -ISS-(PATRISSARE, GRAECISSARE), ca -IDI- sau ca -IZ- (CANTONIDIARE "a frustra", CITARIZARE "a cînta din țiteră"). Sufixul nu a supraviețuit decît în formele -IDIARE și -IZA-

1. It. -esse, fr. -ais/-ois, occ., sp., cat., port. -es.

2. Rom. -os, it. -oso, fr. -oux, sp. -oso.

3. It. -uto, fr. -u, sp., port. -udo.

4. Forma e aceeași ca cea a sufixului substantival -TORIUM (cf.1.3., nt.3).

5. Cf. A. Graur, Mélanges linguistiques, I, Paris-București, 1936, p.71-84.

6. Cf. it. -esco (romanesco, cavalleresco, Grimaldesco, Francesco etc.).

RE¹. In textele țirzii sînt atestate: BASSIARE "a sâruta" (Virgilius grammaticus), RABIARE "a turba" (glose), MOLLIARE "a deveni moale" (Notae Ticonianae) etc.

5.1.2. - **ICARE** se găsește frecvent în textele țirzii: MORSICARE (Apuleius) MORDICARE (Oribasius), CARRICARE (Lex Salica)².

5.2. Sufixe verbale deverbative

5.2. Sufixele folosite pentru formarea verbelor de la verbe și-au pierdut productivitatea deoarece sufixele și-au pierdut sau și-au schimbat sensul. Pentru -ESCO devenit desinență vezi B V.

6. Pentru sufixele adverbiale vezi VI.

II Derivarea cu prefixe

1. Prefixele denominale (substantivale)

1.1. În latina postclasică și țirzie se crează substantive cu prefixele din epoca clasică (cf.1.1.) și în special cu prefixele: ANTECON-, DE-, DIS-, INTER-, PRAE-: ANTELUDIUM (Apuleius) "anteludiu" COM-MATER (Gregorius) "nașă", CONSACERDOS (Ieronium) "concleric" DIVERGENTIA (Gelius) "divergență", DISCERTATIO (Gelius) "ceartă", INTERVENIA (Vitruvius) "întrerupere", PRÆSCIENTIA (Tertulian) "preștire, prevedere" SUPERPOSITIO (Vulgata) "suprapunere".

1.2. Crește mult numărul substantivelor formate cu IN- și cu CON-. IN privativ se atacează aproape exclusiv abstractelor de calitate: INVALENTIA (Gelius) "slăbiciune, lipsă de putere" IMMISERICORDIA (Apuleius) "lipsă de milă".

1.3. Cele mai multe cuvinte cu prefixe au și sufixe, sînt deci creații parasintetice: CIRCUMSPECTOR (Vulgata) "păzitor, spectator", INOPPORTUNITAS (Avitus) "inoportunitate" INSENSIBILIS (Gelius) "insensibil" etc.

1.4. În perioada țirzie au devenit prefixe cuvinte folosite în latina clasică independent, ca de ex.: FORIS, MINUS, BIS³: FORISFAOIO "a acționa în afară", contra legii" (glose) FORBANNITI "pus în afara legii, proscris" (Lex Salica).

2. Prefixele denominale (adjectivale)

Din epoca imperială sînt din ce în ce mai folosite ca prefixe prepoziții bisilabice ca INTER, INTRA, EXTRA, CONTRA, CIRCUM, SUPTER,

1. It. -aggi-, fr. -oy-, occ. -si-, sp. -e-, port. -ej-; it. verdeggiare, fr. ver-doyer, occ. blanqueiar, sp. blanquear, port. barquejar. În română - a devenit morfem verbal (-ez); cf. V.3.1. La infinitiv -IZARE s-a păstrat numai în forme izolate: a boteza < BAPTIZARE.

2. Rom. -(e)ca, it. -care, fr. -cher, sp. port. -gar.

3. Cf. Bourcles, p.206.

SUPRA etc.: INTRAMURANUS (Historia Augusta), EXTRANATURALIS (Tertulian), SUPERCUTANATUS (Vegetius) etc.

Crește productivitatea prefixelor CON- (în special la scriitorii creștini), IN-, PRAE- și PER-. Ultimele două sînt concurate începînd din epoca imperială de SUFER-: SUPERDORNATUS (Seneca), SUPRADULTUS (Vulgata) etc.

3. Prefixele deverbative

3.1. În latina tîrzie e tot mai frecventă restituirea vocalei originale a derivatului prin influența verbului simplu, fenomen popular început din latina veche și datorat sentimentului etimologic: SUBSTENEO în loc de SUSTINEO (în inscripțiile pompeiene) COMMANDO în loc de COMMENDO, RESALIO în loc de RESILIO (Vegetius), OBSEDEO în loc de OBSIDIO (Peregrinatio). Multe forme romanice provin de la formele acestea re-compuse¹.

3.2. Conform cercetărilor², după mijlocul sec. al II-lea, mai mult de jumătate din creațiile cu prefixe cuprind ca prim element pe: CONTRA-, SUBTER-, SUPER-, SUPRA-, și apoi, în linie descendentă de frecvență, PRAE-, SUB-, PRAETER-, CON-, TRANS-, CIRCUM-, RE-. În textele tîrzii încep să se confunde PRO-, PRAE-, și PER- pe de o parte, SUPER- și SUPRA- pe de altă parte.

3.3. Se înmulțesc formațiile cu dublu prefix, caracteristice pentru limba populară, deoarece primul sufix nu mai era simțit ca stare: DERESPONDEO (Tabellae Defixionum) PERAUFERO (Chiro) PERTRANSBO (Peregrinatio) etc.

3.4. Prin slăbirea treptată a sensului prefixelor, în unele cazuri cuvintele cu prefix intră în concurență cu formele simple, fenomen popular, caracteristic nu numai pentru verbe, care se soldează prin abandonarea cuvîntului necompus. La Chiro BALIO e înlocuit de PERSALIO. În Sortes Sangallenses găsim DEVINCO sau PERVINCO în loc de VINCO.

3.5. Și în cazul prefixării verbelor se folosesc, la sfîrșitul latinității, ca prefixe, foste elemente independente ca: INFRA, EXTRA, ULTRA, SUBTUS etc.

4. Prefixe moștenite de limbile romanice

Cea mai mare parte a prefixelor latine folosite de limbile romanice nu sînt moștenite. Dintre cele păstrate panromanice: AD (rom.it. fr.sp.port. a E(X) (rom.g., it. e-/es-; v.fr. es-, occ. es-, port. es-) CON (rom. cu-, it.fr.sp.port. co-, și variante), IN (rom. în-, it. i(n)-,

1. De ex. fr. déplaire, it. dispiacere < DISPLACERE nu DISPLIGERE.

2. Pauker la Leumann - Hofmann - Szantyr, p.434.

v.fr.sp.port.an-, om-), FER- și POR- (PRO-) (rom. pre-, it.per-, fr.par-, v.fr.por-, sp.port.por-), TRANS- (rom. tra-, tră-, it.tra(s)-, v.fr. tra¹ sp. tra(s)-).

Limba română a mai păstrat pe DE- (> de- it.di de), DI(S) (> des-, it. dis-, s-, v.fr.des-) iar limbile occidentale în afară de română, pe RE- (it.ri-, fr.sp.port.re-). Italiană și franceza îl continuă pe SUBTUS (it.sotto-, v.fr.soz-, fr.sou(s)-). Unele prefixe au fost păstrate de o singură limbă ca de exemplu: TRA(NS) (it.tra-) sau ULTRA (it.oltra).

III. Compunerea

1. Procedeele compunerii nu a fost productiv în limba latină, limitându-se la câteva tipuri, mai ales nominale.

Cele mai frecvente tipuri sînt compusele cu al doilea termen de origine verbală (-GER (GERRERE), -FER (FERRE), -COLA (COLERE) etc.: ARMIGER "purător de arme", LUCIFER "purător de lumină", SILVICOLA "pădurar" etc)), compusele din două substantive (CAPRIPES "piciorul caprei" (CAPRA), compusele dintr-un adjectiv și un substantiv sau un substantiv și un adjectiv.

2. Un loc important îl ocupă compusele în -FICUS (MALEFICUS "răufăcător", SACRIFICUS "care se referă la sacrificii"), de unde compusele verbale în -FICARE (ca LACTIFICARE, MODIFICARE, SACRIFICARE etc.) și substantivele în -FICIUM (SACRIFICIUM). Toate aceste formații cunosc o dezvoltare foarte mare în latina tîrzie, în special creștină: BEATIFICARE, CLARIFICARE, FRUCTIFICARE, MORTIFICARE² etc.

Începînd din secolul al II-lea e.n. compunerea slăbește în favoarea juxtapunerii (ILR I, p.115).

Sintagmele juxtapuse tind ulterior să se sudeze, tendință populară atestată de App.Probi: AQUAE DUCTUS non AQUIDUCTUS, TERRAE MOTUS non TERRIMOTUS.

Unele sintagme juxtapuse au fost moștenite de limbile romanice sub formă de cuvinte compuse: PRIMA VERA (> rom. primăvară), ALBA SPIRITUALIS (fr. subépine), TERRAE MOTUS (it. terremoto), FORUM IULII (friul. friuli), LUNAE DIE (it. lunedì, fr. lundi etc.)

3. Din sintagmele sudate fac parte și grupurile formate din adjective + MENTE din care se formează adverbele: CAECA MENTE (Gregorius) cf. B VI.

1. În franceză TRANS e continuat și de adv. très.

2. Cf. McErmana, Études sur le latin des chrétiens, Paris, 1955, p.60-92. În limbile romanice: it.-ificare, fr.-(i)fier, sp.-(i)guar.

4. Si unele justapunerii din adverbe și din prepoziții și alte grupuri compuse din mai multe cuvinte invariabile, neaccentuate, formează un singur cuvânt. Aceste amalgămări, care încep în epoca veche se înmulțesc în latina târzie și lasă urme în limbile romanice: **ABANTE**¹ (Vulgata), **INABANTE**, **DEPOST**² (Itala), **QUARE** etc.

1. De aici it. avanti, fr. avant, occ. avan.

2. De aici după, it. dopo, port. depo (REW 6684).

D. ELEMENTE DE SINTAXA A FRAZEI

1. Coordonarea1.1. Coordonarea copulativă

1.1.1. Coordonarea a două unități pozitive se făcea cu ajutorul conjuncțiilor ET, AC, ATQUE, și cu encliticul QUE.

1.1.2. Coordonarea a două unități negative sau a unei unități negative și a uneia pozitive se făcea cu ajutorul conjuncțiilor NEC și NEQUE.

1.1.3. În latina tîrzie și SIC devine conjuncție copulativă pozitivă. Iată un exemplu din Peregrinatio: benedicuntur catecumini sic fideles "sînt binecuvîntați catecumenii și credincioșii". În fraze de felul acesta SIC este premergătorul direct al românescului și. O altă folosire a lui SIC în latina tîrzie este cea de a introduce o prepoziție temporală sau condițională¹: cum avide bibit, pleno ventre aqua, sic dolorem patiuntur "cum au băut apa cu aviditate și cu stomacul plin simt durere" (Chiro 452).

1.1.4. Din conjuncțiile copulative propriu zise nu au supraviețuit decît ET², NEC³, NEQUE⁴. -QUE dispăre din limba vorbită deja la începutul perioadei imperiale .

1.2. Coordonarea adversativă

1.2.1. Latina folosea conjuncțiile AT, ATQUE, SED, VERUM, VERO și AUTEM care nu s-a păstrat.

1.2.2. Locul lor a fost luat în cele mai multe limbi romanice de MAGIS⁵ cu sensul "mai degrabă", care e frecvent și la scriitorii clasici. Astfel Catul spune: id non est turpe, magis miserum est "această nu este rușinos, ci mai degrabă de plîns".

1. Această folosire a lui SIC se regăsește în v. franceză și în română.

2. Arom., v.rom. e, it. (e)d, log. eng e, fr. et, ecc. e(s) cat. i, sp. y.e, port. e.

3. It. ne, log. neu, eng. ne, friul. ni, ecc. ne.ni, cat. sp. ni, port. nem.

5. It. ma, fr. mais, ecc. mag, cat. mes, sp. port. mas.

4. Rom. nici.

1.3. Coordonarea disjunctivă

Latina avea patru conjuncții pentru exprimarea coordonării disjunctive: (AUT-)AUT, (VEL-)VEL, (SIVE-)SIVE, (SEU-)SEU. Din acestea s-a moștenit decât prima în majoritatea limbilor romanice.¹ Sau din română continuă o formă a lui AUT întărită cu SEU.

2. Subordonarea

În latina tîrzie se observă în primul rînd tendința de înlocuire a subordonatelor nominale (acuz + inf., ablativ absolut) cu subordonate verbale. Conjuncțiile prea încărcate semantic (CUM, UT și QUOD) sînt înlocuite cu conjuncții de natură adverbială (interogativă) sau cu conjuncții compuse. E pe care să se cristalizeze o nouă conjuncție "universală", urmașă a lui QUOD.

Conjunctivul e tot mai frecvent înlocuit cu indicativul. Aplicarea regulilor concordanței timpurilor devine imposibilă e dată cu modificările suferite de tot sistemul verbal, în special ale celor suferite de conjunctiv.

Limba populară folosește, în general, mult mai rar subordonarea decât limba clasică, îngrijită și normată, le preferă parataxa.

2.1. Subordonatele cu predicatul la un mod personal.

2.1.1. Începînd din sec. al III-lea acuzativul cu infinitiv se folosește din ce în ce mai puțin după verbele dicendi, sentiendi și affectus, fiind înlocuit mai des de prepozițiile introduse prin QUOD și QUIA. În schimb acuz. + inf. se extinde mereu la verbe noi de voință și la verbe cauzative (mai ales în cazul în care subiectul din principală este același cu cel din secundară), alternînd uneori cu infinitivul simplu în funcție de complement (VOLO FACERE), alteori cu prepoziții conjunctivale introduse cu UT.

În textele religioase cu caracter popular, multe traduse din grecește, apar în general mai multe completive conjunctivale decât infinitivale².

Limitarea construcției infinitivale se datorește între altele tendinței spre analiză și claritate a limbii ca și traducerilor din limba greacă unde completivele erau introduse prin ὅτι.

Limbile romanice, în afară de limba română, continuă tendințele din latina tîrzie, în sensul că acuzativul cu infinitiv apare după verbele de voință, de permisiune și după verbele percepției fizice. Deosebirea fundamentală față de latina clasică constă însă în faptul că acuzativul cu infinitiv nu mai formează un tot unitar, aproape independent

2. În Italia tradusă de Ciprian, se găsesc 113 completive conjunctivale față de 31 acuzative cu infinitiv.

1. Rom. au, it.sp.cat.occ. o, log. a, port. ou, fr. ou.

de verbul regent. Acum subiectul construcției este întotdeauna legat în mod direct sau indirect de verbul regent (ca de ex. în fr. je le vois venir).

2.1.2. Completiva cu UT a fost înlocuită parțial de completiva conjunctivală fără conjuncție, parțial de acuzativul cu infinitiv. Rare sînt cazurile în care în locul lui UT apare QUOD.

Si în prima fază a limbilor romanice apar destul de des complete fără conjuncție¹.

Completele negative introduse în epoca clasică prin NE sînt introduse tot mai frecvent de UT NON (cf. ILR p.306).

2.1.3. Primul exemplu de completivă cu QUOD în locul acuzativului cu infinitiv după un verb sentendi ni-l oferă Plaut care recurge la completiva cu QUOD într-un pasaj în care acuz. + inf. ar fi dat loc la confuzii: Equidem scio iam filius quod amet meus istam meretricem e proximo Philaenium "așadar știu că fiul meu iubește pe această curtezană din vecini Philaenium". De la mijlocul secolului al doilea completiva cu QUOD cîștigă tot mai mult teren în dauna acuzativului cu infinitiv pe care-l înlocuiește treptat după verbele sentendi și dicendi, în special în limba populară. După aceste grupuri de verbe QUIA nu apare decît la Petroniu: dixi quia mustella comedit, "am spus că a mîncat nevăstuica".

Prin analogie cu prepozițiile cauzale, pe lângă QUOD și QUIA apare în mod sporadic și QUONIAM.

Criterii după care se folosește indicativul sau conjunctivul în completiva cu QUOD și QUIA nu au putut fi stabilite cu precizie. În general QUOD se construiește mai mult cu conjunctivul iar QUIA cu indicativul. Poate a contribuit faptul că QUIA corespunde cu gr. ὅτι cu indicativul. Pe de altă parte se poate constata că, după regula generală de folosire a modurilor (2.1.1.), indiferent de conjuncției, indicativul se folosește cînd conținutul completivei a dat ca sigur iar conjunctivul cînd acțiunea din completivă este presupusă, neprobabilă sau ireală.

Completele introduse în latină cu QUOD și QUIA le corespund în limbile romanice complete introduse prin că în rom., que în fr.sp. port., che în it. și ki în sardă. Formele occidentale presupun o formă

1. Dacă admitem ipoteza lui N.I.Barbu (Să, semn distinctiv al subjonctivului în limba română, în Buletinul Științific al Academiei R.P.R., Științe istorice, Tom. I nr. 1-2, București, 1948) că să este semn distinctiv al conjunctivului, putem considera că prepozițiile complete latinești cu conjunctivul fără conjuncție sînt reprezentante în limba română de completiva cu conjunctivul. Vezi pentru această problemă și M.Ilieșcu, O construcție populară latinească, propoziția completivă fără conjuncție, în Studii clasice, II, 1960, p.331-336.

fonetică ke explicată în diferite feluri. Numai rom. că, v.friul.cu și it. dial. ku provin direct din QUOD. În Italia meridională și în Spania se găsesc urme ale lui QU(I)A din care vine și rom. ca.

2.1.4. QUIN și QUOMINUS dispar fiind înlocuite de QUOD și QUIA.

În limba populară procesul lor de dispariție a început probabil încă din sec. I e.n. La mulți scriitori tirzii aceste conjuncții lipsesc ca desăvârșire.

2.1.5. În ce privește circumstanțialele e greu de tras concluzii asupra limbii vorbite pe baza textelor. Se pot face doar câteva constatări privitoare la conjuncții.

2.1.5.1. Adverbul temporal interogativ QUANDO¹ ia locul lui CUM temporal, fonetic slab și supraîncărcat semantic. Exemplele rare se găsesc începând de la Plaut. Ele devin frecvente în textele tirzii: Episcopus... quando vidit quod filii Israhel... (Peregrinatio) "când a văzut episcopul că fiii lui Israhel"...

2.1.5.2. Un alt adverb interogativ care a devenit conjuncție a fost quare² "de ce". Cu acest sens, având valoare de conjuncție explicativă, cuvântul apare deja în inscripțiile pompeiene și în diferite alte inscripții: bona vita vice, sodalis, quare post obitum nec risus nec lusus ... erit "tu amice trăiește bine, căci după moarte nu e nici riset nici plăcere".

2.1.5.3. Prea solicitantului UT este înlocuit parțial de QUO, QUOD, QUID și QUOMODO când avea valoare finală și prin QUOD și QUIA când avea valoare consecutivă.

2.1.5.4. UT (și SICUT) comparativ a fost concurat din aceleași motive ca și CUM, mai întâi de TANQUAM (tanquam unus de nobis, Cena Trimalchionis "ca unul din noi"), apoi tot de un adverb, inițial relativ și interogativ: QUOMODO³: solebat sic cenare quomodo rex "obișnuia astfel să ceneze ca un rege" (Cena Trimalchionis). QUOMODO e folosit și drept conjuncție temporală. Se găsesc comparativ introduse prin QUOD.

2.1.5.5. În limba populară și tirzie se manifestă tendința de așezare a corelativelor din principală lângă conjuncția subordonatoare și de a întări corelativul cu încă alte particule.

2.1.5.6. În ce privește condiționalele, cele mai multe schimbări au loc în sistemul temporal (cf. V 2c).

1. Rom. cînd, veql. kand, it. quando, sard. kando, fr. quand, sp. cuando, port. quando.

2. Fr. ooc, cat. car.

3. Rom. cum, it. comno, v. log. ce, v. fr. com(e), prev. cat. com, v. sp. cuemo pg. como.

2.1.5.7. Condiționalele ireale se confundă cu potențialele. Pentru această categorie de propoziții care se opune realelor se folosește tot mai frecvent timpul provenit din viitorul II și perfectul conjunctiv

Din secolul al III-lea, mai mult ca perfectul conj.ia locul imperfectului conjunctiv. Apar tot mai des perifraze cu HABERE + inf. Indicativul apare și în perioadele ipotetice ireale.

2.1.5.8. Indicativul începe să ia locul conjunctivului în propozițiile concesive.

2.2.2. Subordonatele cu predicatul la mod nepersonal.

2.2.2.1. Ablativul absolut începe să-și piardă independența în frază. Se înmulțesc cazurile în care subiectul logic al ablativului absolut este subiectul gramatical al propoziției principale. Se găsesc chiar exemple în care subiectul celor două propoziții este același in-gresso domino in ipsa ecclesia...invenit lapidem (Itinerarium Antonini Placentini) "domnul intrînd în biserică ... a găsit piatra".

În urma contopirii ablativului cu acuzativul apare, pe lângă ablativul absolut și acuzativul și nominativul absolut. Primul se folosește mai ales cu participiul trecut și a fost moștenit, cel puțin parțial de limbile romanice occidentale.

Construcția specifică latinei târzii, acuzativul absolut apare în sec. al IV-lea e.n. la Lucifer din Calaris: sed ad ista adolescentem non intendentem vocavit matrem. "dar tînărul care nu se preocupă de aceste lucruri a chemat-o pe mama lui".

Acuzativul (ca și nominativul) este folosit și ca accusativus pendens (un acuzativ anacolut care stă la începutul frazei): totam curationem, haec est "tot tratamentul este acesta" (Chiro).

Acuzativul absolut a fost moștenit, cel puțin parțial, de limbile romanice occidentale.

Nominativul absolut, ca și acuzativul absolut este o construcție specifică latinei târzii deși antecedentele ei se găsesc deja în latina arhaică.

Nominativul absolut a fost folosit mai ales cu participiul prezent: iamque cum lapidibus populi concurrentes.. (text din sec. al VI-lea) "lumea adunîndu-se din toate părțile cu pietre în mînă"...

Ulterior participiul prezent e înlocuit de gerunziu iar această construcție are și azi o largă folosire în română și în spaniolă¹.

Vechi și populare sînt în limbile romanice construcțiile participiale în care subiectul este legat sau chiar identic cu cel al propoziției regente.

1. Cf. Stanislaw Lyer, Syntaxe du gérondif et du participe présent dans les langues romanes, Paris, 1934; Matilda Caragiu, Sintaxa gerunziului românesc, în Studii de gramatică, II, București, 1957, și Frieda Edelstein, Sintaxa gerunziului românesc, București, 1972.

INTERROGATIA, AFIRMATIA SI NEGATIA

1. Particula interogativă NUM, care presupunea un răspuns negativ, e înlocuită de NUMQUID: Numquid iratus es? "Ești cumva supărat"? (Plaut).

Nici o particulă interogativă nu s-a păstrat în limbile române.

În latina tîrzie conjuncția SI poate introduce o întrebare directă: interrogat episcopus ... dicens: Si bonae vitae este hic? "a întrebat episcopul zicînd: Cutare duce o viață cinstită?" (Peregrinatio).

2. Dintre particulele afirmative de întărire a afirmației, SIG se impune (it.sard.fr.sp.port. si) (cf E 1.1.3.).

3. În limba populară NE este concurat tot mai puternic de NON¹: et me non facias ringentem "și să nu mă faci să scrișnesc din dinți" (Petronius).

4. În cadrul negației copulative, NEQUE (păstrat numai în rom. nici) este concurat tot mai puternic de NEC (continuat de majoritatea limbilor române)². Cele două particule înlocuiesc în anumite cazuri pe NON: NEC ULLUS, NEC NULLUS în loc de NULLUS³.

5. Limba populară folosește două negații alăturate cu sens negativ: neminem nihil boni facere oportet "nimeni n-ar trebui să facă ceva bun"⁴ (Petronius).

6. Limba populară și tîrzie întărește negația prin adverbe expresive: PUNCTUM⁵ "punct, GUTTA⁶ "picătură", PASSUS⁷ "pas", MICA⁸ "miez, fărîmă", CABPA⁹ "ceapă", BUGCA¹⁰ "fărîmă".

1. Rom. nu, it. no, fr. non, sp. no, port. não. (REW 3951).

2. It. nè, v.fr. ni și ne, sp. cat. ni, port. nem (REW 5868).

3. De aici formații române ca it. nuno, v.fr. neun, occ. negun, cat. ningun sp. ninguno < NEC UNUS; rom. nici un NEQUE UNUS

4. Cf. it. non dice niente, v.fr. ne dit neient, sp. no tiene ningun amigo.

5. De aici fr. point, it. punto.

6. De aici fr. goutte.

7. De aici fr. pas.

8. De aici v.fr. mie, it. mica, cf. rom. nimica.

9. De aici v.fr. live.

10. Cu acest sens se găsește BUGCA în Ceșua Trimalchionis: non mehercules hodie buocam panis invenire potui "zău, azi n-am putut găsi nici o bucatăcă de piine" BUGCA > buca a rămas particulă negativă uzuală în retromena occidentală.

F. ELEMENTE DE TOPICA

Datorită sistemului morfosintactice latin unde categoriile gramaticale erau clar marcate prin desinență, fiecare cuvânt era autonom și ca urmare, topica era liberă.

În propoziție importanța mare revenea factorului paradigmatic. Iată un exemplu care ilustrează cât de departe mergea libertatea în cadrul ordinii cuvintelor: aequam memento rebus in arduis servare mentem "ține minte să-ți păstrezi firea (literal "aceeași stare de spirit" aequam mentem) când e vorba de situații grele (in arduis rebus)" = memento servare aequam mentem in rebus arduis; non mehercules hodie micam invenire potui (Petronius) "zău, azi nu am putut găsi nici o fărîmă de piine". Exemplul clasic Petrus Paulum amat putea să apară în următoarele forme:

- | | |
|-----------------------|-----------------------|
| 1. Petrus Paulum amat | 4. Paulum amat Petrus |
| 2. Petrus amat Paulum | 5. Amat Petrus Paulum |
| 3. Paulum Petrus amat | 6. Amat Paulum Petrus |

Se pot totuși desprinde câteva tendințe fundamentale cu privire la topica latină care s-au păstrat pînă în latină tîrzie (cf. Tekavčić II, §. 1338):

1. predicatul tinde să ocupe ultimul loc;
2. detrimentul tinde să stea în față substantivului cînd e important semantic, iar după substantiv cînd are valoare distinctivă: pepulus Romanus, lingua Graeca, dar Gavillae domus "casa lui Gavilla";
3. pronumele personale și posesive sînt în general postpuse: crede mihi, "crede-mă", rogo te, pater, ut mittas mihi... "te rog tată să-mi trimiți" (din scrisoarea unui soldat al lui Traian); liber meus "cartea mea"; patri meo, mater mea (din scrisoarea unui soldat al lui Traian);
4. verbul modal, determinant al verbului principal îl urmează de obicei pe acesta: amare coepi uxorem Terentii Cauponis (Plaut) "o iubesc pe soția lui Terentius Hangiul". Vezi de altfel perifrazele verbale de tipul CANTARE HABEO,

Spre deosebire de latină unde, cum s-a văzut, elementele importante semantic sînt prepuse, iar elementele gramaticale postpuse, în limbile romanice, în urma pierderii flexiunii nominale, există tendința de antepunere a morfemelor gramaticale, și, în general, de postpunere a elementului important.

Latina prefera deci NOVUM CASTELLUM iar limbile romanice CASTELLUM NOVUM. Această ordine se găsește deja în unele toponime înregist-

trate în întinerării și în alte texte tirzii. Astfel găsim la Procopius: CASTELLO VETERE (dar la același autor LUPI FONTANA, MUTIANI CASTELLUM).

În locul topicii din exemplul GAVILLAS DOMUS se găsește frecvent ordinea inversă: ARCA STEPHANO (CIL). Tendința de postpunere a determinării e ilustrată de noul tip de formare a cuvintelor: verbele nu mai sînt formate cu prefixe și noul sens se obține prin elemente adăugate prin juxtaponere.

În loc de IN + IACERE > INICERE, limbile romanice prezintă tipul a arunca înăuntru, gettare dentro, jeter dedans, char dentro etc.

P. LEXICUL

Se știe că din cauza numărului foarte mare de elemente ce constituie inventarul său, cu caracter deschis, lexicul unei limbi este greu de descris. Acesta este motivul pentru care sîntem nevoiți să ne limităm la degajarea citorva direcții de dezvoltare mai generale în ce privește latina populară și tirzie. Unele dintre acestea se desprind din schimbările semnalate în cadrul fiecărei categorii morfologice și a formării cuvintelor. În linii mari toate oglindesc factorii de bază ai dezvoltării limbii: tendința spre economie și totodată spre claritate și expresivitate.

1. Schimbări interne

1.1. Tendința de folosire a formelor regulate.

Pe măsură ce în cadrul morfologiei se manifestă tendința de regularizare a paradigmelor în special prin eliminarea temelor aberante, în lexie apare un fenomen cerolar: înlocuirea cuvintelor care prezintă forme neregulate.

Acest proces are loc cu ajutorul sinonimelor care chiar din punct de vedere național (lăsînd la o parte cel conotativ) nu erau întotdeauna perfecte.

1.1.1. În ce privește numele sînt preferate substantive și adjective de decl. I și a II-a. Astfel ITER, gen. ITINERIS (imparisilabic cu alternanță) cu sensul "parcurs, drum, călătorie" și cu al doilea sens, prin extindere, sinonim cu cuvîntul regulat VIA "drum, trecere", este înlocuit de acesta¹ (DEL s.v.).

Sintagma VIA STRATA era folosit pentru desemnarea drumurilor pavate. Prin lăsarea la o parte a cuvîntului care desemna genul proxin

1. Cuvîntul este panromanice cu excepția românei.

(VIA) s-a menținut, într-o parte a imperiului, numai partea a doua, și anume cuvântul care desemna diferența specifică STRATA¹. În sfârșit, s-a impus și un alt cuvânt, de origine celtică și adaptat de latină la declinarea a doua, și anume CAMMINUS².

La eliminarea unui cuvânt neregulat prin același procedeu ca cel discutat mai sus în legătură cu (VIA) STRATA, s-a ajuns și în cazul vechiului IECUR, IECINERIS (imparisilabic cu alternanță) "ficat", folosit cu sens special în sintagma FICATUM IECUR "ficat cu smochine". (FICATUM de la FICUS "smochină", derivat cu ajutorul sufixului -ATUS; cf. C I 1.3.2.8) Abandonându-se ulterior IECUR, în limbile romanice se ajunge la desemnarea ficatului prin urmașii lui FICATUM³. Textele și glosele timpurii atestă această schimbare FICATUM: IECUR (cf. Väänänen, p.84).

1.1.2. În ce privește verbele sînt preferate cel aparținînd conjugărilor I sau a IV-a.

Astfel, neregulatul CANERE, cu perf. CECINI, e înlocuit de CANTARE, CANTAVI (panromanice REW 1611) inițial frecventativ (cf. C I 1.5.2.) ceea ce are ca urmare devalorizarea semantică a sufixului -TARE.

GIGNERE, cu perf. GENUI, e înlocuit de verbul regulat și denotativ GENERARE de la GENUS iar verbul supletiv FERRE, TULI, LATUM e înlocuit de PORTARE (panromanice REW 6672).

1.1.3. În general, cuvintele abandonate sînt mai vechi (ITER, IECUR, CANERE, GIGNERE) decît cele pentru care se optează și au uneori sensuri abstracte.

Astfel IGNIS "foc", vechi și uzual, avînd și sensul mai abstract de "strălucire a focului", e concursat de FOCUS (panromanice REW 3400), cuvînt mai nou și mai concret. (DEL s.v. IGNIS), cu sensul inițial "vatră".

Neregulatul FARI, FARI, FATUS SUM și LOQUOR, LOQUI, LOCUTUS SUM, amîndouă vechi, cu formă medio-pasivă și cu sensul "a vorbi" sînt înlocuite de denominativele regulate și analizabile FABULARE⁴ de la FABULA

1. De aici it. strada, eng. strada, friul. strade, v. fr. estree, occ. cat. sp. port. estrado. În română cuvîntul e împrumutat din it. strada. Cf. neogreacă strata. Pentru numele de drumuri în limba română vezi Florența Sădeanu în RRL, XIV, 1 1968, p.17-20.

2. De aici it. cammino, eng. friul. ciamin, fr. chemin, occ. cat. camí, sp. camino, port. caminho.

3. Rom. ficat, sard. figadu, eng. fie, it. ferato, fr. foie, sp. higado, port. figado.

4. De unde v. it. favolare, occ. faular, sp. hablar, port. fular.

și PARABOLARE¹ de la PARABOLA (pentru aceasta din urmă vezi 2.1.2.1).

În aceeași situație este GRADIOR, GRADI, GRESSUS SUM "a merge, a păși", la care se renunță, deși era inițial legat de GRADUS "pas", în favoarea unor forme ca AMBULARE (panromanico REW 412).

1.2. Tendința de folosire a formelor analizabile

De cele mai multe ori, la înlocuirea unui cuvânt cu altul contribuie mai multe cauze. Folosirea formelor analizabile, motivate, se încadrează în tendința spre minim efort și economie, care, de multe ori, merge mână în mână cu preferința pentru categorii morfologice regulate.

Astfel, la înlocuirea lui METIOR, METIRI, MENSUS SUM "a măsura" cu MENSURARE (panromanico REW 5503) a contribuit fără îndoială faptul că primul era medio-pasiv și cu alternanță tematică în timp ce al doilea era de conj.I și legat în mod clar de MENSURA. Aproape în aceeași situație e și perechea LUDERE (perf.LUSI) "a juca" -IOCARE (denominativ de la IOCUS) (panromanico REW 4585) și SERERE (perf.SERUI) "a semăna" -SEMINARE denominativ de la SEMEN.

Între adverbul PROCUL "departe" și LONGE (creat de la LONGUS cu sufixul -E; cf. III 1.1.1.1.) a fost preluat al doilea legat de adjectiv și deci mai ușor de reținut.

În latina târzie s-a preferat compusul analizabil SANGUISUGA în locul lui HIRUDO "lipitoare" (neanalizabil și imparisilabic).

Istoria numerelor cardinale latine poate folosi pentru exemplificarea tendinței spre forme analizabile, ușor de reținut, aceasta din urmă calitate fiind esențială în cazul socotelilor (cf. B IV 1.3. - 1.5.).

1.3. Tendința spre expresivitate și intensitate

1.3.1. În cazul lui SANGUISUGA (vezi supra) a jucat un rol important și tendința pentru cuvinte expresive și sugestive. Acestea sînt uneori metaforice, obținute prin derivări sinonimice.

Cuvîntul neregulat CAPUT, CAPITIS "cap" a fost înlocuit parțial de metaforicul TESTA, regulat, cu sensul "carapace" "oală" "țeastă". În glose găsim: Testa caput vel vas fictile.

EDO, EDERE, EDI, ESUM "a mânca", vechi și devenit abstract, e concurat de MANDUCARE (panroman în afară de Iberia cf. REW 5292) cu primul sens intensiv-expresiv "a infuleca", legat de MANDUCUS "mîncău", cuvînt folosit inițial în limba populară (DEL s.v. MANDO).

Tendința spre expresivitate se manifestă și în cazul înlocuirii cuvîntului FLEO, FLERE, FLEVI, FLETUM "a plînge" (panroman în afară de

1. De unde it. parlare, fr. parler, occ. paraular.

română cf. REW 6606) prin FLORARE "a se văita" și PLANGERE "a se bate cu pumnii în piept în semn de doliu" (panromanico cf. REW 6572).

1.3.2. Aici trebuie amintită și înlocuirea cu diminutive a cuvintelor bază. Exemplu pentru acest fenomen sînt multe: diminutivul STURNELLUS îl înlocuiește pe STURNUS "graur", AGNELLUS (cf. REW 284) pe AGNUS, APICULA¹ pe APIS "albină", ACUCULA pe ACUS "ac" GENUNCULUS pe GENUS "genunchi", UNGULA (REW 9071) pe UNGUIS. Recurgerea la diminutive se explică și prin faptul că diferența semantică între cuvîntul bază și diminutiv e mai mică decît între bază și alte derivate.

1.3.3. De multe ori intensitatea sensului era dublată de tendința spre intensificarea, întărirea suportului fonico, periclitat din cauza schimbărilor fonetice. Acesta e de exemplu cazul lui OS, ORIS "gură", care e înlocuit de BUCCA (REW 1357) inițial cu sens de "parte umflată a obrazului"².

Monosilabicul HIEMS (HIEMIS) "iarnă" e înlocuit de adjectivul HIBERNUM (panromanico cf. REW 4126) ulterior substantivat din sintagme ca HIBERNUM TEMPUS, cu eliminarea termenului care desemnează genul proxim (cf. C III 2 și G. 1.1.1.) Vechiul URBS "oraș" e înlocuit de CIVITAS inițial cu sensul de "totalitate a cetățenilor unui oraș".

Tot aici trebuie amintită înlocuirea substantivelor bază cu diminutivele derivate de la ele (cf. supra 1.3.2.) ca și a verbelor bază cu verbe prefixate. Astfel, în loc de EDERE "a mânca", încă frecvent la Plaut, se folosește tot mai des COMEDERE > sp., pg. comer).

1.4. Tendința de folosire a sinonimelor parțiale cu denotație (sau cu conotație) populară.

1.4.1. Vechile elemente clasice fără conotații speciale sînt înlocuite cu sinonime parțiale cu o nuanță semantică mai conformă cu modul de viață al claselor populare³: CABALLUS "mîrtoagă, gloabă" (panromanico cf. REW 1440) înlocuiește pe EQUUS "cal", BATT(U)ALIA (panromanico cf. REW 995) "exerciții de luptă a soldaților sau gladiatorilor" și LUCTA (sec. IV) (REW 5147) înlocuiește prea abstractul și oficialul PROELIUM "luptă" inițial "luptă athletică".

1.4.2. Între PULCHER pe de o parte și BELLUS și FORMOSUS pe de altă parte, diferența era probabil numai conotativă primul fiind mult mai solemn.

1.5. Schimbări semantice

E greu de găsit o formulă generală care să cuprindă toate tendințele de evoluție semantică în latina tîrzie. Lărgirile și îngustările

1. Panromanico în afară de română și franceză cf. REW 523 .

2. Cf. rom. bucă.

3. Cf. J. Herman, Le latin vulgaire, Paris, 1967, p.106.

de sens nu sînt specifice, și deci nici trecerile dintr-un limbaj tehnic în limba comună (ca de exemplu PLACITUM "proces" și CONVENTUM "adunare", cuvinte din limba juridică-administrativă, care capătă ambele, fiecare în altă parte a României, sensul de "cuvînt" (CONVENTUM > rom. cuvînt, PLACITUM > v.friul¹ plaid v.fr. occ. plait, cat. plet).

S-ar putea, eventual, vorbi de trecerea de la abstract la concret sau, mai de grabă, de concretizarea fostelor abstracte și apariția unor abstracte noi, în special, la scriitorii creștini: pe diferite stele funerare MEMORIA are sensul de "mormînt", iar TESTIMONIUM "mărturie" desemnează în textele tîrzii "martorul însuși". Cuvinte care desemnează relații spațio-temporale abstracte, denumesc acum calități concrete: RECENS "recent" "rece" (AQUAM RECENTEM "apă rece" la Apicius). Sensul s-a păstrat în rom. rece; PACARE (de la PAX) cu sensul inițial "împăca" (și păstrat cu acest sens în compusul românesc) devine "a plăti" acțiune mult mai tangibilă și concretă (fr. payer, it. pagare).

Bineînțeles însă că există și exemple pentru schimbări în sens opus, adică de la concret la abstract.

QUIRITARE, care inițial are sensul "a cere ajutor(ul) cetățenilor" se întilnește acum acu accepțiunea "a urla" iar SCRIPTURA de la "scriere", "lucrare" "inscripție" ajunge la "lege scrisă" și chiar la "impozit".

2. Schimbări datorate unor cauze externe

2.1. Influența creștinismului

2.1.1. La început, limba creștinilor a constituit un limbaj tehnic special în cadrul latinei imperiale². Ulterior, aceasta se extinde, infiltrîndu-se în limba populară comună.

2.1.2. Factorul cel mai important îl constituie pătrunderea în latină a cuvintelor creștine de origine greacă. Originea greacă a majorității cuvintelor din limbajul "tehnic" creștin se explică prin faptul că creștinismul s-a extins din Palestina mai întîi în teritoriu de limbă greacă.

Latina creștină a folosit cuvinte grecești prin filieră directă, populară și prin cuvinte împrumutate din greacă pe cale savantă³.

2.1.2.1. Cuvinte grecești intrate în latină prin filieră directă.

1. Cf. M. Iliescu, Contribuție semantică la etimologia românesc cuvînt, în Analele Universității din Craiova, 1973, p.199-205.
2. Cf. Ch. Mohrmann, Le latin commun et le latin des chrétiens, în Vigiliae christianae 1, 1947.
3. Cf. Ch. Mohrmann, Les emprunts grecs dans la latinité chrétienne, în Vigiliae christianae, 4, 1950, p.193-211.

Noțiunea "biserică" a fost numită ECCLESIA (gr. < ἑκκλησία > și BASILICA (gr. βασιλική).

ECCLESIA are mai întâi sensul "adunare" > "adunare a comunității creștine" > "locul unde se face această adunare" > "biserică". Cuvîntul este panromanice în afară de română, de sursilvană și de dalmată (REW 2823).

BASILICA e inițial un adjectiv corespunzător cu DOMINICUS "ceea ce aparține Domnului" provenind din adj. βασιλικός de la βασιλεύς "rege, domn". Ulterior devine termen de arhitectură "edificiu public" și în sec. al IV-lea capătă sensul de "edificiu destinat cultului creștin". Cuvîntul s-a păstrat în rom. biserică, eng. baselgia, veigl. bagalka, fr. basoche (REW 972).

Grecesc este și cuvîntul PARABOLA care a avut inițial sensul "parabolă" și de la care a fost derivat verbul PARABOLARE "a vorbi" păstrat în italiană, provensală și în franceză (REW 6222).

EPISCOPUS < ἐπίσκοπος > a avut în gr. sensul de "supraveghetor", apoi s-a specializat: "supraveghetor peste credincioși" "piscop" (REW 2880).

ANGELUS < ἄγγελος > (panromanice cf. REW 438 a) "cel care anunță" își restrînge sensul la "înger".

2.1.2.2. Calcure după greacă.

Lat. DOMINUS "dumnezeu" e un calc după gr. κύριος "domn" > "dumnezeu" (cf. ebraicul adonai cu aceleași sensuri). Rom. dumnezeu arată clar etapa intermediară a evoluției semantice: DOMINE DEUS (cf. germ. HERRGOTT).

Lat. BENEDICERE (REW 1029) este calc după gr. εὐλογεῖν (εὐ = BENE și λογεῖν = DICERE).

BAPTIZARE (panromanice în afară de Iberia, cf. REW 939) e un cuvînt împrumutat din greacă (βαπτίζω) cu sensul "a introduce în ceva" care capătă însă sensul religios "a introduce în apă pentru a boteza" "a boteza" prin calc semantic.

2.2. Diferențierile locale

2.2.1. Diferențierile în lexicul latin încep odată cu extinderea teritorială a imperiului și se vor accentua tot mai mult pînă la apariția limbilor romanice.

Cauzele diferențierilor sînt multiple. Pe de o parte, în latina vorbită din fiecare provincie, intră diferite cuvinte noi datorită substratului și a superstratului, pe de altă parte inovațiile lingvistice se răspîndesc inegal.

2.2.2. Răspîndirea inovațiilor

2.2.2.1. Cunoștințele noastre despre începuturile acestor diferențieri sînt foarte sumare și se bazează în esență pe două izvoare:

spusele explicite ale gramaticilor latini și mărturia limbilor romanice.

2.2.2.2. Pentru limba română dispunem actualmente de o listă de 107 cuvinte latinești care nu există decît în limba noastră (ca de ex. **ADIUTORIUM** > ajutor, **A(VER)RUNCO** > a arunca, **GALGULUS** > grangur etc.) și o altă listă de cuvinte panromanice absente din română (ca de exemplu **AETAS**, **ALA**, **AMO**, **AMPLUS**, **AVENA**, **COLOR** etc¹).

2.2.2.3. De multe ori cuvinte latine nu se mai găsesc decît în zone periferice, fie în mai multe zone de același tip. Izolarea poate consta în depărtarea față de centru (Roma) ca în cazul Iberoromaniei și a românei sau a greutății de acces (ca în cazul unei insule cum e Sardinia) sau a unor regiuni foarte muntoase cum e vechea Reție²). În cazul românei un altreilea tip de izolare și anume lipsa vecinătății altor limbi romanice.

2.2.2.3.1. Astfel numai în sardă s-a păstrat **DOMUS** "casă" (de decl. a IV-a) în majoritatea limbilor înlocuit de **CASA**, cuvînt de decl. I-a, mai expresiv cu sensul inițial de "colibă, cocioabă", **MAGNUS** "mare", înlocuit în majoritatea cazurilor de **GRANDIS**, **CRAS** "mine" înlocuit de **MANE** și compuși ai acestuia.

SCIRE se găsește în sardă și română.

2.2.2.3.2. Numai în dalmată s-a păstrat **MAIOR** cu sensul de "mare", **FUSCUS** cu sensul "negru" etc.

2.2.2.3.4. **BASILICA** se găsește numai în dalmată, română, și sur-silvană (cf. 2.1.2.1.). O serie de cuvinte se găsesc în ariile laterale marginale (de ex. Iberoromania și română) unde limba se păstrează, în general, mai arhaică, în sensul că aici pătrund mai greu inovațiile.

Astfel comparația se formează în Iberoromania (și chiar și în veche provensală) și în română (arii laterale) cu **MAGIS**³, spre deosebire de centru unde e folosit **PLUS**.

La fel, pentru noțiunea de "frumos", Iberoromania folosește **FORMOSUS**, ca și româna, în timp ce Galloromania, Retoromania și Italo-romania folosesc **BELLUS**⁴.

În aceeași distribuție se găsesc și cuvintele care desemnează noțiunile "a ruga" (centru **PRECARE** - ariile laterale **ROGARE**); "umăr" (centru **SPATULA** - ariile laterale **HUMERUS**); "a găsi" (centru **TROPARE** -

1. I. Fischer, p.116-128.

2. Lingvistul italian Mattelo Bartoli a elaborat "norme ale ariilor spațiale" pe care le împarte în arii mai puțin expuse (cu acces dificil) arii majore, arii tîrzii și arii laterale. Vezi Matteo Bartoli-Giuseppe Vidossi, Lineamenti di linguistica spaziale, Milano, 1943, p.35 și urm.

3. Port. mais, sp. más, cat. mes, v. prov. mais, rom. mai față de fr. plus, surs. pli, friul. plui, it. più, sard. prus, dalm. plē.

4. Port. formoso, sp. hermoso, cat. formos, față de cat. bell, occ. bel, fr. beau, surs. bi, friul. biel, it. bello.

ariile laterale AFFLARE); "iapă" (centru IUMENTUM dar și CAVALLA - ariile laterale EQUA)¹.

2.2.2.4. Aceste împărțiri nu sînt valabile întotdeauna. În unele cazuri Iberoromania merge cu Italia, ca în cazul lui "unchi" (THIUS) sau Iberoromania cu Galloromania (ACUCULA) și româna cu italiana (ACUS) ca în cazul lui "ac" etc.

2.2.3. Deoarece problema superstratului și a substratului sînt tratate în altă parte, ne mulțumim aici cu cîteva exemple.

Datorită superstratului slav româna diferă de celelalte limbi romanice pentru a desemna noțiunea "a iubi" (rom. IUBI < sl. Ljubiti față de Galoromania AMARE, Iberoromania QUERERE și Italia VOLERE BENE).

Un exemplu concludent este redarea noțiunii "război" care în română e exprimat prin slavul razboj, în timp ce tot restul Romaniei folosește germanicul * werra.

Numai româna păstrează un cuvînt latin pentru "rece" RECENS, în timp ce restul limbilor romanice adoptată germanicul frisk.

Superstratul arab se face simțit în iberoromanele albanil "zidar" iar cel germanic în galoromanele makiç (> fr. maçon) cu același sens, în timp ce în Italia circulă un cuvînt de origine latină muratore².

1. G. Rohlfs, Romanische Sprachgeographie, München, 1971, p. 78.

2. Pentru toate aceste probleme vezi Rohlfs, op.cit., München, 1971.

BIBLIOGRAFIE GENERALA

- BAL, W., Introduction aux études de linguistique romane, Paris, 1966.
- BASSOLS DE CLIMENT, M., Sintaxis histórica de la lengua latina, Barcelona I 1945, II 1948.
- BASTARDAS PARERA, J., Particularidades sintácticas del latín medieval, Barcelona, 1953.
- BATTAGLIA, S. - PERNICONE, V., La grammatica italiana, Torino, 1963.
- BATTISTI, C., Avviamento allo studio del latino volgare, Bari, 1949.
- BEC, P., Manuel pratique de philologie romane, Paris, I 1970, II 1971
- BLAISE, A., Manuel du latin chrétien, Paris, 1955.
- BONNET, M., Le latin Grégoire de Tours, Paris, 1890.
- BOURCIEZ, E., Éléments de Linguistique Romane, Paris, 1956.
- Academia R.P.R. Istoria limbii române, București, I 1965 (ÎLR I), II 1969, (TILR II).
- Academia R.S.R. Institutul de lingvistică Crestomația romanică, București, I 1962, II 1965, III₁ 1968, III₂ 1972, III₃ 1975.
- AUERBACH, E., Introduction aux études de philologie romane, Francfort sur le Main, 1949,
- COOPER, F.T., Word Formation in the Roman Sermo Plebeius, New-York, 1895.
- COSERIU, E., El llamado "latín vulgar" las primeras diferenciaciones romances, Montevideo, 1954.
- GOTEANU, I., Le roumain et le développement du latin balcanique, in Recueil d'études romanes, București, 1959, p.41-50.
- DEFERRARI, H.A., The Phonology of Italian, Spanish and French, Washington, 1954.
- DENSUSIANU, OV., Istoria limbii române, I-II, București, 1961.
- DEUTSCHMANN, O., Lateinisch und Romanisch. Versuch eines Überblicks, München, 1971.
- ELCOCK, W.D., The Romance Languages, Londra, 1960.
- ERNOUT, A., Aspects du vocabulaire latin, Paris, 1954.
- ERNOUT, A., Morphologie historique latine, Paris, 1953.
- ERNOUT, A., -MEILLET, A., Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1969.

- ERNOUT, A. -THOMAS, F., Syntaxe latine, Paris, 1964.
- GAMILLSCHBG, E., Romanica Germanica, Berlin, I-III, 1934-36.
- GOGA, E., Lexicologia romanică (Lexic profesional), București, 1976.
- GRANDGENT, C.H., Introducere în latina vulgară, Cluj, 1958 (Traducere de A.Tănase).
- GRAUR, A., La quatrième conjugaison latin, in Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, IV, 2, 1 119, Paris, 1939, p.127-150.
- GRAUR, A., Les consonnes géminées en latin, Paris, 1929.
- GROSSMANN, M., -MAZZONI, B. Bibliographie de phonologie romane, The Hague - Paris, 1974.
- GULLICHSEN, H., Tendances distinctives dans l'évolution des langues romanes, Oslo, 1977
- HAADSMÅ, A., - NUCHEIMANS, R., Précis de latin vulgaire, Groningen, 1963.
- HAUDRICOURT, A.G. - JUILLAND, A.G., Essai pour une histoire structurale du phonétisme français, Paris, 1949.
- HERMAN, J., La formation du système roman des conjonction de subordination, Berlin, 1963.
- HERMAN, J., Le latin vulgaire, Paris, PUF, 1967.
- HOFMANN, J.B., Lateinische Umgrangsprache, Heidelberg, 1936².
- ILIESCU, M., La productivité de la IV^e conjugaison latine dans les langues romanes, in Recueil d'études romanes, București, 1959, p.87-102.
- ILIESCU, M., Ressemblances et dissemblances entre les langues romanes du point de vue de la morphosyntaxe verbale, in Revue de linguistique romane, 33, 1, p.113-132.
- ILIESCU, M. - MACARIE I. Schiță de evoluție a declinării în latina tîrzie, in SCL, XVI, 4, 1965, p.469-498.
- IORDAN, I., Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode, București, 1962.
- IORDAN I., - MANOLIU, M., Introducere în lingvistica romanică, București, 1965.
- KUHN A., Romanische Philologie, Berna, 1951.
- LAUSBERG H., Romanische Sprachwissenschaft, I 1969³, II, 1967², III 1972², Berlin (New-York) (Sammlung Götschen).

- LEUMANN, M. - HOFMANN J.B. - SZANTYR, A., Lateinische Grammatik, München, I 1963, II 1965.
- LEXIKON DER ANTIKE, Leipzig, 1971.
- LEXIKON DER ANTIKE, Philosophie-Literatur-Wissenschaft, I-IV, München, 1969-1970, Geschichte I-II, München, 1971.
- LOFSTEDT, B., Studien über die Sprache der Langobardischen Gesetze, Stockholm, 1961.
- LOFSTEDT, B., Late Latin, Oslo, 1959.
- LÜDTKE, H., Geschichte des romanischen Wortschatzes, Freiburg I.Br., 1968.
- LÜDTKE, H., Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus, Bonn, 1956.
- MANCZAK, W., Le latin classique langue romane commune, Wrocław-Warszawa-Krakow - Gdansk, 1977.
- MANOLIU - MANEA, M., Gramatica comparată a limbilor romanice, București, 1971.
- MANOLIU - MANEA, M., Tipologie și istorie. Elemente de sintaxă romanică, București, 1976.
- MAURER, Th.H.Jr., Gramatica de latin vulgar, Rio de Janeiro, 1959.
- MEYER - LÜBKE, W., Grammaire des langues romanes, I-III, Paris, 1900.
- MEYER - LÜBKE, W., Romanisches Etymologisches Wörterbuch, 1933³, Heidelberg.
- MEYER - LÜBKE, W., Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1920.
- MEYER - LÜBKE, W., Rumänisch und Romanisch, București, 1930.
- MIHAESCU - H., Limba latină în provinciile dunărene ale împereiului roman, București, 1936.
- MOHRAMANN, Ch., Latin vulgaire, latin des chrétiens, latin médiéval, Paris, 1955.
- MONTEVERDI, A., Manuale di avviamento agli studi romanzi I. Le lingue romanze, Milano, 1952.
- MOURIN, L. - POHL, J., Bibliographie de linguistique romane, Bruxelles, 1971.
- MULJACIĆ, Ž., Die Klassifikation der romanischen Sprachen in Romanistisches Jahrbuch, XVIII, 1967, p.23-37.
- MULJACIĆ, Ž., Fonologia generale e fonologia della lingua italiana, Bologna, 1969.

- NICULESCU, Al., Manual de lingvistică romanică. Latinitate-Romanitate, vol. I, București, 1975.
- NIEDERMANN, M., Précis de phonétique historique du latin, Paris, 1959⁴.
- NORBERG, D., Beiträge zur Spätlateinischen Syntaxe, Uppsala, 1944.
- NORBERG, D., Manuel pratique de latin médiéval, Paris, 1968.
- NORBERG, D., Syntaktische Forschungen auf dem Gebiete des Spätlatein und des frühen Mittelalters, Uppsala, 1943.
- Der kleine PAULY, Lexikon der Antike, Stuttgart, I-III, 1964-1969.
- PEI, M., The Language of the Eight Century Texts in Northern France, New York, 1932.
- PELLEGRINI, G.B., La classificazione delle lingue romanze e i dialetti italiani in Forum Italicum, IV, 2, 1970, p.211-237.
- POSNER, R., The Romance Languages - A Linguistic Introduction, New York, 1966.
- REINHESMER RÎPEANU, S., Probleme ale fonologiei și foneticii romanice comparate, București, 1975 (Centrul de multiplicare al Universității din București).
- RENZI, L., Introduzione alla filologia romanza, Bologna, 1976.
- ROHLFS, G., Romanische Sprachgeographie, München, 1971.
- ROHLFS, G., Romanische Philologie, Heidelberg I, 1966, II, 1952.
- ROHR, R., Einführung in das Studium der Romanistik, Berlin, 1964.
- ROSETTI, A., Istoria limbii române de la origini pînă la sec. al XVII-lea, București, 1968.
- SALA, M., Contributions à la phonétique historique du roumain, Paris, 1976.
- SCHMECK, H., Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung, Heidelberg, 1955.
- SCHRIJNEN, J., Charakteristik des altchristlichen Lateins, Nijmegen, 1932.
- SILVA NETO DA, S., História do Latim Vulgar, Rio de Janeiro, 1957.
- SOFER, J., Zur Problematik des Vulgärlateins, Wien, 1963.
- SOMMER, F., Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg, 1914.
- SVENNUNG, J., Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache, Lund, 1936.

- TAGLIAVINI, C., Originile limbilor neolatine, București, 1977, (vers. rom. ed. Al.Niculescu).
- TEKAŦCÍČ, P., Grammatica storica dell'italiano, Bologna, I-III, 1972.
- VÄÄNÄNEN, V., Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes, Berlin, 1959.
- VÄÄNÄNEN, V., Introduction au latin vulgaire, Paris, 1967².
- VASILIU, E., Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne, București, 1968.
- VIDOS, B.E., Manuale di linguistica romanza, Firenze, 1959.
- VOSSLER, K., Einführung ins Vulgärlatein herausgegeben und bearbeitet von Helmut Schneck, München, 1954.
- WARTBURG, W., von, Les origines des peuples romans, Paris, 1941.
- WARRBURG, W., von, Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume, Berna, 1950.
- WEINRICH, H., Phonologische Studien zur Romanischen Sprachgeschichte, Münster, 1968.

CAPITOLUL AL SASELEA GRAECA IN LATINO

PROBLEMATICA LIMBILOR IN CONTACT : RAPORTURILE DINTRE LIMBA KOINE SI SERMO VULGARIS³⁸

1. Delimitări ale contactelor

1.1. Multă vreme problema raporturilor dintre latină și greaca veche (clasică sau post-clasică, - așa numita limbă "comună")¹ a fost luată în considerare mai ales din punctul de vedere al influențelor grecești care au contribuit în mod hotărâtor la modelarea limbii vorbite de romani. Efectiv, această presiune constantă pe care o limbă de cultură prestigioasă o exercită asupra idiomurilor vorbite în Peninsula italică rămâne fenomenul dominant, atunci când se studiază raporturile dintre greacă și latină. Avem de a face cu procesul de asimilare culturală (sau "aculturație")², care poate fi urmărit pe mai multe planuri (lingvistic, extralingvistic - respectiv non-verbal), în raporturile dintre două civilizații (care tind la un moment dat spre unificare)³,

38. Referințele abreviate trimit la bibliografia inserată la sfârșitul capitolului. Când nu dăm altă precizare, înțelegem prin koiné (gr. κοινή "comună") limba greacă unificată, după estomparea vechilor dialecte, încă din a doua jumătate a secolului IV î.e.n., odată cu apariția regatelor elenistice (v. și nota următoare).

1. V. definiția cea mai nuanțată a limbii koiné la Meillet, Aperçu, pp. 241-324, unde se ține seama și de aspectul normat al acestui idiom, "comun" tuturor regiunilor lumii grecești și păturilor sociale mijlocii - una din primele limbi literare standard care au circulat în tot bazinul mediteranean și pînă departe în Asia. Pentru raporturile cu latina vulgară v. în deosebi articolele lui Immisch O. (Sprach- und Stilgeschichtliche Parallelen zwischen Griechisch und romanisch, pp. 127-149) și Pfister (Vulgärlatein und Vulgärgriechisch, pp. 151-168): în culegerea lui G.Narr, Griechisch und Romanisch.
2. Pentru conceptul de aculturație, v. cap.: Il contesto socioculturale del contatto linguistico, în Weinrich (vers. italiană).
3. Imperiul roman preia o serie de foste regate elenistice, unde se încheiase deja un proces de unificare a suprastructurilor și de modelare oarecum unitară a limbii grecești folosite de administrații și de cancelarii - v. Meillet, Aperçu, loc.cit.

de-a lungul celor trei perioade simptomatice pentru evoluția Romei și a culturii europene:

- a) - perioada celor mai vechi împrumuturi și calcări din grecește, în epoca republicană - aprox. din sec. VI î.e.n. până la sfârșitul secolului III î.e.n.;
- b) - perioada influențelor culte sistematice⁴, care au contribuit la cristalizarea unui sentiment al normei literare clasice a latinei din a doua jumătate a secolului III î.e.n., până în primele decenii ale secolului I e.n.;
- c) - perioada raporturilor multiple dintre limba koine și latina vulgară, începând din secolul I e.n., (când se produc tot mai des interferențe între sermo vulgaris și latina cultă) până în secolul VI e.n. După anul 395 (moartea lui Theodosius), odată cu despărțirea imperiului din Occident de cel din Orient, se poate considera că s-au creat premisele pentru despărțirea celor două limbi, care vor evolua totuși omologic în urma diferențierilor dialectale și vor păstra amintirea imperiului⁵ divizat.

Independent de această periodizare și de importanța împrumuturilor grecești de tot felul, mai există și alte considerente care ne îndeamnă să nu reducem întreaga problematică la domeniul influențelor unilaterale (limba Elladei modelând progresiv latina incultă)⁶, ci mai degrabă să urmărim complexitatea raporturilor dintre greacă (mai ales limba koine) și ansamblul limbii latine, ocupându-ne mai ales de aspectele unui sermo vulgaris standardizat. Atât limba comerțului, a horticulturii a navigației și a meșteșugarilor, cât și idiomul relațiilor instituționale - la care se adaugă de prin secolul II e.n., limba de cult a creștinilor (difuzată în toate provinciile și în cele mai diverse straturi ale populației în regiunile urbane, la fel ca în cele rurale - , toate aceste aspecte ale limbii latine suferă influența limbii koine. Or, dacă vom reliefa - din punct de vedere metodologic - mai ales această in-

4. Cf. Stolz-Schmaltz-Hofmann, capitolul Reinheit und Angemessenheit der Sprache - Gräkismen, pp.813-817 și E.Pulgram, The Tongues of Italy, capitolul "The literary language", pp.349-355.

5. A se vedea de exemplu statutul așa numiților Ῥωμαῖοι și Ῥωμαῖοί în imperiul bizantin. Termenul ajunge să fie sinonim cu "roman din imperiul de Răsărit", "supra al Bizanțului".

6. Perioada culminantă de pătrundere a influenței grecești a fost frumos caracterizată de Horatius în celebra expresie: "Graecia capta ferum victorem cepit" (Epist. II, 1). Oricum, limba Romei reușește să asimileze treptat aproape toate împrumuturile, intrucît le adaptează propriei sale structuri (inclusiv fonetismul latinesc).

vestigare dialectică, progresivă, a raporturilor bilaterale, (nu numai a influențelor venite dintr-o singură direcție), vom avea posibilitatea să înțelegem așa cum se cuvine pe de o parte pătrunderea unor elemente latine în limba koiné (de exemplu τίτλον, titulum, φραγγέλον > flagellum, λεγεῖώ (ν) > legio, dar și calcuri de tipul σεβαστός pentru augustus), pe de altă parte însăși evoluția unor grecisme dintr-un sermo vulgaris folosit de creștini, care au căpătat valori semantice noi, moștenite apoi cu denotații fundamentale în limbile romanice, de abia după ce s-a conturat un limbaj de largă circulație cu o coloratură creștină pronunțată pe întreg teritoriul Romaniei. Aceasta este situația unor grecisme din latina bisericească, devenite foarte curînd lexeme cu valori denotative noi în limba populară, astfel încît fostele conotații sau sensuri speciale au ajuns sensuri fundamentale și denotații noi, care le-au eliminat pe cele vechi. Așa s-a întîmplat cu basilica — < βασιλική (στοά) și βασιλικὸς οἶκος — la început, "casă (cu portic) imperială", "edificiu administrativ", apoi, la romani, basilica "edificiu comercial-administrativ", transformat în "casă de cult", "biserică" la creștini⁸. Paralel ἐκκλησία, împrumutat ca termen creștin sub forma eclesia va fi utilizat în majoritatea idiomurilor romanice occidentale, cu sensul nou, din terminologia religioasă unde căpătase deja pentru vorbitorii limbii koiné sensul de "biserică" (creștină), specializare a denotației mai largi "adunare" (publică). Faptul că pentru vorbitorii creștini ai latinei populare limbajul propagandei religioase comporta în primul rînd conotația de "vorbi într-o adunare", implicată la început în semnificația conotativă a lui eclesia dar și în termenii ca ομιλέω și ομιλία "a frecventa", "a vorbi (într-o adunare)", homilia sau homelia ("predică într-o adunare", omilie) ar putea să explice noul semantism al lui conventus în latina dunăreană: "vorbi în adunare", iar în română "cuvînt" (cu o paralelă albaneză). La fel de simptomatică este evoluția originală pe tărîm latinesc — și mai ales romanic — a lui parabola din grecescul παραβολή, "pildă creștină", "cuvînt edificator, "parabolă". Vorbirea în parabole, simplu caz particular al exprimării în cuvinte, ajunge să ia locul verbelor denotative loquor, fari și dă naștere unui lexem nou: parabolare, "a vorbi", atestat în texte relativ tîrzii (Rer. Merov, V, p.378), dar utilizat probabil pe scară largă în limba populară, încă din

7. Vezi în această privință Blass-Debrunner, Grammatik, capitolele consacrate vocabularului. În limba koiné populară a primilor creștini "legiunea de ingeri" ajunge să fie asimilată cu o arătare fantastică thriomorfă. De unde lexemul aproape folcloric λεγεῖώ (ν) (legio), preluat în română prin filieră slavonă: lighioană.

8. Pentru evoluția lui βασιλικός v. Liddel-Scott, s.v. și Ernout-Meillet, s.v. "basilicus".

primele veacuri ale erei noastre (cum o atestă și descendența bogată a etimonului în limbile romanice: ital. parlare, franc. parler). Desigur această evoluție semantică era sprijinită de o nuanțare semitică a cuvîntului grecesc tradus în Vulgata⁹, dar în limba koiné nu s-a petrecut deplasarea semantică din latina vulgară și n-a fost posibilă apariția unui verb denominativ cu sensul din latinește. Asemenea exemple pot fi multiplicat, pentru a ne dovedi că nu avem a face totdeauna numai cu influența grecească asupra latinei, ci, în primul rînd, cu problema unor raporturi multiple, diferențiate în funcție de perioadele istorice, de domeniile supuse investigației.

1.2. Intervin apoi și alte considerente, atunci cînd trebuie să precizăm natura exactă a influențelor grecești, paralel cu problema raporturilor dintre cele două limbi și culturi.

Dacă ne întoarcem la tabloul periodizării propuse de noi la începutul paragrafului 1, trebuie să regrupăm, atît sub raport diacronic, evolutiv, cît și din punctul de vedere al stratificării limbii, influențele care au pătruns în toate registrele idiomului vorbit la Roma (și poate chiar în dialectele italice), pentru a disocia statutul grecismelor perfect asimilate¹⁰ (în contradistincție) de acele cuvinte care sînt proprii numai registrelor culte și mai ales latinei clasice, multe fiind neologisme sau lexeme tehnice ale idiomului literar, care n-au pătruns în sermo vulgaris și deci nu ne interesează în această lucrare. Acesta este cazul unor cultisme de tipul ecloga (sau ecloge) perioche, periodus, rhetorica, și rethorice, dichoneutus ("falsificat"¹⁰), care n-au intrat în limba populară ca elemente de largă circulație și vor rămîne fără posteritate în limbile romanice, pînă foarte tîrziu, cînd se va produce pe alocuri un nou reflux de neologisme grecești, pe calea introducerii de lexeme savante. Printre influențele grecești care s-au făcut simțite în toate straturile limbii încă din secolul V f.e.n., cităm cele din domeniul vocabularului horticol și al viticulturii, al meseriilor, tehnologiei, ocupațiilor, schimburilor comerciale, obiectelor de cînsam ("artefacte", mîncăruri aromate, materiale exotice). În această privință se vede încă odată că latina populară — mai precis sermo vulgaris — se află într-un

9. Pentru detalii v. E. Nida, Toward a Science of Translation în "Language", 1969 (43) nr. 3, p. 483-499. La capătul acestui proces de adaptare Isidorus din Sevilla simte nevoia să explice fenomenul paralel: raportul dintre fabula și fari care a dus, în cele din urmă la introducerea lui fabulare (pentru "a vorbi"). În Origines I, 36: "... fabulae a fando nominatae". Pentru descendența lui fabulare v. spaniolul havljar. Și în grecește tema sp- apare în paradigma verbului "a vorbi" și în spog, "cuvînt", "narațiune (epică)". La fel μυθ- (myth-) în mytheomal, "vorbesc" (la Homer) și mythos, "cuvînt", "narațiune", "mit".
10. Vezi acest cuvînt în Ernout-Meillet.

raport de coalescență cu latina cultă (inclusiv cu cea "clasică")¹¹ din toate perioadele.

2. Integrarea organică a elementelor grecești în perspectivă diacronică

2.1. După cum a reieșit, credem, din prezentarea unor împrumuturi vechi, majoritatea grecismelor intrate mai înainte de secolul III î.e.n. au pătruns de jos în sus, prin mijlocirea limbii populare și de aceea uneori păstrează un fonetism latin arhaic, alte ori au fost preluate din arii dialectale grecești în limba cultă, paralel cu termenii care se "transliterau" și se adaptau în conformitate cu norme uzuale. Devoto¹² consideră că cele mai vechi grecisme au intrat în limba latină încă de prin secolul VI î.e.n. (mai precis între 550-475, perioada celor mai vechi influențe). Ulterior mai distingem perioada unor împrumuturi anterioare influenței etrusce, când se stabiliseră contacte directe mai ales cu unele colonii grecești așezate de obicei în sudul Italiei. De atunci începe o conviețuire cu diferite comunități grecești, dintre care unele (cu un număr foarte restrâns de vorbitori, reprezentanții straturilor succesive de coloniști) s-au menținut pînă în zilele noastre pe aceleași meleaguri (în sudul Italiei¹³). Totuși, după 475 s-ar fi eclipsat pentru cîteva decenii aporturile grecești din zona Mediteranei sudice și se relevă în schimb pătrunderea cuvintelor prin filieră etruscă. Dintre cele mai tipice sînt persona "mască", preluat prin intermediul etruscului persu sau fersu, din Πρόσωπον, triumpus, menționat de noi mai înainte (împrumutat tot prin filiera etruscă, așa cum se întimplase și cu persona), ampulla "vas amorfă", preluat prin adaptarea unei forme de acuzativ ἀμφορέα¹⁴, cu un fonetism latin (sau italic?) popular. Pe cale cultă s-a reabilitat o formă transliterată, amphora, așa cum s-a procedat și în cazul lui triumphus, deși sistemul fonologic al limbii latine nu avea surdele aspirate (ph, kh, th). Tot consoană surdă în locul sonorei din grecește (ca în θρι'αμφο'ρι'ον > triumpus) întilnim și în ἀμφορῆ > amurca (pronunțat amurga, după mărturia lui Servius), "ulei rezidual de măsline", "drojdie de ulei" (fr. marc d'olive). În schimb, în alte împrumuturi, unele preluate prin filieră dialectală italică (messa-

11. V. în această privință Hofmann, Lat. Umgangssprache.

12. Cf. I primi grecismi nella storia della lingua latina, în "Mélanges Emile Boisacq" Bruxelles 1937, pp.327-332.

13. În Terra d'Otranto (Calimera, Martano) și Calabria sudică (în jurul localității Bova) - v.G.Rohlf's, Stym.Wörterbuch. și Griechen und Romanen.

14. Propriu zis avem de a face cu un cuvînt grecesc popular, deoarece în limba cultă se folosea forma ἀμφορέως. Varianta populară ἀμφορέας (amphoreus) simplifică structura silabică prin haplogogie.

pică) și / sau etruscă apare sonora în locul surdei: Brygi și Bruges < Φρύγιες în transliterare cultă Phryges, "frigienii"; ballaena¹⁵ și ballæna < φάλαινα, "balenă". Dintre denumirile unor artefacte care au pătruns de asemenea de timpuriu, cu fonetisme neobișnuite, pot fi amintite sporta, "coș de paie" (sau dintr-o împletitură de nulele), cu un diminutiv frecvent folosit sportula - forme adaptate ale acuzativului σποριδα (de la σπορίς "coșuleț"); machina, "inventie", "mehanică", "mașinărie" și mechanicus (Lucilius), de la μηχανή, împrumutat prin filiera μαχανά (veche formă din dialectul doric).

2.2. Desigur o diferențiere precisă a straturilor disacronice nu se poate obține pentru cele mai vechi împrumuturi grecești (de altfel aceasta nici nu intră în aria obiectivelor studiului nostru). Mai interesante sînt domeniile acestor împrumuturi, atît de clar delimitate, încît de-a-lungul secolelor se vor perpetua contacte lexicale de același tip. Mai înainte trebuie precizat încă o dată că împrumuturile nu s-au făcut din limba literară (dialectul ionic-atic al scriiturii culte), ci sînt vehiculate de obicei pe cale orală, direct dintr-un idiom vorbit de anumiți coloniști (adesea greci din regiunea dialectelor doriene sau a celor insulare). Cea mai mare parte a elementelor din această categorie s-au integrat perfect în limbă și sînt atestate ulterior în idiomurile romanice. Totuși se cunoaște că unele grecisme intraseră printr-o filieră dialectală, cum s-a întîmplat de pildă cu cupresus - (formă intermediară necunoscută), gr. arhaic κυπάρισσος "chiparos" - sau cu trumpus, din θρίαμβος (forma intermediară neclară pare să fie etruscă), care a continuat să trăiască în arii laterale (sub forma lui trumpare), vechiul termen fiind corectat pe cale cultă în triumphus, cu derivate tot mai numeroase în latina tîrzie. În aceeași serie de cuvinte "nobile" preluate de popor, se încadrează și tropaeum < τροπαῖον, cu varianta lui tardivă trophæum, la care se observă aceeași aspirație, stilizare "cultistică". Printre cele mai vechi lexeme perfect integrate în limbă¹⁶ mai eitim pe dolus < δόλος, "înșelăciune", "vicleșug" și poena < ποινή, "pedeapsă", atestate încă din Legea celor XII table (454 î.e.n.), din perioada unei îmbogățiri semnificative a conceptelor suprastructurii, (la

15. Ca și ancora (cult anchora), din < ankyra, ballena este moștenit de aproape toate limbile romanice (în afară de romană); deci "panroman sau roumain". De reținut și observația lui Festus P.E. 28.b: "Ballænae nomen a Graeco descendit. Hanc illi φάλαιναν dicunt, antiqua consuetudine qua πυρρον burrum, πυρρον, buxum (esența lemnoasă "buxus") dicebant". Se atestă astfel sonorizarea unor sunoane surde grecești în cuvinte preluate dialectal și chiar și alte situații (în perioada arhaică

16. Cf. Hofmann-Szantyr, Geschichte, pp.36-37.

care se referă și Titus Livius, în III, 31.8). În cele din urmă vom distinge câteva domenii semantice principale, în care se regrupează onomasiologic principalele împrumuturi vechi.

a) Vocabularul maritim (și în deosebi marinăresc)

Pelagus <πέλαγος, adaptat cu o anomalie de flexiune (neutru de a II-a în -us, neutrul în -os fiind clasa flexionară din greacă); ancora <ἀγκύρα, gubernare, "a cirni" (κυβερνᾶν, preluat cu fonetismul dialectal de tranziție al unui alt idiom italian), care a dat apoi pe gubernator, "cîrmaci" (calc după κυβερνήτης) și gubernaculum, "cîrmă", acesta din urmă bine atestat în limbile romanice (cf. franc. gouvernail); ballaena, din φάλαινα; stupa și stuppa <στύπη "cîlți de cinepă", "dop" — cf. fr. étoupe, d.r. stupă și a astupa, a destupa¹⁷, contus, -i <κόντος, "par pentru navigație", (un fel de vislă), de unde percontor și perconto, "a sonda" (sp. cuento "bîrnă").

Paralel cu nauta, prora și camera, în seria menționată mai înainte, au pătruns de asemenea campare, din κάμπτω "a îndoi, a coti" (viit. κάμψω, Kampso), care desemna la început o anumită meneză de "cotire", remulcum <ῥημουλκός "remoră"; salum (< gr. σάλος) "mouillage" — etimologie intructivă neclară după Meillet, deși termenul în orice caz apare în koine și atestă vivacitatea contactelor dintre cele două limbi —; scopulus <σκοπέλος, "stîncă ascunsă de suprafața mării", lexem care a fost productiv în România, (deci panromanice), cum atestă un derivat verbal ulterior, din care a provenit fr. échouer (paralel cu écueil); scapha <σκάφη "ambarcațiune mică", spangia și sfungia <σπόγγος, "burete" etc. Camera și camara continuă de asemenea un termen marinăresc din grecește: κάμαρα, "punte" sau "acoperiș al unei bărci late". Lista termenilor de acest fel este considerabilă și specializările semantice din limbile romanice, care provin uneori din faza integrării lexemelor în latina populară, n-au fost încă studiate cum se cuvine. Pînă tîrziu un cuvînt special ca pirata <πειράτης, bine atestat în limbile romanice, a fost simțit ca un grecism al vocabularului marinăresc familiar (explicat și în latina erudită a lui Cante-

17. Mihăilescu, Influența grecească, pag. 49, nu ia în considerare specializarea semantică a termenului în vocabularul marinăresc (atestată clar de termeni romanici moșteniți, cum ar fi francezul étoupe). Așa se explică însă și derivatele menționate de același cercetător: stupparius, "de cîlți" și stuppator "care infundă cîlți", substantive din terminologia operațiilor de colmatare a interstițiilor în tehnologia unor dulgheri de corăbii (de acolo ital. stoppare, fr. étouper, sp. și port. estoper și împrumutul germanic stopfen, "a cirpi, a astupa").

mir: πειράται "latrones" — Descriptio), tot așa cum denumirile anglo-saxone de vase vor figura în limbajul maritim al limbilor europene moderne drept termeni tehnici cu circulație internațională.

- b) Termeni legați de tehnica uleiului (de măslină), vinificație și grădinărit, de arta culinară; nume de plante (în sens larg)¹⁸.

Alături de oleum (ἐλαῖον/elaiwa) și amurca — cu derivate de tipul examurgare, "écumer", amurcula, amurcareus, tot în această serie mai intră (s) almura (din ἀλμύρα), d.r. saramură, fr. saumure (și adj. sau-mâtre < salmaster); amphora și ampulla, din ἀμφορέα; drupa, "olive qui commence à bruir" (din δρύπελα acuzativul lui δρύπεψ); trapetum, "presă de ulei", "moulin à olives", din τραπέτος — popular: "un soi de vin" (Hesychius) —; cupa (< κώπη), atestat de Cato; "manivelă", "miner". Amintim de asemenea numele multor plante de grădină sau "de cultură" (în special flori), preluate prin filieră grecească, insuficient studiate de lingviști (majoritatea nu figurează cu fișa lor etimologică în dicționarul Ernout-Meillet), deși s-au păstrat adeseori în limbile romanice. Astfel ῥάκινθος > hyacinthus, fr. jacinthe, ital. giacinto (dar pentru culoare iacinto); νάρκισσος, narcissus < παιωνία, fr. pivoine ("bujor"), μυοσotis și μυοsota, "urechea șoricelului" (μυοσωτίς), myrtus (μύρτος), myrrha și murra "mirt", arbustul din care provine "mirul" etc. Se cuvine amintit și aici că un grup important de nume paralele de plante din greacă și latină, menționate mai înainte, provin din vechiul fond mediteranean (sau "egean"); cf. ῥόδον, față de rosa, ἐλαία (și elaiwa), față de oliva (v. și oleum), λείριον, față de lilium. Dar în unele cazuri forma latină de tip "mediteranean", a fost consolidată prin paralelismul cu cea greacă. Astfel morua, -ua și morum, -i, în latină înseamnă "dud" (fr. murier), cu un etimon care ar fi "egean" (pre-indo-european). Popular s-a păstrat însă și morum, mora d.rom. mură, fr. mûre, influențat desigur de grecescul μόρον și μῶρα (Hesychius), "mură" poate și

18. În definierea acestor clase de cuvinte am ținut seama — pe cât posibil — de criteriul stratificării diacronice. Creșterea măslinilor (implicit "tehnica uleiului"), vinificația și horticultura, alături de navigație și pescuit — laolaltă cu realii mai abstracte ale suprastructurilor instituționale (și poate chiar ale civilizației de consum) — sînt printre cele mai vechi domenii în care s-a exercitat influența grecească asupra limbii populare latine. Ūit privește numele de plante, au existat probabil o serie de paralelisme: o denumire grecească, de tip neologic, a putut coexista cu una latină. Uzul a tins spre eliminarea sinonimelor în anumite cazuri sau a introdus alți termeni în unele limbi romanice.

de murra (în sensul de "plantă cu boabe aromate"). În general însă, numele grecești de plante adoptate în latină s-au moștenit mai bine în România occidentală. S-au păstrat la noi, în mod excepțional, denumiri ca pepine din pepon, -onis și varianta pepo, -inis, respectiv pepine (m), continuare a grecescului ΠÉΠΩΝ (gen. -ovos), malus și malum (fructul), "măr", din forma doriană μᾶλον (ital. melo ne arată că circula în latina populară și forma din koiné μῆλον).

În domeniul termenilor culinari intră de altfel și numele de plante sau de fructe comestibile, mai ales atunci când este vorba de plante de cultură, cunoscute ca tot felul de soiuri produse de horticultură (acesta este tocmai cazul lui pepon > pepine, pepene) sau folosite pentru codimentare. Și de astă dată împrumuturile — cu sensuri speciale în anumite idiomiuri ale latine populare — mai rezervă multe surprize romanștilor. În fond nu numai denumiri de condimente (plante aromate sau folosite pentru infuzii, pentru alimentație — în sens larg) țin mai ales de această sferă; tot aici trebuie să includem instrumente culinare, vase folosite mai ales pentru alimente și fructe. Din această ultimă categorie menționăm unele specializări populare (adeseori tardive) ale lui ὄργανον și ὄργανιον (organion), care au fost continuate — cu disimilare vocalică — în dialectele sud-italice și în română (arcan). Paralel cu lexemul cult apăruseră specializări mai răspândite: "funie groasă" (v. de ex. ital. argano, "funie de scripete"), organo, "instrument, orgă"; Terra d'Otranto, argano, "funie de jug"; diminutivul organion, "mic ustensil" se regăsește dialectal în Sudul Italiei: (Bova) t'argana, "vase de lut" sau în ținutul de lângă Reggio, arganu, "vas de terra cotta" și derivatul arganaru, un fel de "bufet pentru tigi" (deși în alte cazuri se continuă semnificația lexemului precedent — de exemplu Gargano ruanu, "fune da attaccare il bue", Otr. agrani, un fel de funie" etc). Tot dintr-un lexic popular provin unele împrumuturi care păstrează etimonul grecesc mag — "măcelar, sacrificator" și mai ales "bucătar": μάγειρος. Într-un limbaj sectorial (tehnic) din vechiul sermo vulgaris este atestat magira, "artă culinară" (Cato). Mai viu a fost lexemul magida < μάγιδά (acuzativ atestat la Varro)¹⁹,

19. Pe cât se pare, vorbitorii latinei populare, mai ales cei care practicau bilingvismul, au simțit apropierea dintre lexeme înrudite prin semantică, așa cum a fost pe de o parte magida — cu descendența sa din limbile romanice, așa cum o înfățișăm aici —, iar pe de altă parte mactra < μάκτρα, pe care-l discutăm mai departe (ambele derivate din teme diferite: magh-, "a sacrifica" și makg-, "a plămădi", dar asociate în mod egal cu activitatea culinară). Aceeași observație este valabilă pentru relația sinecdocică dintre termenii care desemnează ustensile, acțiuni și localuri din aceeași sferă "culinară".

"farfurie lată", "copaie de frământat aluatul", specializat pare-se în limbile romajice mai ales cu valori sinecdocice, pentru "aluat" și plămădirea sa— cf. rom. maia, v. fr. (pop. și dialectal), maie, "pétrin"† it. madia, port. malga, basc. maida și, paralel, calabr. mayilla, tosc. mediata, "albie de plămădit" (și "apă curgătoare"). Vechi împrumut din grecește a fost în latină și macellum (sau macellus) < μάκελλον (-ος) "piață de carne", "măcelărie" "abator", cu derivatul macellarius, "măcelar"— cf. it. macello, prov. mazel "măcelărie". În vechea franceză s-a specializat un nomen actionis: macecle și verbul macecler, care a dat în franceza modernă massacrer. Și un alt nume pentru "copaia (sau "instrumentul") de frământat" s-a împrumutat la fel de bine: macra < μάκτρα (continuat în dialecte sudice: napol. mattrā, lucc. mattrā, prov. mastra— disimilat din *martra). Dintre denumirile de ustensile și recipiente ale gospodăriei casnice amintim pe coo(h)lea și cochlear, cochlearium, "lingură", "linguriță", de la κοχλιάς "cochilie", "melo" respectiv κοχλιάριον, "lingură"— lexeme păstrate în limbile romanice occidentale: catal. oullar, v. sp. cuchar, it. cucchiaio, prov. culher, fr. cuiller și cuillière etc.²⁰. Un vechi termen grecesc πυτίνη (pytínē) denumire de recipient, "bărdacă" (atestat în fragmentele comicilor din sec. V î. e. n.) a fost preluat numai pe cale orală în zone marginale din România: pe baza românescului putină și a friulanului podine se reconstituiește cuvântul *putina²¹.

Interesantă este și specializarea de tip agricol-gospodăresc a lui mac(h)inare (de la machina) μηχανή, vechi împrumut discutat mai sus) în mai toate zonele populare ale României. Astfel, paralel cu d. rom. a măcina, aceeași semnificație se regăsește în it. macinare, log. maginare, vecl. maknuar. Dintr-o arie lexicală semantică înrudită provin massa și maza < μάζα²², "turtă, plămadă" (cf. verbul μάζω, μάττω [matto] "a plămădi"), bine reprezentate în România occidentală: sp. masa, port. massa, "aluat" ("Teig") apoi "mulțime", "mas(s)ă" (de oameni, de obiecte)— sensul care va prevala, it. massa, fr. masse,

20. Semnificația s-a cristalizat deci prin uzarea unei metafore din limbajul maritim κοχλιάς și κοχλιός (cochliēs) desemnau scocicile— prin cataforză derivatele lor devin termeni tehnici. Un semantism asemănător îl prezintă și concha < κόχχη "scocică" moștenit în limbile romanice cu diferite accepțiuni: it. conca, sp. ouenca, "castron", prov. conca, "banită" etc. Grecescul κοχχύλιον a dat fr. coquille, probabil prin intermediul lui *conchylum.

21. Pentru detalii v. Mihăescu, Influența grecească, p. 48-49 și I. Fischer, Observations... p. 510-511 (unde se discută și problema dificilă a fonetismului).

22. Forma μάζα este arhaică, atestată încă din vremea lui Arhiloah (sec. VI î. e. n.), care o asociază, prin variație etimologică cu μάζω.

friul. mase etc. Printr-un derivat de tipul masseria — cf. it. "atelier de plămădit" ("Meierei") — sau masaria (it. dialectal, "obiecte, ustensile") s-a păstrat și românescul mesereare, measerie — meserie²³.

Dintre cuvintele împrumutate care desemnau condimente sau plante folosite în gospodărie amintim: piper (πέπερι); v.it. pevere, fr. poivre, it. peperone, "ardei iute" și pépe, "piper", engad. paiver, prov. cat. sp., pebre; absint(h)ium (ἀψίνθιον) "pelin"; fr. absinthe, it. assenzio, v.prov. aistenz etc.; asparagus (< ἀσπάραγος) "sparanghel"; v.fr. asparge, fr. asperge, prov. espargue, it. sparago, sp. esparrago, port. espargo (împrumutat și de arabi, sub forma asforakh!), caerofolium (χαίρεφυλλον) "hațmațuchi"; it. cerfoglio, fr. cerfeuil; caryophyllon — ulterior a dat prin etimologie populară cariophalum, cariofolium, cu două specializări, desemnând plante diferite. Unul din lexeme continuă din punctul de vedere semantic pe cel grec, desemnând condimentul folosit la bucătărie: "cuișoare"; deci în fr. "clous de girofle". În italiană garofano, înseamnă și "cuișoare" și "garoafă" — (al doilea lexem). Pentru acesta franceza utilizează pe giroflée, cu accentuare cultă (cariofillum), un fel de garoafă (spre deosebire de girofle, susmenționat). Tot cu vechiul sens — "cuișoare" — întâlnim cuvântul în siciliană: galifaru (apoi log. kolovru, prov. și cat. goroful etc.). În schimb, în alte idiomuri romanice termenul desemnează numai o floare — (în românește garoafă este un împrumut din neogreacă: γαροφανο).

Desigur, așa cum se poate constata și din supraviețuirea foarte diferențiată, adeseori laterală, a termenilor în limbile (respectiv dialectele) romanice, numele de plante și condimente, aduse o dată cu pătrunderea rafinamentelor civilizației grecești, reprezintă un lot considerabil de împrumuturi vechi, care nu mai poate fi reconstituit decât parțial, întru cât, de pe urma circulației mai ales în sermo vulgaris, beneficiază de puține atestări în mărturiile scrise și este transmis în mod inegal de vocabularul romanic. Din vocabularul termenilor de alimentație un alt lexem care se bucura probabil de o răspândire populară destul de considerabilă, a fost reconstituit pe baza descendențului său românesc: proaspăt, din *prospetus, la rîndul său un grecism pătruns în limba populară al bucătăriei: προσφατος "nedescompus,

23. Pentru anumite "realizări" ale acestui semantism a se vedea în REW 5396 diferitele accepțiuni ale derivatelor de același tip, mai ales în dialecte italiice — de ex. it. masserizia, "ustensile de casă" sau emil. mangarina, "mătură" etc.

proaspăt", "sacrificat recent"²⁴. Un asemenea exemplu, păstrat numai în România orientală, dovedește încă odată în mod elocvent că influența grecească atinsese cele mai depărtate regiuni ale fostului imperiu, în care latina, cu majoritatea registrelor limbajului cotidian, se vorbea ca un fel de lingua franca sau începea să capete înfățișarea unor idiomuri romanice. Un caz special, grăitor pentru a se vedea în ce fel ocupații culinare și gospodărești determină cuprinderea unor lexeme— și în cele din urmă o deviere semantică generalizată— îl constituie evoluția sensurilor unui grecism care desemna la început un colorant (un "pigment"): coccum, -i, [ulterior coccus] < κόκκος = grăuntele unei plante care slujea la vopsirea în roșu aprins, cărămiziu (cf. Ernout-Meillet, s.v.: "kermez; graine servant à teindre en écarlate"; p. suite "écarlate", "vêtement d'écarlate". Emprunt ... attesté depuis Horace"). La un moment dat, în vorbirea curentă apare și un sens mai general: "sămînță, rotundă", "sîmbure al unui fruct". De unde cele două accepțiuni celulare ale sememului care va genera diferite sensuri în limbile romanice— în REW 2009: 1. "Fruchtkern" și 2. "Scharlachbeere"— Am putea spune că sememul de bază al romanicului cocu(n) este alcătuit din seme care se pot realiza separat:

S₁ / "grăunța unui fruct sau chiar păstăia sa, cu un pigment roșu aprins".

S₂ / "un sîmbure sau un aliment (tare), perfect rotund și neted (ca o nucă sau o căpățînă)"²⁵. Astfel chiar în românește din S₂, ramificat în sensuri conotative, derivă termeni diferiți: 1) coacă, înțeles probabil la început ca un fel de turtă sau prăjitură rotundă (în REW "Kuchen", pus în legătură și cu varianta 2) coq, identificată de Drăganu ("Dacoromania" 2, 621): "pîinică rotundă"²⁶.

Faptul că în dacoromâna primitivă predomina lexemul S este atestat și de accepțiunea lui coacă din meglenoromână: "cap" (în albaneză koke). Italianescul cocco a continuat ambele sensuri: S₁ / "pigment stacojiu" (REW : "Scharlachbeere")— de acolo și "postav roșu" sau in-

24. Cuvînt vechi în grecește, cu atestări numeroase "fandiacronice". Etimonul provine din aria unor termeni tehnici, folosiți mai întîi pentru sacrificiile rituale: "a ucide", apoi "a jertfi". Semantismul rămîne intrucîtva un caz particular: v. Liddeł-Scott, s.v. pentru tratamentul fonetic și I. Fischer, Observations pp.509-510 (cu nota 3) și ILR, II, p.366-367.

25. Valoarea semantică a lui S₁ (poate fi la rîndul ei descompusă în două seme: S₁' / "sămînță mică sau păstăie (gogoașe) delicată" (v. în fr. derivatul coccon); S₁'' / "un colorant roșu aprins" (v. mai departe sensurile lui coccineus).

26. Unul dintre cele mai recente dicționare de popularizare românești care propun etimologii, DEX (ediția din 1975), nu se pronunță în privința lui coacă "aluat" pentru care figurează mențiunea Et nec. în privința lui coacă "copil mic" DEX consideră că avem de a face cu "o proație infantilă" pentru care se citează scr. Koka dar și ital. cocco, fără alte precizări. Vezi și etimologia propusă în D.F.P., -83.v.-

secta "coșenilă"; S₂ / "ou"; "o specie de ciupercă" (Agaricus caesareus) Unele derivate seamănă foarte bine în diferite limbi romanice: coc(e)on (e), pui de copil sau "gogoșă" — de ex. a viermelui de mătase; fr. cocon sau it. coccola, "un fel de bacă" (dac coccolo "răsfățat") —. La "nuca tare" trimite și sp. coco, "nucă de cocos" (preluat în franceză și italiană), fr. meridională "migdală sau castană"; portug., galițiană coca, "țeasta oapului" etc. Sensul mai vechi, primordial grecesc, "pigment roșu", a mai trăit grație derivatului coccinus, (pronunțat uneori ca în limba de obârșie: Kokkinos, Κόκκινος, cf. REW 2008), cum se vede din macedo-rom. (arom.) coatin "oale albă cu părul roșcat" (Pușcariu 385), sp. cueneche "culoare ocru-roșcat" și numele de insectă derivat cu un nou sufix — coccin-ella, care a dat it. cocciniglia, fr. cochenille, sp. cochinilla, și it. coccinella, fr. coccinelle "buburuză, boul-domnului" etc.

Mai înainte de a încheia acest subcapitol mai insistăm încă o dată asupra productivității unor semantisme asociate în vorbirea populară fie cu activitățile gospodărești, fie cu reprezentările concret-senzoriale: noțiuni alimentare sau sugestii sinestezice de tip alimentar.

Astfel cele două verbe din latina populară care au fost împrumutate grecești adaptate în română ilustrează tocmai acest tropism al semnificației: mac(h)inare — inițial "a meșteri" "a pune la cale" — și-a restrîns sensul pentru a deveni rom. a măcina it. macinare (<gr. μηχάνη, μαχανά) un fel de termen consacrat din jargonul "moralității" primitiv; la fel masticare rom. a mesteca, adaptat probabil prin contaminarea a două lexeme: 1) mastikhaō, propriu zis "a scriși din dinți" și 2) mastikhē, un fel de "rășină" și apoi chiar "gumă bună de mestecat"! Consistența rășinei sau a gumei de tip mastix a fost asociată încă din grecește cu sementismul a mesteca. Popular exista probabil *μαστίχινος, *mastichinos. Astfel se precizează sfera unui semem în care "a mesteca" se asociază cu noțiunea de "consistență bună de mestecat" și vom avea față de seria greacă mastichao — mastiche — mesti(c)hinos, corepondențele populare latine și romanice (1) mastichare, (2) mastix, "rășină, gumă", (3) masticinus (apoi și masticus). În afară de un verb a mesteca (tipul 1), lexemul 2 își are și el descendenții: it. mastice, prov.catal. mastec, fr. medievali mastic "rășină", "rășine du lentsque". Lexemul 3 se leagă și el mai direct de μαστίχη mastikhē "rășină sau gumă obținută dintr-un anumit arbust" prin derivatul masticinus (ca și un ipotetic mastic(h)e — cf. REW 5398 a), "ceva (care pare) lipit cu mastix"; de acolo rom. mestecăcăn, probabil datorită aderenței scoarței pomului care pare lipită (și în partea ei dinăuntru păstrează o consistență lipicioasă). Se citează în

REW și forma românească mesteacă : "un fel de rășină"²⁷. În multe situații de felul acesta au putut exista unele sensuri și contaminări semantice de tranziție (reprezentate pe alocuri și de forme sau lexeme intermediare), pierdute între timp — după ce au viețuit o vreme neatestatate —, dinamica termenilor de civilizație românicos fiind întunecată pentru noi tocmai de pe urma concurenței dintre cuvinte preluate pe cale cultă și metamorfozări sau restringeri de semnificație din limba-jul popular.

Categoria la fel de cuprinzătoare de împrumuturi vechi sau "diacronice" la care vom trece în cele ce urmează este mai puțin afectată de asemenea fluctuații, tocmai fiindcă ea cuprinde termeni speciali (uneori "tehnici"), caracterizați fie prin gradul lor mai înalt de abstracțiune (onomasiologia relațiilor din suprastructură, a funcțiilor etc.), fie prin univocitate denotativă (cînd avem de a face cu denumiri de produse artefacte — de ex. substanțe, stofe ș.a.m.d., standardizate de circulația mărfurilor).

o) Alți termeni de civilizație

— Suprastructurile societății umane —

După cum am relevat de la început, specificul influenței grecești comportă îndeobște trăsăturile unei acțiuni progresive de civilizare a popoarelor italice. În afară de cîteva excepții (de ex. nume ca acopulus, "stîncă ascunsă", petra < πέτρα), marea majoritate a grecismelor sînt cuvinte ale vieții civilizate, chiar atunci cînd avem de a face cu plante, substanțe, materii rare, animale (de obicei exotice). De aceea, după cum am prezentat acele arii lexicale care grupează cei mai vechi termeni (marinărie, pescuit, horticultură și domeniul alimentar), trecem la celelalte sfere înrudite, caracteristice pentru civilizația urbană. O bună clasificare a grupelor de semnificații (sau arii lexicale), se găsește în capitolul consacrat de I. Fischer în ILR, vol. I: Împrumuturile grecești²⁸ (inventar analitic, deosebit de

27. A se vedea explicațiile din REW 5398 a: mastiche — unde se dă trimiterea la rom. mesteacă, Diculescu DR, 4, 478 și Dicționarul limbii române (DLR) s.v. Pentru Sehşul "(a)mesteca" s-a petrecut o contaminare între masticare și miscicare (de la miscuo).

28. Istoria limbii române, vol. I, pp.42-51, unde se clasifică în două secțiuni diferite: A. împrumuturile orale (populare), urmate de B. împrumuturi literare (pp. 51-63). Tot acolo se dau și referințele biografice pentru punctele de vedere divergente: Meillet, Esquisse, pp.111 și urm. partizan al receptării limbii grecești în toate straturile populației și P. Boyancé (La connaissance du grec à Rome, în REL, 34 (1956), care consideră că numai publicul format dintr-o minoritate de oameni culti înțelegea jocurile de cuvinte grecești și folosea cu discernămint grecismele.

util, la care am avut ocazia să ne referim și înainte, cu toate că selecția noastră accentuează un punct de vedere diferit: semantismul diacronic, și productivitatea sa în idiomurile românești). Vom continua să examinăm o selecție de cuvinte grupate pe sub-clase. Cât privește definiția subclaselor precizăm că noțiunea de artă implică pentru anticii o anumită specializare, pe diferite registre, a mestesugarului și măiestriei²⁹. Chiar și ocupațiile de tipul celor războinice sau marinărești (navigația) aparțin în oricare măsură aceluiași domeniu.

c₁. Obiecte ale civilizației materiale - Generalități -

Și aici întâlnim lexeme foarte vechi, adaptate în mod diferit, alături de cuvinte mai noi, și-au păstrat întru câțiva coloratura neologistică sau anumite conotații culte și /sau exotice.

Am văzut cât de vechi sînt acele împrumuturi care apar și ca dublete lexicale. Alături de forme pătrunse mai întîi pe cale orală, în dialecte circula și forma cultă transliterantă: am(p)hora și diminutivul său ampulla; cithara ($\kappa\acute{\iota}\theta\alpha\rho\alpha$ ³⁰) și pop. citera (cf. rom. c. e t e r ă , it. cetera, v.sp. cedra, prov. cidra, catal. și sp. citara, v.fr. citre). Se citează la I. Fischer (o.l., pag. 46), ca un termen legat de "exercitarea comerțului" (mai precis de standarde financiare) vechiul împrumut massa ($\mu\alpha\sigma\sigma\alpha$), cu sensul tehnic (atestat de Plaut): "lingou". Paralel circulau însă accepțiunile metaforice, populare: "grămadă", "cantitate" sau "teanc de aluat" etc³¹. De abia ulterior, în faza modernă a limbilor europene, va fi restabilită pe cale savantă, neologistică, accepțiunea mas(s)a = "mulțime nediferențiată" sau "masă fizică". Un alt exemplu simptomatic îl oferă și evoluția lui papyrus, (plantă de papyrus), "manuscris" "papir". Din variantele populare paperus (reconstruit) și papilus derivă formele românești; log. pabirie prov. papiri, cat. papel, (provenit după Mayer-Lföke din fr. papier), sp.port. papel. În românescul paperă, se păstrează accentuarea veche și o semnificație înrudită cu cea populară ("plantă de apă care seamănă cu papyrus-ul"), deci o denumire mai largă, limitată la sfera produsului natural (un semnificat care circula paralel cu termenul tehnic urban, aplicat numai produsului artefact). Printre lexemele cu variante care au devenit cuvinte diferite menționăm de asemenea pe ergastulum "atelier pentru sclavi" și în c h i s o a r e , față de ergasterium ($\epsilon\rho\gamma\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu$, "atelier"). Cuvîntul din aceeași familie ergata

29. Tot de domeniul artes ține așadar și terminologia științifică.

30. Pentru problema transformărilor fonetice în aceste forme v. Hoffmann Szantyr, pag. 38. În română cetera (sau țitera) desemnează vioara.

31. V. mai sus, pag.

(ἐργάτης) a fost preluat cu semnificația tehnică "cabestan", "scrispe", "manivelă" (cf. nap. argata, sp. argadilla). Pe cale cultă s-a transmis neologistic: it. ergastolo, "inchisoare" (de solavi). În unele cazuri teme paralele în greacă și latină, provenite din același etimon indo-european, au favorizat circulația unor lexeme similare ca formă, dar cu sensuri mai mult sau mai puțin diferențiate. Astfel de la scindo "a despica" (a "scinda"), derivă scindula și formele paralele scindula, scidula³². De unde rom. scindura, dial. din Brescia skandola. Ca împrumut grecesc a pătruns și schidia (cf. gr. σχιδία de la σχίζω, "despic") - "așchie, surcea"; de unde rom. stează, "un fel de stinghie pentru plase", it. scheggia (v. it. scheggio, "stincă, țarc") etc. Cuvinte care desemnau obiecte legate de scris și de citit sînt de asemenea grecisme bine păstrate ca și papyrus: c(h)arta, (latinizat din χάρτης), foale de hirtie, scrisoare, registru, cartă, document; stilus și stilum (< στύλος), "instrument ascuțit de scris, stil"; scheda și scida (cu derivatele schendula și scidula)³³, influențate de același σχιδία (sau de o formă populară pierdută), desemnînd o bucată papyrus, apoi "un concept", o "cronică", un "bilet" (păstrat în v. ital. scheda, "bilet"); calamus (κάλαμος), "trestie pentru scris". Ulterior în Evul Mediu timpuriu se va generaliza și encaustum (ἐγκυστόν) "cerșeală obținută prin ardere, c e r n e a - l ă rosie (cf. it. inchiostro, v. frans. enke, engl. ink, fr. encre).

Din terminologia vaselor și a recipientilor, pe lângă amp(h)-ora și cratera se mai foloseau cadus < κάδος (transmis probabil dintr-o limbă semantică) "vas de vin" (cf. rom. cadă; calabr. katu; deriv. spaniol cadozo, "bulboană"); călăthus < κάλαθος (cf. veron. calto, catal, kalai; sp. kalajo), santharus < κίνθαρος, ca și cyathos, cattia (< κύαθος, "un fel de pahar"), cf. it. cazza, "tigaie", sp. cazo, caso, "polonic" (și derivatele it. cazzuolo, fr. casserolle, "strachină", "tigaie", "oală").

Întrucît am grupat laolaltă cuvinte care se raportează la sfera scrisului și a culturii (statornicite sub o formă instituțională) putem continua cu o serie de semnificații de același tip, abordînd de fapt o subclasă nouă:

32. În mod inevitabil s-a produs o continuare între cele două forme și lexeme (pentru sensurile lui scidula v. mai departe).

33. În REW 7681 se insistă numai asupra formei schedula, "Zettel", continuat de it. cedola; fr. cedula, sp. port. cedula. Față de germ. Zettel, engleza preia forma savantă schedule, "condiciliu" "program" (sensurile din italiana veche). În românește țidulă ar fi pătruns prin filieră slavă (pol. sau ucr.).

o₂. Ocupații, ustensile, "materii".

Sînt vechi denumirile care se referă la ș c o a l ă și la sistemul de învățatură: sc(h)ola < σχολή (lit. "răgaz"), "ocupație studiosă" (cu derivate culte tardive care au fost reactualizate în Evul Mediu - de ex. scholasticus), circula paralel cu latinescul ludus, "joc", "școală", pe care îl va elimina treptat. Tot din greacă proveneau denumirile diferitelor tipuri de educatori - profesori, de ex. paedagogus < παιδαγωγός (termen savant) și termenii care se refereau la calificări mai înalte: grammaticus (de la adj. γραμματικός - numele de agent în greacă este γραμματέύς -), un fel de "profesor" al învățămîntului mediu, cu o specializare mai înaltă decît magister (termen latin care putea desemna și un grad militar); rhetor < ῥήτωρ, cel mai savant dintre profesori, ocupîndu-se de studiile retorico-filozofice și de pregătirea tinerilor pentru viața politică. Grammaticus și rhetor au devenit denumiri culte standardizate, așa cum se poate constata din bogatul material epigrafic referitor la școli, din toate provinciile imperiului, unde pentru aceste ocupații sînt atestate mai ales nume de "graeculi". În limbile romanice s-au adaptat mai întîi termenii ca sc(h)ola (cf. it. scuola, rom. școală, fr. école, prov. catal. și port. escola, sp. escuela)³⁴ și grammatica; apoi și grammaticus. De altfel acest ultim termen, începînd din koine desemna (ca și scriba în terminologia romană din unele provincii orientale) un titlu de funcționar³⁵. De acolo accepțiuni transmise pe cale populară în unele idiomuri romanice: grammaticus > v. franc. grammaire, "scrib-grămătic" - un fel de grefier -, iar în provenșală gramadi, cu două conotații: "învățat" și "avocat". Alte nume de ocupații preluate din grecește au rămas în general cultisme - astfel: istralipta < ἰατρολεϊπτής, un fel de "masseur"; athleta ἀθλητής, mimus < μῖμος, "mim", musicarius "fabricant de instrumente muzicale" (derivat de la musica < μουσική [τέχνη] musicē, bine încetățenit).

Am văzut că se vor transmite și cîteva nume de instrumente: la organon < ὄργανον, organum (în terminologia cultă un fel de orgă

34. Termenii de tipul escola, école primesc un g protetic, menit să faciliteze locuitorilor din popor pronunțarea grupului g + cons. La fel spongia, sponga dă sponge; stabilire > stabilir etc. Derivatul scholaris are și el atestări romanice destul de vechi - din Evul Mediu timpuriu (conf. v. fr. escolar, it. scolar).

35. În versiunea Vulgatei se vede clar că latinescul scriba este un calc pentru grammaticus (format tot de la o rădăcină "a scrie" graph). Cf. de ex. Luca, 22, 66: "principes sacerdotum et scribae" = ἀρχιερεῖς τε καὶ γραμματεῖς. Derivate mai numeroase de acest tip apar în faza tardivă, medievală: de ex. musicista (cu sufixul greacă al cultismelor).

hidraulică) și cit(h)ara trebuie să adăugăm pe tympanum³⁶ un fel de tamburină"; sistrum < βεῖστρον ; rotalum, un fel de "castaniete" (cf. it. croccchiare, "a zornăi" ; kat. krolar, fr. crouler, Ya scutura" — apoi " a se prăbuși"); e(h)orda < χορδή "coardă", "strună", "sfoară"; cymbalum < κύμβαλον (cf. rom. chimval, luat prin filleră slavă), psalteria, "flautistă"; chorus "cor" și "dans" — de unde derivatul choreola: ballare (ballo, βάλλω, "arunc", "a dansa".

Din sfera materialelor și a tehnicii de construcții provin: argilla < ἄργιλλος ; e(h)aly < χαλιξ, χαλιξ, în grecește "piatră mică", "pietriș") și calce³⁷ (cf. it. calce, fr. chaux, cat. calç, sp. port. cal), "piatră de var"; marmor (μάρμαρος) ; caminus < καμίνος, camera (< καμάρα), cu sensul de "boltă; apsida (< ἄψις) "absidă"; basula (< βάσις) "bază" (de coloană, statui etc); peristylum < περίστυλον ; triclinium (τρικλίνιον, triklinion) "sufragerie"; tumba < τύμβη "mormint", "sepulcru (cf. fr. tombe, it. tomba³⁸); cripta și crypta < κρύπτη; maltha < μάθη, un fel de "lei", (cf. it. malta și derivatul mattoni, "cărămidă").

Dintre u s t e n s i l e : abacus (< ἄβαξ), un fel de "masă", a cunoscut o largă răspândire în meșteșuguri, mai ales după ce ajunge să desemneze tabla sau "abaoul de calculat" și "capitelul unei coloane"; tot dintr-un vocabular tehnic: palanx < φάλαγξ, "pirghie", strophus (probabil ca și stropus, — REW 8321) un fel de "curea".

Cum era și firesc tot din greacă se împrumută și unele nume de m a t e r i i sau p i e t r e p r e ț i o a s e, utilizate pentru bijuterii și podocabe, onfevrării, obiecte de lux: alabaster (< ἀλάβαστρος), "alabastru"; beryllus < βήρυλλος ; iaspis < ἰάσπις, "jasp"; amaragdus < σμάραγδος, adamas și adamante (la început în greacă un termen generic: "ceva de nedomesticit", "de nefructat", "cu o putere neînvinșă"), cu varianta populară diamas, "diamant" (cf. it. sp. port. diamante, fr. diamant); de la o formă adimas provin termenii românci care desemnează magnetul (fr. aimant, prov. azimant etc.); margarita (< μαργαριτης), "perle", "mărgăritar" — apoi și floarea cu același nume — ; corallium < κοράλλιον, "coral".

36. Cuvîntul a putut da în română tîmpena, tîmpină; de unde a în-tîmpina "a saluta cu bătăi de tobă", a leși solemni în calea cuiva.

37. Există două teme calce (de la substantive de tipul calx, calcis), cu totul independente: 1) calce, (REW 1533), "var"; 2) calce, "gleznă", "călcii" (REW 1534).

38. Un cuvînt cu evoluție similară este și cumba — cymba, "un fel de "caiac".

"mărgean"; murra < μύρρα [myrha], "parfum", "mir".

Doă nume de culori sînt asociate cu somptuozitatea. Mai în-
tîi roșul - purpuriu (extras dintr-o scoică), cel care denumește meto-
nomic fastul și culorile regalității: purpura (< πορφύρα), men-
ționat printre cele mai vechi împrumuturi. Apoi sofronul (galbenul-
portocaliu): crocus (κρόκος) și crocum³⁹ cuvînt latinizat, așa
cum atestă și derivatul croceus "sofrăniu" (ambele cu descendență ro-
manică— cf. de ex. REW 2335) .

o₃. Lexeme speciale ; limbaj familiar - limbaj rafinat

De bună seamă o serie de grecisme au circulat mai ales în
zonele de bilingvism, în cele meridionale, maritime etc. Multe au avut
probabil un trai efemer, altele au coexistat cu unul sau mai multe si-
nonime. Totuși atestările populare, dialectale, și mai ales restringe-
rile sau specializările de sensuri ne demonstrează că fenomenele de in-
filtrație lexicală s-au produs în toate sferile, în diferite straturi
ale limbii latine. Iată cîteva exemple:

- trophe (gr. τροφή, "hrană"), cu sens restrîns, rustic:
"prăsilă", calabr. troffa, "tufiș", abruzz. trofa, "plantă cu lăstări?";
tropaea (< τροπή [tropē], "întorsătură"), "vijelie"; emphyteusin (REW
2862), de la ἐμψυτεύειν, propriu zis "a planta"; a dat forma
emputare, fr. enter, "a altoi" etc.

Dintre zgomotele produse de oameni și/sau animale rhonchus
și ronchare trimit la ῥογχαμός, ῥογκάω și ῥέγκω [rhenkō]
"a sforăi" (despre oameni și cai speriați sau infurizați), de unde ver-
bul popular rhonchizare (< ῥογχεῖν), care a dat a rînchiza
(poate și dial. broanșă, un fel de "contrabas"), v. it. ronchegiare
sp. ronzar etc.

Dintre defecte sau particularități fizico-anatomice menționăm
pe scalambus, provenit din contaminarea lui scalenos și strabus (el
însuși influențat de στρεβλός [streblōs]), rom. scălimb. Printr-o evolu-
ție mai simplă spanos (< σπάνιος și σπάνος) a dat spini;
strabus "șasiu", "care se uită cruciș", phremeticus "nrbun".

Așa cum s-a putut constata și cu semantismul lui arganu
(< ἄργανον [organon]) în dialectele italice meridionale și în română, o se-
rie de termeni tehnici și denumiri specifice au pătruns în limbaje re-

39. În terminologia savantă crocus este numele sofronului (crocus sa-
tivus) sau al brîndușei de primăvară (în franceza contemporană nu-
mită în mod curent crocus).

gionale, unele fiind reintroduse pe cale savantă ulterior în limbile romane literare. Astfel față de spithame "palmă", "unitate de măsură", fără posteritate semnificativă în dezvoltarea limbilor romane, trepanos (τρέπανον, τρέπω), "sfredel", "burghiu", a revenit ulterior în terminologia chirurgicală (trepán). Din alte sfere semantice menționăm pe lampas "făclie", apoi "l a m p ă" și sarcophagus, la început cu circulație restrinsă, apoi reintrodus pe cale cultă. Dintre numeroarele denumiri de vase și ustensile comode (o parte au fost deja menționate mai înainte) multe împrumuturi tardive s-au răspândit pînă în cele mai îndepărtate arii. Uneori nici nu se poate determina limpede dacă derivările semantice apar pe teren latin (respectiv romanic) sau există și în greacă; astfel atrangulare poate fi derivat de la gr. στραγγαλή "ordon", "laț" sau provine direct din *στραγγαλώ (o problemă asemănătoare s-a pus și în cazul lui macinare - machinari).

După cum reiese din examenul întregii terminologii marine, care ne oferă cea mai largă perspectivă diacronică, la fel se poate releva o stratificare multiplă în timp și la numele de animale rare sau exotice. O serie vor deveni emblematice, simbolice, mai ales atunci cînd avem de a face cu jivine fantastice: delphinus < δελφίς, phoenix < φοῖνιξ - cf. it. fenice; cygnus "lebedă"; lynx < λυξ un fel de "ris" - cf. it. lonza; draco < δράκων, grypus (tardiv, medieval timpuriu), din γρυπαετός, etc.

Lista diferitelor animale exotice include în fond majoritatea denumirilor preluate odată cu noțiunile respective prin filieră grecească - de ex. : elephas < ἐλέφας; crocodylus < κροκόδειλος, camelus < κάμηλος, pardus < παρδαλῖς (pant⁴⁰alis).

Față de acestea numeroase denumiri de pești și scoici capătă o tonalitate populară tot mai evidentă. Se poate cita în sensul acesta ? oetus < κῆτος (kētos) "cetaceu", dar în greaca medie orice "pește mare", monstruos (cf. rom. ohit); ostreum "stridie" (cuvînt transmis și limbilor germanice); conco(h)a (analizat mai sus); scomber "scrumbie" etc.

În mod semnificativ verbe ca grascari, pergrascari, congrascare desemnau un anumit mod de viață lasciv, rafinat, fără grijă, o fandoseală luată în deridere de cenzorii gravi ai vieții romane: "a petrese", "a cheful", "a duce o viață rafinată" (implicit licențioasă).

40. Românescul pardos (împrumutat prin filieră slavă) se înrudește cu medievalul leo-pardus, avînd la bază temă pard- din cuvîntul grecesc pardalis, (ferm) "leopard, panteră". Deja Aristotel utiliza o formă pardalion, aplicată unui animal sălbatec necunoscut (exotic prin excelență...).

Grecesc este numele parazitului, parasitus < παρασίτος (propriu-zis "cel care stă mereu în preajma hranei"), al mîncării delicate, obsonium specializat cu sensul de "provizii" (de unde verbul obsonare), al obiceiului de a toasta în cinstea cuiva propino "beau pentru cineva". Cu timpul asemenea designative vor dispărea. Subzistă cîteva ingrediente sau mîncăruri tipice — cum ar fi butyrum < βούτυρον "unt"; salmura < ἄλμυρα (v. supra) "sărătură"; placenta "plăcintă"; phaseolus "fasole", și mai ales numele de condimente și de ustensile la care ne-am referit într-un paragraf anterior. De registrul pejorativ ține crapula, desemnînd de la început un soi de vin, apoi beția destrăbălată. Termenul va fi reintrodus pe cale cultă în lexicul medieval (crapulosus și crapula, cf. fr. crapule, crapuleux, "gens qui vivent dans la débauche").

În sfera limbajului familiar expresiv se integrează lexeme ca strangulor, pirata, sycophanta, ("delator"); sau nume de vicii (cinaedus < κιναιθεός, paedico < παιδικός, pathicus < παθικός) numele "loviturii" colaphus < κόλαφος și colaphizo au dat ital. colpo, fr. coup, sp. golpe; stări sufletești: "vesel, hilar"; melancholia și melancholicus — cf. sp. malenconia; termeni de măgulire: calopoius — cf. it. garbo, fr. galbe, "ținută falnică" (în greacă însemna "cel care face bine").

Dintre apelativele familiare de mîngiere s-au păstrat thius și thia (< θεῖος și θεῖα *theia*) — cf. it. zio, zia; sp. port. tió, tia; prov. sia, tia — "unchi", "mătușă". Dintre adjectivele populare, mikkos < μικκός este folosit încă de la începutul răspîndirii în română — mic — cu excluderea celorlalte sinonime. Din exclamații s-au păstrat mai ales ba! (cf. βαβαί, fr. bah) pentru mirare și eia! (εἶα), pentru încurajare.

3. Influența greacă și unele transformări paralele în sistemele celor două limbi

3.1. Încă de prin secolul II e.n. se fac simțite în cuprinsul limbii koiné o serie de fluctuații și de transformări, adeseori diferite de la o regiune la alta, pregătind terenul pentru o viitoare diferențiere dialectală, care se va produce de-abia după trecerea secolelor, mai exact după căderea Bizanțului în 1453, eveniment decisiv pentru totala dezintegrare a normei unice, menținută multă vreme artificial, prin acțiunea bisericii și administrației. Totuși, cu mult înainte de această mare cotitură, în limba vorbită de popor se mani-

festau deja o serie de transformări lente⁴¹, care aveau să ducă în primul rînd la pierderea procedeelelor gramaticale sintetice, înlocuite de structuri analitice, iar în planul configurației fonemice, la pierderea unor însușiri tonice ale accentului, la neutralizarea opozițiilor cantitative (desființarea valorii pertinente a cronemelor), reducerea numărului de timbre vocalice, întărirea unui accent dinamic expirator (care substituie vechiul accent muzical), spirantizarea unor consonane intervocalice (și la inițială de cuvînt), paralel cu apariția unor fricative. Or, dacă luăm pe rînd fiecare din aceste fenomene inexorabile care au determinat evoluția lor, vom găsi un număr surprinzător de paralelisme între aceste modificări din koine (inclusiv simptomele viitoarelor diferențieri dialectale) pe de o parte și unele tendințe similare din latina vulgară tirzie — fenomene care au precedat fragmentarea domeniului României — pe de altă parte.

Cît privește mișcarea de ansamblu a fenomenelor, urmărită în tendințele ei diacronice, se conturează mai întîi un proces de unificare a dialectelor limbii grecești, cu o simplificare a structurii gramaticale, supusă unor presiuni ale idiomului-standard vorbit, care se va stiliza treptat, sub influența fostului dialect unice-attic, unica normă menită să supraviețuiască deasupra modificărilor întregului sistem lingvistic.

Acesta., la rîndul său, deși s-a omogenizat considerabil, rămîne un organism viu și continuă să treacă progresiv de la structuri gramaticale sintetice la structuri analitice. În această direcție acționează totodată cele mai vizibile influențe ale limbii koine asupra latinei vulgare, marcată și ea de apariția unui sistem nou de procedee analitice: exprimarea categoriilor cauzale cu ajutorul prepozițiilor, apariția unor locuțiuni și a combinațiilor perifrastice în locul vechilor configurații de forme desinențiale și raporturi univoce pentru a marca sintetic modurile subordonării, regimul conjuncțiilor, diatezele și aspectul etc. Primul val de transformări va duce așadar la promovarea structurilor în ambele sisteme lingvistice. Dar intrucît fenomenele koine le-au precedat adeseori pe cele din latina vulgară, în momentul în care se vor înmulți contactele dintre cele două limbi, se poate deduce în mod verosimil că tendințele din greacă influențează

41. În asemenea condiții nu este valabilă definiția dată de Meillet limbii koine-standard: "Une langue grammaticalement fixée, enseignée dans les écoles... une norme idéale" (Aperçu, p.243). Sintem confrunțați acum cu aspectul proteic al limbii vorbite: "koine parlata dell'antica Grecia - un insieme d'isoglosse variamente unitaria - che ha dato origine ai vari dialetti moderni"... (Pisani, pp. 122-123).

de cele mai multe ori tendințe paralele din latină⁴². Limba koine, ca tip de idiom literar simplificat, cu o coloratură standard colocvială (și pe alocuri populară) precede în timp și deci grăbește - implicit influențează - afirmarea unui sermo vulgaris fluctuant, răspîndirea unei latine populare tîrzii, condamnată la o diferențiere dialectală tot mai pronunțată - pe regiuni - , prima dislocare de acest fel pe care o suferă limba Romei. Paralel și domeniul koine va fi supus unei asemenea presiuni, dar procedeul noii fragmentări dialectale (a doua în cadrul evoluției limbii grecești) va fi aminat de prelungirea vieții așa-numitului Imperiu Roman de Răsărit: puterea Bizanțului. Or, așa cum istoria factorilor lingvistici externi este îndreptățită să postuleze o presiune a limbii koine asupra mecanismelor sistemice ale latinei, care se dezvoltă parțial în timp - trecînd progresiv de la stratificarea normelor spre faza unei supremații manifeste a registrelor populare, pînă la desagregarea limbii clasice și afirmarea unei latine tardive fluctuante, care va fi supusă destul de rapid fragmentării -, în aceeași măsură studiul diacronic al sistemelor își poate permite să studieze paralel simptomele diferitelor transformări în cadrul regiunilor romanice și fenomenelor similare care s-au produs mai lent în cuprinsul limbii koine anunțînd a doua fragmentare dialectală.

3.2. Așadar, atunci cînd vom regăsi în latină unele simptome clare de simplificări sau transformări analitice ale structurii gramaticale care își făcuseră deja drum în "limba" koine, putem afirma, pe urmele lui Wackernagel⁴³ și ale lui Coseriu⁴⁴, că avem de a face cu o influență greacă manifestă - îndeosebi acolo unde se recunosc foarte ușor anumite calcuri frazeologice -. Vom prezenta mai întîi principalele tipuri de transformări ale structurii gramaticale morfo-sintactice în domeniul subordonării.

42. Cu alte cuvinte, unele tendințe analitice se manifestă independent în fiecare din cele două limbi, la intervale de timp diferite (sau chiar în sincronie). Totuși, datorită faptului că latina și greaca au fost mereu în contact, iar după înglobarea Greciei în rețeaua provinciilor romane (146 î.e.n.) s-au înmulțit raporturile între vorbitori (respectiv vazarile de diglosie sau bilingvism), sub aceste auspicii multe paralelisme puteau deveni - oricînd - convergente sistemice.

43. Articolul reproduș în culegerea îngrijită de Narr - respectiv Wackernagel Iacob, Lateinisch-Griechisches, p. 165-185 (apărut mai întîi în "Indogermanische Forschungen", Bd. 31 (1912-1913), p.251-271.

44. E.Coseriu, Das Problem des griechischen Einflusses auf das Vulgarlatein, apărut în "Sprache und Geschichte" - Festschrift Harri Meier, reluat la Narr, p. 1-15.

Prima serie de asemănări dintre structurile analitice grecești comparate cu cele din latina clasică și din limbile romanice se referă la sistemul verbal perifrastic în limbile romanice, comparat cu cel din koiné. Dealtfel, chiar în faza mai veche a limbii grecești există o tendință clară de a exprima unele raporturi de subordonare prin combinația verbum finitum + formă nominală, în loc să se recurgă la un agregat de tipul verb recent 1 + prop.subordonată cu verbum finitum 2 (utilizând modul subordonării), Se obișnuia de pildă să se redea prin ἔτι ὄχλας παρῶν verb finit (la ind. + part.prezent) o aserțiune de tipul "se întâmplă să fie de față". La fel se pot construi o serie de propoziții în care o determinare circumstanțială devine sintagmă nucleară ca predicat regent, iar enunțul unei stări de fapt sau al acțiunii principale ia forma unui determinant nominal (verbum infinitum).

3.3. Cu timpul se impus și constructele menite să scoată în evidență raportul dintre acțiunea scontată și acțiunea încheiată. Deci expresii ca ἔχω εἰπεῖν, ἔχω δεῖραμμένον⁴⁵, corespund unor vulgarisme ale limbii populare în latină, unor procedee standardizate de redare perifrastică a intenției, iar apoi de formare a preteritului perfect: dicere habeo = "am să spun" și habeo scriptum = "am scris". O serie de construcții romanice continuă tipul mai vechi de coalescență dintre un verb finitum a u x i l i a r și o formă nominală a verbului exprimând ceea ce s-ar putea numi, precizând un termen al lui Coseriu, "intenția de vizualizare"⁴⁶. Mai înainte de a se fi încercat o analiză sistematică pentru clasificarea unor expresii de acest tip, Bonfante semnalase asemănarea dintre forme aspectuale romanice, cum ar fi ital. sto dicendo, sp. estoy diciendo și așa-numita,

45. Pentru situația din elina clasică, v. Jean Humbert, Syntaxe grecque Paris, 1960, pp. 153-154 și capitolul despre participiu (pp.169-177).

46. Construcția εἶπε ("sint") + participiu se numește uneori "progresivă". Coseriu (op.cit., p.10) consideră că trebuie să procedăm la o categorizare mai precisă: "Man kann zeigen, dass der Parallelismus umfassender ist, und zugleich systematischer Art, da er die ganze fūr die romanische Sprachen so charakteristische Kategorie des "S o h a u s" betrifft. Oricum, o construcție de tipul habeo scriptum, "am scris", fr. j'ai écrit, it. ho scritto etc. era viabilă și în latina populară arhaică. Limbile romanice, dezvoltate din matricea unui sermo vulgaris n-au făcut decât să generalizeze unul din procedeele analitice, abandonând formele verbale sintactice de tipul scripsi, affirmaui. Se poate susține totuși că influența grecească a grăbit aceste transformări structurale în latina țirzie, mai ales întrucât limba greacă a fost de la început mult mai bogată în tipare analitice (dispune de articol și poate articula orice formă verbală, recurge la tot felul de locuțiuni, perifraze etc.).

construcție "progresivă" din greacă: vb. la participiu + εἶμι

Într-o perspectivă mai largă, ne întilnim aici cu procedee de actualizare folosite de locutori atunci când reprezintă o acțiune verbală fie parțial, fie - dimpotrivă - global⁴⁷. Această modalitate (de fapt o subcategorie aspectuală) rămâne o situație particulară în latina clasică, dar devine tot mai frecventă în grecește, unde abundă expresiile perifrastice de ambele tipuri. Pentru enunțuri complexe și pentru așa-numita "p a r ț i a l i z a r e" se folosea participiul prezent al verbului cu sens deplin (lexemul de bază) și forma unui mod personal de la unul din verbele cu funcție auxiliară, menite să redea conotația de aspect: εἶμι ("sînt"), τυγχάνω ("mă nimeresc"); διατελεῖν ("implinesc", "duc la îndeplinire"); ἔσθηκα, μέλλω ("stau să...", "sînt pe punctul de a..."), ἔρχομαι, εἶμι ("vin. să..."). Avem deci formulări complexe de tipul 1: ἀναγιγνώσκων εἶμι "tocmai citesc" (i.e. "îmi petrec timpul citind", ca. în engleză "I am reading"). Sau dimpotrivă, c u p a r ț i a l i z a r e (formulări de tip 2) și/sau cu reliefarea unei acțiuni săvîrșite (perfectivul): construcția part. prezent al unui verb auxiliar (a s p e c t u a l), cum ar fi ἔρχομαι^{εἶμι} "vin", λαμβάνω ("apuc...") + verbum finitum. De exemplu: ἐκινδύνησε εἰς θάλασσαν ἔρχομαι "a riscat venind"; λαβῶν ὄργην ἐψήφισατο - "apucînd să se infurie a decretat". În asemenea situații se folosesc în limbile romanice: pentru tipul 1 un verb auxiliar cu sensul esse sau stare (conotație durativ-imperfectivă) + un verb de bază cu sens dinamic, procedural (lexemul acțiunii), la gerunziu sau la infinitiv sau ambele verbe cu aceeași formă (la mod personal), cuplate rezultativ — ca în expresiile: sp. estoy diciendo port. estou a dizer "stau și spun". Pentru tipul 2 (redarea unui fapt împlinit) vom avea un verb de bază (denotînd lexemul acțiunii), cuplat cu auxiliarul — de ex.: sp. cojo y escribó, ital. piglio e scrivo "iau și scriu". Pentru asemenea fenomene, singurul punct de sprijin în latina clasică îl oferă așa-numita conjugare perifrastică, cu ajutorul cărăma - mai ales la diateza activă - se puteau reda formulările intenționale și un fel de prospectivism al acțiunii: lecturum sum "am de gînd să citesc" sau "sînt pe punctul de a citi". Totuși această construcție anume, cu participiul v i i t o r al verbului de conjugat, nu a făcut carieră în latina populară, tipurile productive fiind cele descrise mai sus, bine atestate și în koine, întrucît pre-

47. "Die Kategorie durch welche die Verbalhandlung als partilisiert oder, im Gegenteil, als global, als nicht partilisiert, dargestellt wird" - ibid. p. 10.

misele răspîndirii lor se găseau deja în elina veche (ca o virtualitate diacronică).

A doua serie de asemănări între cele două sisteme se referă la utilizarea modurilor și a sintagmelor (ce substituie un verb la mod personal) în propozițiile secundare. Reproducem după Coseriu (op. cit., p.11) tabloul acestor corespondențe:

| Tipul de propoziție | Latina (clasică) | Greaca (inclusiv faza koiné) | Sermo vul- garis (faza tardivă) |
|----------------------------------|--|--|--|
| Completive după verba dicendi | Acuz. + inf. | (1) Acuz. + inf. (2) ὅτι ("că") + ind. | { <u>quia</u> sau <u>quod</u> + ind., rom. "că". fr. "que", ital. "che" |
| Interogative directe | (pren. sau adv. rel. nedetermin.) + conjunctiv | Indicativ | Indicativ |
| Finale | Conjunctiv sau gerundiv (alte sin- tagme nomi- nale) | Conjunctiv sau infinitiv | Conjunctiv sau infinitiv |
| Consecutive | Conjunctiv | Indicativ sau infinitiv | Indicativ sau infinitiv |
| Cauzale | Indicativ sau conjunctiv | Indicativ | Indicativ |

Detaliu semnificativ, lingvistul de la Tübingen nu mai dă exemple pentru a ilustra fenomenele reprezentate în acest tablou. De astă dată stările de limbă au fost schematizate la maximum și asemănările au fost alese în așa fel încît favorizează paralelismele dintre greacă și limbile romanice, fără să țină seama de fiecare dată de unele posibilități paralele din limba populară veche (faza mai arhaică, dinaintea instaurării unei norme clasice). Astfel și în latină se puteau introduce completive printr-o conjuncție (tipul quod + ind. (-)

sau - după verba timenđi - ne + conjunctiv etc.).

La fel în privința cauzelor. Putem afirma că limbile romanice (respectiv un sermo vulgaris) fragmentat al României) nu au făcut decât să generalizeze unul din procedeele care ău coexistat împreună cu altele mai particulare în latina clasică și arhaică. Oricum, nu se poate nega și în acest domeniu, al procedeelelor de subordonare, o largă convergență între sistemul din koiné (iar apoi din neogreacă) și cel din limbile romanice.

Mai simptomatice apoi pentru o evoluție de dată recentă, sînt și formațiile analitice de viitor și de conjunctiv, unde constatăm din nou "biruința" unor procedee paralele. Astfel viitorul perifrastic de tip romanic folosește un auxiliar, cum ar fi volō, irē, vadere + infinitivul. La fel s-a generalizat în neogreacă o perifrază formată din faza de tranziție din ("vreau") + ($\acute{\epsilon}$) $\nu\alpha$ (conjuncție finală + verb (la ind.)). Se ajunge pe această cale, treptat, la un morfem analitic de viitor ($\epsilon\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega + \nu\alpha$), care se adaugă la formele de bază. A se compara $\sigma\acute{\epsilon}\nu\omega$ și voi lega, provenite din construcții perifrastice similare ($\epsilon(\epsilon\lambda\omega)\nu\alpha$) $\sigma\acute{\epsilon}\nu\omega$ și volō ligare). Tot atît de sugestivă este și evoluția procedeelelor paralele de formare a conjunctivului. În greacă se amalgamează într-o dată o conjuncție finală ($\acute{\epsilon}$) $\nu\alpha$ sau final - explicativă ($\nu\alpha$) cu formele de indicativ pentru exprimarea ideii modale de conjunctiv $\nu\alpha$ (sau $\nu\alpha$ $\nu\alpha$) $\sigma\acute{\epsilon}\nu\omega$ = ca să leg. În limbile romanice, în mod similar o conjuncție pentru formarea conjunctivului. Deci - quia, fr. que sau it. che + forma de bază [ind.], (que je lie, etc.) sau și > d.rom. să + formă de bază (să leg).

În sfîrșit, chiar în privința valorilor polisemice ale conjuncțiilor și locuțiunilor care tindeau să se confunde în faza de tranziție și au căpătat întrebunțări polivalente (sau forme noi), prin amalgamarea cu alte instrumente gramaticale, semnalăm paralelisme simptomatice cum ar fi: (v. tabloul din pagina următoare).

| Felul pro- poziției | Neogreacă | Română | Franceză, ital. |
|------------------------|--|---|--|
| adversativ | ὅτι καὶ (εἰ καὶ) μολον ὅτι | <u>oricât de</u> <u>cu toate că</u> | <u>quibique, ben si</u> <u>se</u> |
| concesive | ἀν καὶ | <u>numai că</u> | <u>non ché</u> |
| consecutive | ἔπολένους (adv. de la ver- bul "a urma" ἔπο που* ὅστι | <u>prin urmare</u> <u>asadar</u> | <u>par conséquent,</u> <u>de sorte que,</u> <u>ainsi que; così</u> <u>ché, si ché</u> |
| cauzale | ὅτι τὴ ἵα τὴ τὴ ἐπειδὴ | <u>deoarece</u> (fiindcă, căci) | <u>parce que</u> <u>perché</u> |

În cadrul aceluiași tropism, o conjuncție formată cu tema unui relativ devine în ambele domenii un fel de semn al subordonării passep-artout. Se întâmplă în grecește cu ποῦ (fost adverb - particulă nedeterminat - relativă) același fenomen care a determinat generalizarea lui quia, confundat cu quod și apoi chiar cu pronumele relativ qui, pentru tot felul de întrebunțări (a se compara polisemantismul lui che în italiană sau al lui que în franceză).

3.4. A treia serie de convergențe între koiné și limbile romănice - respectiv latina vulgară țirzie - poate fi relevată în domeniul utilizării conjunctivului și a sintagmelor cu verbum infinitum (de obicei infinitiv), pentru determinări circumstanțial-atributive sau pentru împlinirea grupului predicativ sintagmă-obiect. Si aici evoluția idiomurilor romănice se îndepărtează de latina clasică, dar se apropie de situația din greacă, privită în perspectivă diacronică (inclusiv pericada mai veche).

Coseriu⁴⁸ semnaleză tipuri de sintagme în care latina folosește indicativul sau alt mod personal (în afara conjunctivului), pe câtă vreme greaca nuanțează prin conjunctiv sau formă nominală (verbum infinitum), întocmai cum vom proceda și limbile romănice.

*. ποῦ grecesc este întrutotul omologie lui qui(a) < { que
che

48. Art. cit., pp.11-12.

Exemplele date sînt deosebit de grăitoare:

- lat. "quisquis Deum amat", față de gr. *ὅστις ἀνθρώπου θεόν*
- it. "chiunque ami Dio"; sp. "quienquiera que ame a Dios."
- lat. quamquam (etiamsi) est, față de gr. *καὶ πῶς ὅτι*
- fr. tout en étant ; it. pur essendo, sp. aun siendo;
- lat. iunior est quam ut sciat, dar gr.

(infinitiv) =

- fr. "il est trop jeune pour savoir"; it. "e troppo giovane per sapere"; sp. "es demasiado joven para saber"; port. "é novo demais para saber"; rom. (sub influența expresiilor neolatine); "e prea tînăr pentru a ști" sau e prea tînăr ca să știe (expresie mai apropiată de vechea construcție latină). Si în franceză se poate spune il este trop jeune pour qu'il sache.

3.5. În multe privințe de altfel avem posibilitatea să delimităm cu mai multă certitudine împrumuturi grecești romanice. Unul din exemplele foarte cunoscute îl oferă construcțiile cu prepoziții. Dintre acestea prepoziția *κατά* [*kata*] se construia cu numerale pentru a reda distributivele. De pe urma paronimiei *κατά* kata și forme de pronume adjectivale nedeterminate, cum erau quantus, pronunțat qua(n)tu(s) și quot(us) (format din indeclinabilul quot, "cît") vor fi calchiate sintagmele de tipul *καθ' ἕνα* și *καθ' ἑῶς*, *κατά δύο*, *κατά τρεῖς*, *κατά τεῖς* etc.; în spaniolă: cada uno, cada dos, cada tres; în română cîte unul, cîte doi, cîte trei. Influența greacă este foarte clară de astăzi; seria sintagmelor cu prepoziții care au influențat latina populară țirzie (determinînd uzul predominant în limbile romanice), se prelungește cu exemple din toate registrele limbii. În urma traducerii textelor biblice în latină (Vetus Italia și Vulgata) pătrund chiar ebraisme, preluate prin filieră grecească, generînd metafore de largă circulație facetașenite astăzi în limbile romanice. Vom da unele exemple din acest domeniu în subcapitolul rezervat frazeologiei creștine. Numeroase împrumuturi și/sau evoluții omologice din această serie nu trebuie tratate în cadrul fenomenelor de convergență sistematică; ele nu influențează nemijlocit transformarea structurilor gramaticale sau a celor fonetice. Abia prin stratificarea lor (mai ales în folosirea unor agregate morfologice) expresiile creștine vor contribui la moderarea infățișării noi a latinei tardive, din care au luat naștere limbile romanice. Mai semnalam aici o altă structură simptomatică. Pentru a ilustra rolul acestor expresii nepersonale, care compun

paradigma infinitivului pentru cazurile oblice (ne referim la Gerunziu Gerundiv și Supin), infinitivul articulat grec, folosit la toate cazurile, oferea tipare mai vechi, admirate de latini și progresiv preluate prin calcuri aproximative sau imitații conștiente în toate regiunile limbii. Astfel în structura profundă a construcțiilor gerundivale (și gerunziale) cu sens final - de ex.: non est locus ad tergiversandum - se întrevede sfera unui genitiv determinativ, redat în grecește, chiar după Homer, prin $\tau\omicron\upsilon\tilde{\nu}$ (articol la genit.) urmat de infinitiv⁴⁹.

Spațiul nu ne permite aici să enumerăm nici măcar un sfert din bogata colecție de calcuri sintactice-frazeologice pe care latina cultă și cea populară (sermo vulgaris) le-au transmis treptat limbilor romanice. Precizăm că și în folosirea tot mai frecventă a participialelor greaca precedase uzul vorbirii populare latine. În latină se va recurge tot mai des la un participiu "coniuat" ("nominativ absolut") de tipul grecescului $\tau\omicron\upsilon\tilde{\nu}\ \tau\omicron\sigma\alpha\upsilon\tau\acute{\alpha}\ \kappa\alpha\iota\ \sigma\epsilon\upsilon\alpha\sigma\eta\ \psi\upsilon\tilde{\nu}$ - tu qui toties servus(es) -, în determinări cum ar fi crucea qui est argentea = $\alpha\epsilon\gamma\upsilon\sigma\epsilon\upsilon\tilde{\nu}\ \delta\upsilon\tilde{\nu}\alpha$ (lit. "o cruce, f i i n d aceasta de aur"⁵⁰) etc. Altă construcție de tipul $\epsilon\tilde{\nu}\ \sigma\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\ \epsilon\tilde{\nu}$ = "Je ne sais pas si", "non se se" etc. (cu un $\epsilon\tilde{\nu}$ = "dacă" în funcție de sintagmă completivă) se întâlnește frecvent în toate perioadele limbii grecești și în limbile romanice, dar nu era potrivită uzului latinesc.

Ar fi de prisos, credem, să insistăm în concluzie asupra verității domeniului pe care - începând aproximativ de prin secolul III î.e.n. - îl afectează grecismele sintactice-frazeologice. Chiar lăsând la o parte numeroasele influențe și modelări posibile din construcția frazei culte, în proza literară (nu am atins de pildă problema celebrului acuzativ grec - de relație - sau imitarea perioadelor din oratorii attici), faptele înfățișate ne demonstrează cu certitudine că căpurile sintactice din greacă (în deosebi structurile analitice) au influențat tot mai mult evoluția sintaxei latine, în așa măsură încât, la nivelul cristalizării unor particularități gramaticale din limbile neolatine, consensul dintre acestea și greacă "vulgară" (ceia din secolul III î.e.n. - VI e.n.) este mai grăitor decât paralelismul dintre construcțiile moderne romanice și cele vechi latine.

49. Brenous, Les Hellenismes, p.319.

50. Pentru asemenea întorsături se pleacă de la construcții de tipul Nominativus pendens - cf. Fr. Pfister, Vulgarlatein und Vulgärgriechisch, în culegerea lui Narr, pp. 159 - 166.

3.6. La începutul secolului nostru, Karl Dieterich a publicat cel mai cuprinzător studiu comparativ - și contrastiv - al fenomenelor fonetice din neogreacă, urmăriți paralel cu cele din limbile române⁵¹. În domeniul vocalismului unele transformări au fost desigur stimulate de contactele dintre cele două limbi - în anumite insule din Mediterana, sudul Italiei și zonele de interferență din nord-vestul peninsulei balcanice. Fără exagerarea unor analize de micro-unități fonemice, păstrînd prudența unor considerente tipologice, se poate afirma că și în domeniul fonologiei a existat un paralelism al evoluției celor două sisteme.

Selectăm din lucrarea lui Dieterich următoarele fapte:

Sineopa_vocalilor

Neogreacă

- 1 -

περιπατῶ > περιπατῶ
μερτικόν > μερτικό

(cf. rom. mertic !)

Romania

- 1 -

civitatatem > civitate(m)

vigilare > vigilare

sibilare > sibilare

[imprumut grecesc]

δελτικόν > ^{SR} *τisco(n)?

risicare > risicare - cf.

sp. port. (ar)riscar, fr.

risquer

II) Fluctuația b / y / m

Pentru domeniul grecesc, spirantizarea lui b antevocalic sau intervocalic este una din transformările cele mai tipice pe care le-a suferit seria ocusivelor sonore. La fel de simptomatice au fost în ambele domenii fluctuațiile:

m > b, y, mp-m, b(v) > m; m > mb

51. Neugriechisches und Romanisches I-II (cu subtitlul, "... Lauterscheinungen in ihrem Verhältnis zur Vulgar-¹ κοινή und zum Vulgarlatein sowie zueinander"). Apărut în ML, (N.F.), IX, 1 din 1903; în culegerea lui Harr reproduc anastatic, la p. 53-126.

52. Cuvîntul înseamnă la început "stîncă", de acolo "primejdie", "risco" (v. și REW 7289 rhizikon)

μύραξ > βύραξ

αβρέ⁵³, scamellum > σκαλέμω; numero > novero; camera cambra, komito > gombito; cucumerem > cocombaro.

(atestat de Hesychius); μωρέ

Celelalte serii de fenomene sînt comparate de Dieterich pe baza unei restrîngerii la faptele din română, dialectele din Italia de sud, sardă și provensală — idiomuri care au venit mai mult în contact cu dialecte grecești și au păstrat o serie de fonetisme arhaice, din perioada influențelor dintre latina populară tîrzie și o limbă koine care începea și ea să se diferențieze regional. Se mai pot cita următoarele fapte:

a > e și e asimilat de a

καθαρίζω > καθαρίσω

(cf. împrumutul din greaca mediu "a caterisi")

lazzaretto - lazzaretto

σμάραγδος

smaragdus > smeraldo ;

Margarita > Margherita (cf. gr.

μαργαρίτης)

Dialecte grecești din

Italia de sud:

li > l

(dialectal)

πουλιά > πουλιά

βασιλιάς > βασιλιάς

μαλλιά > μαλλιά

(română)

folia > foaie

palea > pa(i)e

malleus > mai

libertateo > a ierta (lexem care a evoluat după modelul grecescului λύειν în terminologia creștină).

Selecția noastră a păstrat doar câteva din cele mai semnificative transformări paralele analizate de Dieterich. În urma statisticii fenomenelor comparate, româna, împreună cu spaniola și portugheza, prezintă șase tipuri de transformări fonetice "primare și secundare", care coincid cu cele din faza tardivă a dialectului koine⁵⁴. O coinciden-

53. Această formă prescurtată de vocativ (inițial m(o)ra < μωρέ, μωρία "nebulie") a dat apoi numeroși termeni familiari de adresare în limbile balcanice: mbrel, brel (cf. Dieterich, op. cit., p. 64).

54. Vezi statisticile amănunțite la Dieterich, op. cit., p. 122-126.

dență foarte mare se constată între numărul transformărilor mai noi în spaniolă și portugheză, urmărite paralel cu cele care apar în dialectele grecești din anumite insule ale Mării Egee. Se ajunge la concluzia că domeniul neogrecesc poate fi comparat în privința evoluției fonetice cu zonele periferice ale României, care se dovedesc și în această privință deosebit de conversatoare.

4. Frazeologia creștină și problema stratificării împrumuturilor

4.1. Propagarea ideologiei creștine în ansamblul ei - literatura religioasă, toți termenii de cult, întreaga suprastructură - au folosit mai întâi cu precădere limba greacă. Evangheliile în textul lor de bază - cea dintâi enunțare în scris - și toate cărțile Noului Testament, la fel ca literatura liturgică, prescripțiile pentru organizarea comunităților, primele canoane, diverse codificări, constituții apostolice, reguli monastice au fost redactate în grecește. Până în secolul IV e.n. acest corpus imens de scrieri folosind un limbaj specific predomină asupra latinei. Chiar și la Roma, în relațiile de cult, diglosia este curentă, cel puțin pentru primele două secole din era noastră. Cum este și firesc, în aceste condiții se înmulțesc împrumuturile, neologismele grecești în latină, calcurile de tot felul. O amprentă ideologică viguroasă, cu semantisme caracteristice pentru noile abstracțiuni, metafore adaptate progresiv de limbajul curent, unități frazeologice standardizate se recunosc drept aporturi creștine din latina vulgară. În deosebi în faza tardivă, ele trec de obicei în toate limbile romanice, iar expresiile biblice și anumite designative ale cultului, ale noilor structuri, vor fi preluate ca neologisme sau calchiate și de alte limbi europene ale popoarelor convertite la creștinism (în deosebi cele slave și cele germanice).

4.2. Acțiunea de modelare pe care o exercită limba koine asupra latinei din perioada răspîndirii creștinismului va fi cu atât mai intensă cu cât traducerea Vechiului Testament în grecește (așa numita versiune a Septuagintei) s-a făcut, încă din secolul III î.e.n., sub auspiciile contactelor culturale iudeo-grecești, favorizate de monarhiile luminați care domneau în Alexandria elenistică (dinastia Ptolemeilor). Multe calcuri latine redau așadar limbajul biblic din ambele Testamente. Deși traducerea latină mai veche - așa numita Vetus Italica - contribuie la prima răspîndire a Scripturilor în mase, de abia cu Vulgata, traducerea Bibliei datorată sfîntului Ieronim (Hieronymus), în secolul IV e.n., se impune un text latin recunoscut oficial de biserică și păstrat ca unică versiune latină, pînă în Renaștere. Pentru influența lim-

bii koine tardive acesta este principalul corpus care trebuie studiat, intrucit formule din textele biblice au fost reluate de-a lungul secolelor, pe măsură ce limbile romanice, modelându-se ca idiomuri-standarde (ajungând treptat în faza constituirii normelor unice literare), trebuiau să adapteze structurile de gândire ale tradiției creștine⁵⁵.

Pînă în secolul VI e.n. majoritatea slujitorilor cultului erau obligați să practice diglosia. În orice caz primii papi, de-a lungul secolelor I-II, foloseau greaca și latina pe picior de egalitate.

Nucleul terminologiei creștine din primele veacuri, - noțiunile dogmei, denumirile obiectelor de cult și momentele slujbei, "taine" liturgiei (mysterium < μυστήριον), ierarhia clerului, ordinele și elementele vieții noilor comunități, ansamblul de concepte al bisericii - reprezintă un fond lexical greco-latin, moștenit în toate limbile europene.

4.3. Am arătat în subcapitolul introductiv că există și în vocabularul paleocreștin unele diferențieri între domeniul Romaniei Occidentale și cel oriental. S-a pornit de la exemplul tipic: biserică basilica (βασιλική) față de ecclisia (ἐκκλησία), care s-a păstrat în toate celelalte idiomuri romanice. Am văzut de asemenea că poate fi vorba de o influență creștină specializarea semantică prin care a trecut conventus > cuvînt. Pentru numeroși alți termeni despărțirea bisericilor după secolul V a determinat pătrunderea unor termeni de cult prin filieră slavo-bizantină (proscomidie, dascăl, a hirotonisi etc. - pentru a nu mai vorbi de calcurile slavone adaptate în română: slujbă, utrenie, maslu⁵⁶ etc.). În rest, însă fondul vechi latin din vocabularul românesc păstrează multe cuvinte de obîrșie grecească. Ele deveniseră monedă curentă pentru vorbitorii din primele veacuri ale noii ere și vor fi preluate de româna comună.

Mai înainte de a examina diversitatea elementelor, vom înfățișa schematic principalele tipuri de lexeme din acest vocabular creștin. Restrîngerea investigației la problematica lexemelor grecești ne îngăduie să stabilim următoarea clasificare:

a) împrumuturi directe - cuvinte grecești preluate ca neologisme O parte din ele și-au păstrat multă vreme aspectul străin: synagoga, monachus, eremita, gehenna, parochia, propheta, abyssus, eucharistia,

55. Pentru orientare în acest domeniu a se vedea în primul rînd Christine Mohrmann, Etudes sur le latin des Chrétiens, vol. I-III, Roma, 1961. Ilustrarea caracterului tardiv popular al limbii koine a Noului Testament se poate face în special prin studiul formelor nedeclinabile, atestate aici pentru prima dată - de ex. πλήρης (NG!) (în Ioan, I,1), "plin de..." (plenus).

56. Fiecare din acești termeni are un model grecesc: slujba = λειτούργεια, leitourgia ("liturghie"), utrenie = ἑωθινή, etc.

Teophania, evangelium și evangelizare (cf. de ex. Act. 8,35: "Aperiens autem Philippus os suum, et incipiens a Scriptura ista, evangelizavit illi Iesum"). Se consideră că numărul termenilor de acest fel cu o largă circulație nu depășește 30-40 de cuvinte.

Cîteva din aceste lexeme și-au păstrat în limbile occidentale forma lor neologistic-străină, transliterară, modificîndu-se numai terminația. Cu timpul au fost adaptate fonetismelor din diferite limbi romanice:

- abyssus (ἀβύσσος) a fost redus în vechea franceză, provensală și catalană sub forma abi(a); s-a păstrat mai bine în italiană (abisso); a căpătat o semnificație nouă în sardă: abissu, "aversă de ploaie". Elemosyna "pomână" se regăsește în italiană ca elemosina și limosina; în franceză aumône; evangelium (εὐαγγέλιον) se regăsește sub formele: it. vangelo, fr. évangile etc. Cuvinte ca angelus (ἄγγελος), baptisma, presbyter (πρεσβύτερος), propriu-zis "mai bătrîn", diaconus (διάκονος), episcopus (ἐπίσκοπος), epiphania și multe altele au fost adaptate de asemenea în mod diferit și au generat chiar formații noi. Mai cităm din această clasă cuprinzătoare cîteva exemple de transformări prin care au trecut descendenții termenilor vechi:

- angelus > fr. ange, it. angelo, și agnolo, rom. înger, sp. anjel;

- presbyter apare cu dubletele populare (2) pr(a)ebiter și prosbiter. Lexemul cult (1) a dat fr. prêtre, prov. p(r)estre, sp. port. preste. Lexemul (2), popular, dă rom. preot, it. prete, friul. predi etc.;

- episcopus este și el adaptat în mod diferit: it. vescovo, port. bispo, sp. obispo, fr. évêque, etc.

Multe lexeme s-au adaptat total—de ex. Paschae (Πάσχα), fr. Pâques, it. Pasqua, rom. Paste etc.

Mai frecvente sînt apoi formațiile noi, apărute pe teren romanice. Cu ele abordăm cea mai largă categorie de lexeme creștine:

b) formații secundare (care se mai pot numi în unele cazuri, împrumuturi directe). Morhmann citează exemple cum ar fi formațiile episcopatus (care-și are numai un corespondent îndepărtat în grecescul ἐπίσκοπή), episcopalis. La fel, după modelul magistratus, consulatus s-a format apostolatus. Alături de blasphemare (βλασφημεῖν), a apărut blasphemator. În sfîrșit, sufixele cele mai productive, preluate din grecește pentru a forma chiar și lexeme noi care nu se găseau în grecește, au fost: -izo și -isso (-ίζω, -ίσσω) pentru verbe, -issa (-ίσσα), pentru a forma nume de agent feminine); -ismus (-ισμός), pentru abstracte.

Au început să circule astfel anatemizare și scandalizare, după modelul lui evangelizare și baptizare. Sufixul devenind apoi productiv în majoritatea limbilor romanice, pentru formarea unor abstracte, îl cunoaștem mai ales din folosirea sa mai recentă pentru lansarea neologismelor: a standardiza, a latiniza, a organiza (preluate prin filieră neolatină, din franceză, italiană etc.). Cu ajutorul sufixului feminin -issa, termenul ierarhic abbas "abate" capătă un feminin pe care nu-l avea în greacă: abtișsa ("maica stareță"). La fel vom avea diaconissa, paralel cu diaconus, ba chiar și fratrisa, paralel cu frater.

În multe situații odată cu adaptarea unor cuvinte cu variante deformate (în afară de episcopus, mai amintim baptisma > fr. baptême, it. battesimo; blasphemare - blastimare > it. bestemia, rom. a blestema, fr. blâmer ș.a.), încep să se cristalizeze și sensuri cu totul noi pentru împrumuturi grecești. Ne aflăm în fața unei clase aparte de "grecisme" creștine:

e) specializări semantice pe teren romanic. Aici se înserează în primul rând parabola < Παράβολο >, cu sens de "cuvînt" (cf. fr. parole, it. parola). După cum explică Wackernagel⁵⁷ tranziția se face pe baza unor întrebuintări ale sementului ebraic "gnomă, cuvînt memorabil, tîlc", redat prin parabole (care putea să însemne în grecește și "comparație", dar nu desemna direct "cuvîntul"). Semantisme similare nu mai pot fi reconstituite azi în amănunt, deși unele tendințe de specializare a termenilor pe terenul latinei creștine sînt absolut evidente. Astfel, alături de o formație ca scandalizare, menționăm pe exorcizare, în accepțiune "tehnică" legată de "izgonirea" duhurilor rele prin "abjurare" (aproape necunoscută în greacă) și pe eucharistia cu sensul exclusiv creștin (în grecește însemna orice "acțiune de grăcie"); hypocrita (gr. ὑποκριτής, "actor"), "fățarnic".

4.4. Cea mai cuprinzătoare clasă de fapte care atestă influența grecească din perioada creștină rămîne însă cea care cuprinde:

d) calcuri lexicale-semantice și frazeologice (în sens larg). Aici anume ne întîmpină problema stratificării împrumuturilor, întrucît unele întorâturi și calcuri nu au fost preluate direct din latina tîrzie, ci reprezintă influențe pe care limbile romanice le asimilează ulterior, pe măsură ce se traduc, după secolul X e.n., textele biblice în limbile "naționale", neolatine. Oricum însă, chiar cînd este vorba de ebraisme, prima filieră prin care au pătruns expresii în latina biblică sau în limbile romanice literare, a fost cea greacă.

57. Cf. J. Wackernagel, Lateinisch-griechisches, 3: Parabola, în culegerea lui Narr, pp. 176 și urm. V. și observațiile noastre, mai înainte pag. 193.

Vom examina numai câteva exemple care au intrat cu timpul în patrimoniul oricărei limbi comune influențate de creștinism.

Din punct de vedere socio-lingvistic foarte caracteristică este modalitatea prin care și-a găsit expresia conștiința de sine a creștinilor. Însăși denumirea ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, christianus folosește sufixul -anus ← ανος, adaptat din grecește pentru a desemna membrii unei comunități patronate de Hristos, apoi de diferiți sfinți. De la termenii aceștia de apartenență se ajunge cu timpul la noile nume de familie, formate de creștini cu cele două sufixe -ius și -anus, care au rămas productive pînă astăzi în onomastica limbilor romanice (mai ales pentru așa-numitele nomina gentilitia⁵⁸). Deci de la "adeptii apostolului Marcus" - Marciani (apoi numele de Marcianus); la fel se vor forma Sebastianus (de la grecescul σεβαστός, propriu-zis "venerabilul"); Felicianus (< Felix), Titanus, Lucilianus, ș.a.m.d. De acolo apoi în limbile romanice fr. Sebastien, Félicien, Sylvain (Sylvanus), Fabien; it. Mariano etc.

Una din denumirile vechi pentru păgini era și ea un calc din grecește: ἔθνη, "noroadele" sau "semințiile (necreștine)", redat prin gentes, de unde gentiles "păgînii". Este lungă lista expresiilor calchiate din vocabularul spiritualității: vivificare < ψωποποιεῖν, aedificare cu sensul specific grecescului οικοδομεῖν, "a clădi făptura omului nou"; professio pentru "mărturisirea credinței", paralel cu confessio (din ἐξωμολογία); opoziția caro (σάρξ) ~ spiritus (πνεῦμα) - mai relevantă decît cea dintre corpus, "trup" și anima, "suflet", misericordia, noul echivalent pentru ἔλεος "mila creștină"; salus în sensul de "mîntuire" (ca σωτηρία și σωτηριον), inițial cuvîntul fiind utilizat și pentru "sănătate", "scăpare" etc.

În frazeologia populară dintre formulările din koine - care se întîlnesc și în limbajul biblic - amintim expresia "partes" pentru "ținut" sau "regiune", calc după ἐν μερεβι ("prin părțile .. Cîntărui sau cutărui popor"). După acest model au început să se încetățenească termeni cum ar fi regna sau imperium (gr. βασιλεια), cu valoare sinecdotică, "domeniu", "împărăția lui"... Dintr-o epocă foarte veche⁵⁸ calchiate din greacă o expresie de tipul meridies, formată după modelul μεσημβρία. Abia în faza tardivă, tot sub influența greacă, prin calc, același termen va desemna și punctul cardinal: meridies; fr. midi, it. mezzogiorno, rom. miazăzi. Designativul paralel μεσημεριον

58. Pentru întreaga problemă v. W. Schulze, Græca Latina, reeditat în culegerea lui Narr, pp.17-52.

se regăsește în fr. minuit, it. mezza notte, rom. miază noapte, cu faze intermediare din latina populară vorbită, care pot fi ușor reconstruite (media nocte).

Dintre expresiile populare tardive, care nu fac parte propriu-zis din limbajul creștin, dar care pot fi reperate pe baza unor paralele biblice, Löfstedt⁵⁹ citează expresia "lipsit de ochi", prescurtată în greacă sub forma ἀπ' ὀφθαλμῶν, calchiat în latina populară occidentală sub forma "ab oculis", care a dat în v. sicil. avoccolo, fr. aveugle, "orb". Această întorsătură este atestată (scriptic) numai în Vulgata: "quasi absque oculis attractivimus" (Isaia, 59, 10). Și cealaltă expresie romanică (orbis ab oculis) a fost desigur influențată de asemenea greacăme. Tot Löfstedt ne explică în ce fel zone laterale din România favorizau semantismele de contact: expresia "cerul gurii" este calchiată după οὐρανὸς ἐκ στόματος (propriu-zis "cerul cel mic"). Altminteri, o presuposiție legată de anumite categorii de vîrstă, ca barbatus = vir (cf. rom. bărbat) și-a găsit expresia ca un împrumut invers, din latina tardivă în greaca bizantină timpurie: βραβυτός.

Expresii metaforice ca "cerul gurii" sau "marginea pămîntului" (cf. πέλατα τῆς γῆς, atestat în Constituțiile apostolice - Migne, P.G.II.), sînt astăzi catachreze, figuri poetice uzate. La fel și întorsătura "pînă la unul" - un ebraism desemnînd de fapt "distrugerea totală" (gr. εἰς ἓνα, usque ad unum). Și mai păstrează prospețimea în românește "tăriile cerului", probabil în faza primelor contacte culte cu Biblia - exemplu de redare populară a celebrului firmamentum στέρημα (cf. Gen. I, 2). S-au asimilat perfect în majoritatea limbilor europene lexeme cu o valoare cvasi-figurată: "ἐν τῷ προσώπῳ τῆς γῆς", "pe fața pămîntului" (ebraism biblic) sau românescul "făptură" (< factura), provenit din vocabularul apologetic, echivalentul grecesc (ποίημα, ποίημα) al lui creatura, păstrat sub forma unui decalc stingagi (factura) în limba populară.

De fapt analiza calcurilor frazeologice pune probleme atît de complexe, încît ea n-a putut fi tratată decît rezumativ în aceste pagini. Cu un ultim exemplu din română am dori să mai ilustrăm felul în care pînă și construcțiile mai abstracte ale limbii populare păstrează unele vestigii atestate de sintaxa latinei vulgare biblice, bogată în decalcuri expresive. Numai în română - pe cît se pare - se păstrează întorsătura "se face cã", utilizată de obicei în limbajul basmelor pentru a introduce un episod fictiv, care trebuie prezentat cu toată vi-

59. V. Einar Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1959 (capitolul VI: The Influence of Greek, pp.88 și urm. Pentru ab oculis și orbis se citează și explicațiile lui Rohlfs.

vacitatea unei plăsmuiri trăite de narator. Or, în sintaxa Noului Testament această expresie se întilnește sub forma unui calc sui generis, pentru a reda un verb grecesc uzual folosit ca un sinonim al lui "a fi" (dar conotat în limba populară de sensul larg "a se întimpla"). Deci $\epsilon\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\omicron \ \acute{\omicron}\tau\epsilon$ = factum est quod, sau "cum", propriu-zis: "s-a făcut ca" ("s-a întimplat ca") - fr. "il advint que". Traducerile actuale consideră că această formulare - aparent o redundanță - nici nu mai trebuie redată, deși versiunea Vulgatei o păstrase cu fidelitate. Această împrejurare ne dovedește că expresii ca factum est⁶⁰ și factura "făptură" erau la fel de vii în limba populară, ca și întrebuintările lui fieri pentru esse, în paradigma supletivă a verbului a fi din dacoromână. Or, paralelismul cu întrebuintările lui γενναει, $\epsilon\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\omicron = \gamma\upsilon$ etc. a consolidat peșemne în Romania tipul de supletivism sum - fui // factus sum - fieri.

Atestările din surse literare cu o largă răspindire în popor, cum au fost Scripturile, edictetele bisericești (și alte scrieri de aceeași anvergură) trebuie luate așadar în considerare pe mai multe nivele: atât pentru a reconstitui fluctuațiile unei limbi de cultură, cât și pentru a documenta contactele dintre latină și greacă la nivelul unui limbaj cât mai apropiat de limba populară.

După cum se vede, problematica împrumuturilor plaeocreștine grecești în latina populară este deosebit de vastă. Ultimele tipuri de cuvinte discutate de noi ^{provinc} de-a dreptul din frazeologia biblică și de aceea în majoritatea situațiilor se impune să examinăm (con)texte precise (urmărite în toată diversitatea lor) și nu numai ^{termini} răzleți, desprinși la întimplare dintr-un dicționar etimologic.

Sub raportul stratificării asemenea cuvinte și expresii au căpătat înfățișări diferite, în afară de un fond restrîns de nume proprii și denumiri standardizate, vocabularul creștin uzual face parte din limbajul popular al vorbitorilor de rînd, mulți din ei analfabeți. Multe alte lexeme creștine s-au consolidat în limbile romanice după secolul VI, fiind atestate în textele scrise: traduceri Bibliiei, textele de cult, lucrările apologetice, documentele administrative folosite în cancelariile unor state a căror populație trecuse la creștinism. Se poate spune deci că numeroasele grecisme transmise în domeniul romanic (și în celelalte limbi europene) prin mijlocirea civilizației creștine se consolidează sub influența latinei tîrzii și a celei medievale. În dialectele dacoromane din aceste două subperioade

60. Cf. de ex. Mat. 26,1 : "Factum est cum consumasset Iesus sermones ..." (= $\epsilon\gamma\epsilon\nu\epsilon\tau\omicron \ \acute{\omicron}\tau\epsilon \ \acute{\epsilon}\tau\epsilon\lambda\epsilon\theta\epsilon\nu \ \acute{\omicron} \ \text{I}\eta\sigma\omega\upsilon\varsigma \ \tau\omicron\upsilon\varsigma \ \lambda\omicron\gamma\omicron\upsilon\varsigma$).

intervine influența bizantină, adeseori exercitată printr-un filtraj slavo-bizantin (în ambianța ortodoxiei). Disocierea împrumuturilor vechi paleocreștine de cele "scriptice" medievale (stratificate la rîndul^{lor}) mai comportă încă numeroase dificultăți din punctul de vedere al analizei diacronice. Asemenea probleme nu au fost încă studiate satisfăcător, pentru ansamblul limbilor romanice (inclusiv româna!). Totuși chiar și din cele cîteva exemple date de noi, se poate vedea în mod limpede că intensificarea contactelor dintre vocabularul grec și vocabularul comun latinesc marchează în mod hotărîtor trecerea de la pluralitatea idiomurilor stilistice din latina clasică spre diversitatea fluctuată a latinei tardive, în care nu se mai păstrează registrele diferite care deosebesc limba cultă de sermo vulgaris.

BIBLIOGRAFIE

- ARVINTE V., Influența greacă asupra limbii române (pe baza ALR)... greaca bizantină, în *AUI*, XII (1966), 1, p.1-27.
- BLOCH, O. și W. von WARTEBURG, Dictionnaire étymologique de la langue française, Paris, 1950.
- BONFANTE, G., Italia e Grecia, în *To Honor Roman Jakobson*, vol. I, pp. 363-373, Den Haag, 1967.
- BLASS, Fr., - A.DEBRUNNER, Grammatik des neutest amentlichen Griechisch ed. a 9-a, Göttingen, 1954.
- BRENOUS, I., *Etude sur les hellénismes dans la syntaxe latine*, Paris, 1895.
- COȘERIU E. - vezi NARR
- DICULESCU G., Elemente vechi grecești din limba română, în *DR IV* (1924) p. 1-20.
- EROUT A. et A. MEILLET, Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1967 (ed. a IV-a).
- FISCHER, I., vezi și I. L. R., vol. I.
- FISCHER, I., Observations sur la forme et la chronologie de quelques emprunts grecs en latin vulgaire, în "*Revue Roumaine de linguistique*", 1974 (t.19, nr. 6, pp.509-517)
- GIUGLEA G., Elemente vechi grecești în limba română, în *DR X* (1943), 404-462.
- Griechisch und Romanisch, vezi NARR
- HANN, L., Rom und Romanismus im griechisch-romanischen Osten, Leipzig, 1906.
- HOFMANN - SZANTYR, Geschichte: J.B.Hoffmann, Lateinische Syntax und Stylistik, neubearbeitet von A. Szantyr, secțiunea Geschichte der lateinischen Sprache (pp.340 urm.), München, 1965 (ed. a 2-a).
- HOFMANN, I. B., Lateinische Umgangssprache, Heidelberg, 1936², (Indo-germ. Bibl. I, 1, 17).
- HUMBERT, J., A propos de Cicéron, traducteur du grec, în "*Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne, offerts à A. Ernout*", Paris, 1940.
- ILR. Istoria limbii române, vol. I, Limba latină, București, Ed. Academiei R.P.R., 1965 capitolul "Vocabularul" IV: Imprumuturi "Mediterraneene" și V: Imprumuturi grecești, pp. 38-63.
- LIDDEL, H.G. - R.SCOTT, A Greek - English Lexicon, Oxford, 1940, (ed. a IX-a, retip. 1961).

- LÖFSTEDT, E., Late Latin, Oslo, 1959 (Cap. VI. The Influence of Greek, pp. 80 urm.).
- MEILLET, A., Aperçu d'une histoire de la langue grecque, ed. a 5-a, Paris, 1938 (ret. în 1948).
- MEILLET, A., Esquisse d'une histoire de la langue latine, ed. a IV-a Paris, 1938.
- MEYER-- LUBKE W., R.E.W. Romanisches Etymologisches Wörterbuch ed. a 3-a, Heidelberg, 1935.
- MIHĂESCU, H., Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea, București, 1966.
- MOHRMANN, Chr., Etudes sur le latin des chrétiens, T.I-III (Le latin des chrétiens), Roma, 1961, (ed. a 2-a).
- NARR, G. Griechisch und Romanisch. [Coșeriu] Studii de E. Coșeriu, W. Schulze, K. Dietrich, O. Immisch, Fr. Pfister, J. Wackernagel (culegere de lucrări reproduce anastatic: hrsg. von Günter NARR), Tübingen, 1971 (în colecția Tübingen Beiträge für Linguistik, nr. 16).
- PISANI, V., Storia della lingua greca, în Enciclopedia classica, dir. da G.B. Pighi, (Del Grande, P.E. Arias), Sez. II, vol. V : La lingua greca a cura di G. Del Grande, Tom. I, Torino, 1960.
- PSICHARI, Etudes de philologie néo-grecque, publiées par Jean Psichari, Paris, 1892, s. 159.
- PULGRAM, The Tongues of Italy, Cambridge Mass., 1958.
- PUSCARIU, S., Etymologisches Wörterbuch der Rumänischen Sprache, Heidelberg, 1905.
- ROHLFS, G., Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität, Halle, 1930.
- SOPHOCLES, E. A., Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B. C. 146 to A. D. 1100, I-II, New-York, 1887.
- STOLZ, F., und J.H. Schmalz, Lateinische Grammatik, ed. a 5-a, preluată de M. LEUMANN și J. B. HOFMANN, München, 1928 (în seria Handbuch der Altertumswissenschaft, II, 2).

- VISCIDI, F., I prestiti latini nel greco antico e bizantino, Padova, 1944.
- WEINRICH, U., Lingue in contatto (trad. italiană a lucrării Languages in contact), Torino, Boringhieri, 1974.
- ZILLIACUS, H., Zum Kampf der Welt Sprachen im Oströmischen Reich, Helsingfors, 1935 (retip. Amsterdam, 1965).

C A P I T O L U L A L S A P T E L E A

LATINA DINTRE IMPERII (sec. V - sec. VIII e.n.)

O.1. Raționalismul secolului al XVIII-lea și - prin reacție simetrică - romantismul secolului al XIX-lea s-au întregit reciproc în prezentarea perioadei ce s-a scurs între căderea Imperiului Roman de Apus (476 e.n.) și încoronarea la Roma, drept împărat al romanilor a lui Carol cel Mare (800 e.n.) ca o "epocă de întuneric", plină de barbarie, obscurantism și spectaculos, care a șters amintirea luminoasă a civilizației antice, dând Europei o altă înfățișare și îndrumând-o pe căi cu totul noi ale istoriei.

O.2. Fără a tăgădui incontestabila înnoire pe care a suferit-o lumea europeană în epoca "dintre imperii", sîntem datorii să depășim imaginea metafizică a prăbușirii în neant a societății antice și a statelor medievale, doar sub impulsul fatalității "creșterii și descreșterii" marilor imperii sau sub loviturile de lance ale năvălitorilor germanici și turanici*.

1.0. Perioadele critice ale transformărilor latinității în evoluția ei către romanitate ne par mai ușor și mai corect reprezentabile drept momente succesive de salt, în urma a nenumărate modificări cantitative de amănunt (economic, social-politic, lingvistic), decît ca niște unități separate de veritabile linii de falie sau de ruptură. Ele par a se fi succedat, în desfășurarea evenimentelor istorice, tot la cinci sau șase generații omenești, începînd cu momentul hotărîtor al împărțirii definitive a Imperiului roman (395 e.n.) prin voința împăratului Theodosius I, același care decisese, sub presiunea comunităților creștine, suprimarea autoritară a cultelor păgîne și a celor mai de seamă manifestări publice legate de acestea (391 - 394 e.n.).

1.1. Limpezirea politică survenită în urma separării de fapt a Orientului grecesc de Apusul latin, precum și urmările crizei de adap-

*. Asupra acestei chestiuni v. Manual de lingvistică romanică. Latinitate - Romanitate, vol. I, București, 1975, p.82 - 143 [E.Goga] și 144 - 158 [Al. Niculescu] .

tare a administrației imperiale la noua religie oficială (pînă nu de mult opozantă față de autoritate) dezvăluie laolaltă slăbiciunea Imperiului de Apus. Acesta devenise ținta finală a repetatelor atacuri barbare - ale populațiilor germanice, apoi ale năvăliilor conduse de huni - mai ales datorită faptului că aceste asalturi erau în mod constant și abil abătute spre vest de către diplomații "Romei" de la Bizanț: Alaric (410), Attila (452), în fine Odoacru (476) jefuiesc, amenință, sau chiar iau în stăpînire Roma și Italia. În două generații provinciile apusene sînt pierdute: Gallia sub vandali (406-407) și vizigoți (412), Spania sub vandali și aliații lor suebi și alani (410-411) și apoi sub vizigoți (416-418), Africa sub vandali (429-439). Actul detronării lui Romulus, împăratul de paie poreclit în deridare Augustulus (476), reprezintă așadar numai încununarea unui proces început cu optzeci de ani mai înainte, acela al slăbirii și dezmembrării Imperiului occidental.

1.2. Spunem dezmembrare și nu dispariție, dat fiind că ideea imperială - atît în propagandă bizantină, cît și în cea papală - nu dispăre odată cu depunerea însemnelor ultimului purtător al cununii imperiale de la Roma, ci ea apare doar a fi descompusă în părțile ei componente, printr-o delegare fictivă a puterii către regatele germanice născînde (vandal, vizigot, ostrogot, longobard, franc). Papalitatea sancționează practic această stare de fapt, iar aula constantinopolitană țelerează, sau, după conjunctura istorică de moment, combate activ pe "barbaful uzurpator". Se poate spune deci pe drept cuvînt această dezmembrare nu este sinonimă cu o suprimare, ci mai degrabă cu o prefacere în durată, realizată deopotrivă în spațiul festelor provincii și în ierarhia lor socială, după cum ne-o arată documentele vremii.

1.3. Înainte de toate, năvălirea "barbarilor" germanici, punînd capăt administrației imperiale, înlătură elita civilă a funcționarilor de carieră, făcînd inutilă calea dificilă a educației clasice care oferea șansa de a urca treptele înaltelor funcții ale ierarhiei imperiale. Lumea literelor, cu cercurile sale culturale, se restrînge încetul cu încetul. Singură, ierarhia bisericii, osrotită de privilegiul credinței și de relativa toleranță a invadatorilor (cu excepția vandalilor) a supraviețuit în provinciile ocupate, ducînd mai departe - în formele cultului și ale predicății - ceva din formația spirituală a latinității. Formație aparte însă, căci, odată dispărută nevoia polemică de a răspunde de la egal la egal, fie și ca ținută literară, adversarilor păgîni, curentul apropierei de limba poporului (manifestat deja din secolele II-III, în traducerile locale ale Bibliei, în Viețile și Faptele sfinților și apostolilor, în predici, anume pentru a vorbi

către cei mulți) își croiește o albie tot mai largă, în detrimentul scrierilor de nivel literar mai înalt, dedicate dogmei sau aspectelor culturale ale educației. De pildă Actus Petri cum Simone, text din cadrul Actelor apostolice apocrife redactat cel mai devreme la sfârșitul sec. V, conține nenumărate pasaje de felul celui ce urmează:

XX. Petrus vero introiuit et uidens unam de senioribus uiduam ab oculis et filiam eius manum dantem et inducentem in domum Marcelli et dixit ad eam Petrus: "Accede, mater..."

În traducere: "Iar Petru a intrat și văzînd-o pe una dintre cele mai în vîrstă lipsită de vedere și pe fiica ei care-i dădea mina și o conducea în casa lui Marcellus și a zis Petru către dînsa: "Apropie-te, maică ..."

Caracteristica cea mai izbitoare a textului citat este dezlinarea sa sintactică datorată caracterului vizual concret al tabloului prezentat: uidens ... dantem ... inducentem sînt forme nominale "libere", care susțin povestirea - ca tot atîtea imagini statice - pe firul oral al șirului de et .. et.. et.. et, semănați în frază în locul oricărei alte legături sintactice (relativă, temporală etc.). Adopția spontană a coordonării, fie ea și mai puțin logică, în locul subordonării este însă un fenomen tipic pentru limba vorbită a poporului. Amănunțele corespund și ele culorii generale a acestei neîndemnatice traduceri din grecește: unam de senioribus cu partitivul exprimat prepozițional în locul genitivului, uiduam ab oculis cu o formulă eufemistică din care vor rezulta, cu elipsa adjectivului, v. it. avocolo și fr. aveugle, complementul verbului dicendi exprimat prin ad și cazul general în locul dativului sintetic etc¹. Povestirea, importantă pentru narator prin tîlcul ei, curge lipsită de pretenții, în imagini abia însăilate, punctate de citate directe, vii: "Accede, mater...". Sintem departe de tonul înalt al perioadei meșteșugite și de subtilitățile stilului indirect.

1.4. Astfel, cu rare excepții, genul dramatic și cel epic, discursul și dialogul lasă locul comentariilor, colecțiilor de predici, poeziilor ocazionale și epistolelor. La rîndul lor, tratatele tehnice (de gramatică, ortografie, muzică, medicină etc.) datorită limitării mijloacelor de expresie proprii limbajelor speciale, îngustează orizontul publicului cititor, mulțumindu-se treptat cu reluarea unui număr tot mai mic de forme tehnice și de formulări stereotipe, nu întotdeauna bine alese și înțelese. Să luăm, spre exemplificare, un fragment

1. Cf. Crestomația romanică, vol. I, București, 1962, p. 71. Textele și comentariile cuprinse în acest volum sînt deosebit de utile cititorului român preocupat de perioada aflată aici în discuție.

semnificativ din tratatul medicului grec Anthimus (vezi și p. 254), intitulat De observatione ciborum și dedicat regelui franc Teodoric, fiul marelui Clovis:

23. Gallinas vel pullos pinguiores, qui non tamen saginantur congrui sunt ita, ut hierno tempore ante biduo occidantur - nam stiud diebus ante sera tantum - quia capriati facti melius comeduntur, maxime pectora ipsorum et ascellas, quia ista meliores humores et sanguinem bonum nutriunt.

În traducere: "Găini sau pui mai grași, care totuși nu sînt îngrășați, sînt potriviți astfel, ca să fie sacrificați la vreme de iarnă cu două zile mai înainte - iar în zilele de vară doar către seară - pentru că o dată frăgeziți se mănîncă mai bine, mai ales piepturile lor și aripicarele, pentru că acestea întrețin umori mai bune și un singe bun".

Remarcăm pluralul în -g (gallinas, pullus, apoi ascellas), asimilat în scris cu acuzativul clasic al declinărilor în -a, și în -o/e (I-a și a II-a), gruparea corelativelor ita ut, tipică limbii vorbite: confuzia b/u (în hierno, față de hiberno din manuscrisele mai îngrijite; perifraza hierno tempore - din care se va naște prin elipsa substantivului numele panromanic al "iernii" - ; cazul oblic general după ante (biduo și sera); hiperurbanismul stiuis pentru notarea pronunțării [eștiuis], provenită, de astă dată, corect din clasicul aestiuis; termenul tehnic, atestat doar la Anthimus, capriatus ("frăgezit, fezandat"); forma populară comederu, păstrată apoi în România iberică; valoarea ștearsă, de înlocuitor al demonstrative-lor is sau hic, a fostului pronume de întărire ipse; diminutivul tipic pentru latina tîrzie ascella, venit mai degrabă, pe cît credem, dintr-o înnoire a sufixului (ax-cella)³, decît de pe urma curioasei metateme (axilla > ascella) postulate în unele comentarii²: în total numărăm aproape o duzină de noutăți semnificative în cîteva rînduri. Fraza însăși curge fără îngrijire, elementele ei acumulîndu-se paroc în ordinea puțin stăpînită a amintirii cuiva care vorbește, lipsit de capacitatea sau de intenția de a revizui cele spuse: plurale în -g urmate la distanță de plurale în -i, o incidentă explicativă deschisă de nam în locul unei alternative la prima consecutivă, două cauzale deschise de quia, dar nu coordonate, ci inserate prin intermediul unei restricții adăugate.

2. Cf. Crestomatia..., 1962, p.88 și V.Väänänen, 1967², p.268, n. 16.

3. Cf. de ex. domun-cella, navicella etc.

1.5. Asemenea cazuri ne arată fără putință de tăgadă că limba vorbită scăpată mereu mai mult de sub controlul conservator al școlii și al oficialității (controlate amândouă de clerici lipsiți de orizont cultural), își accelerează ritmul de evoluție, fără a vădi însă - cel puțin pînă la căderea regatelor diadohice ale vandalilor, vizigoților și ostrogoților (sec. VI) - deosebiri marcate între diversele regiuni moștenitoare ale latinității. Miraajul textelor clasice exercitat asupra scriitorilor acestei vremi de umilință pentru cultură se infruntă fără șanse de succes cu presiunea idiomului vorbit. Puțini, tot mai puțini sînt aceia pentru care regulile gramaticale și convențiile retoricii de școală reprezintă mai mult decît o haină de imprumut, a cărei purtare se vădește pe zi ce trece mai incomodă.

1.5.1. In aceste condiții, uzul viu al limbii vorbite - nu atît de îndepărtată, în primele faze, de cea scrisă - strecoară sub pana celor ce scriu tot mai dese vulgarisme grafice și fonetice, morfologice și sintactice. Să vedem cîteva dintre cele mai relevante exemple ce se pot întîlni în operele unor autori ca Gregorius Turonensis (v. p. 30), Iordanes (v. p. 11-13), sau în textele juridice ca Lex Salica (v. p. 32), sau Edictus Rothari (v. p. 17):

- abateri grafice: auriat, ortus (fără h-), que, sepe (cu e pentru ae, pronunțat [e]), uirili sexus (cu haplografie⁴ pentru uirilis sexus), servicio, amiticia (cu confuzia ti/ci : [tsi]).

- abateri fonetice: cumunicare, diabulus, veninum, beneficium (cu confuzia s/i și o/u), lavoribus, avenis (confuzia b/u), Burgundzoes, Scandizia, zabulus (cu di > dz).

- abateri morfologice: morire, medere (trecute la activ), fugire (ajuns la conjugarea a IV-a), riserit, occiserit (viitorul II și/sau conjunctivul perfect refăcute după participiul perfect), uelis uellit (cu confuzia între conjunctivul prezent uelis, -it și cel imperfect uelles, -et), agmine ... sumpta sau Amazones egressi (cu ignorarea genurilor),

- abateri sintactice: invidus contra regem (formula prepozițională la locul uității forme sintactice invidus regi), hunc uulnere medere (clasic mederi alicui), sic respondit, ut senserant (ut consecutiv cu indicativul)

1.5.2. Nu mai puțin revelatoare sînt și formele de sens conțrar, adică încercările timide de a păstra un anumit grad de corectitudine în scris; acestea duc la tot mai frecventa apariția a unor for-

4. Transcrierea greșită a singură dată a unei litere sau a unui grup de litere care se repetau în original: CONSULEPIDO pentru CONSULĒ LEPIDO; v. și p. 14.

me hipercorecte de felul următor:

- hiperurbanisme grafice: praetium, caeteri (cu ae pentru e) hustia (pentru ostia, cu h- adăugat), author (pentru autor < auctor apoi yconomus, sylva (cu y pentru frumusețe).

- hiperurbanisme fonetice: placaverit (pentru plagaverit), sou-bitor (pentru excubitor), Spania (pentru [Ispania] < Hispania).

- hiperurbanisme morfologice: lecta (cu schimbare de gen pentru lecti), navigari (transformat în "deponent"), tradedi (cu refacearea perfectului după dedi și circumdedi).

- hipercorectitudine sintactică: bis tanti (cu genitivul de preț în locul ablativului instrumental), respondebunt ... ut locum habeat inimicus (ut luat în locul lui quod completiv).

1.5.3. Foarte multe cazuri imbină însă în fond mai multe planuri ale limbii și ale scrisului. O formă ca de gregem reprezintă în mod simultan un hiperurbanism grafic și sintactic, trădând lipsa pronunției lui -m final, precum și confuzia survenită prin neutralizarea opoziției dintre acuzativul și ablativul clasic. Apariția unui compus infringere acolo unde ne așteptăm la tehnicul effringere ne pare a constitui doar în ultimă instanță (grafică) o înlocuire de prefix: la originea acestui fapt de scriere va fi fost de fapt compensarea hipercorectă a pronunției [efrindzere] < effringere (cu simplificarea geminatei), prin interpretarea formei orale drept una provenită din inf- (deci cu conștiința eliminării lui -n- în acest anturaj fonetic).

1.5.4. În sfârșit, un al treilea fenomen, mai arareori pus în evidență⁵, vine să cumpănească aceste două tendințe complementare și extreme: între nivelul devenit "de înaltă școală" al normelor latinei clasice și treapta tot mai luncioasă a limbii populare, autorii creștini ai epocii 400-600 alcătuiesc adesea în mod spontan o punte de echilibru, apelând când în mod deliberat, când fără să fie conștienți de trucul folosit, la o semnificativă literaturizare a limbii vorbite. Iată două exemple grăitoare:

1.5.5. Cu simțul său stilistic atât de ascuțit, Augustin tinde tot mai mult să echilibreze proporția dintre subordonatele infinitivale (mai frecvente în opera sa programatică De civitate Dei) și completele populare cu quod și quia (preferate în Sermones), apropiindu-se de limba enoriașilor săi⁶; mai mult decât atât, pentru a apela cât mai puțin la viitorul analitic de tip cantare habeo, dar fără a recurge totuși la cel sintetic, de odinioară, cantabo, el utilizează cel mai adesea o evoluție de mijloc, uzând de formularea perifrastică de tip can-

5. Cf. S. Mariner Bigorra, 1960, p.229 și n.60.

6. Cf. Chr. Mohrmann, 1961, III, p. 63-64.

tare habeo, dar fără a recurge totuși la cel sintetic , de odinioară, cantabo, el utilizează cel mai adesea o soluție de mijloc, uzînd de formularea perifrastică de tip cantaturus sum, formulare frecventă în textele care reflectă limba vorbită.

1.5.6. Aceeași tendință, dar la un nivel inferior de realizare, o întîlnim în tratatul medical al contemporanului său Theodorus Priscianus: descriind modul de administrare a poțiilor și a cataplasmelor binefăcătoare, acesta folosește în mod constant formele plurisilabice ale lui dare, de regulă la prezent, dar îl evită complet pe do, care este înlocuit mereu prin dabo. Dincolo de simpla înlăturare a formei monosilabice, deci de explicația de ordin fonetic pe care o propunea Einar Löfstedt⁸, noi întrevădem aici rezultatul unui fenomen mai complex, de ordin morfologic, și anume noarea în scris a unei forme (da-bc, de pronunțat la această vreme [dawo]) cît mai apropiate de cea folosită în graiul curent, adică *dāo, etimon al primei persoane pentru majoritatea limbilor romanice; credem deci că nivelul care a determinat înlocuirea lui do - prea scurt și contrastat cu restul paradigmei, de timbru a: das, dat, damus, datis, dant - este nu cel fonetic, ci cel morfologic, cu efect direct sub raportul scrierii, unde apare, ca un reflex nemijlocit de transpunere livrescă, dabo.

1.6. În această ordine de idei, scrierea însăși apare drept o ilustrare grăitoare, prin preschimbarea succesivă a tipurilor ei pre-caroline, a tendinței ei continue înspre o apropiere și o corelare a înfățișării operelor adresate noului Occident cu pulsul latinei vorbite în regatele barbare creștine. Haina scrisului oglindește în mod nemijlocit și izbitor mărunta economie de spațiu și de material și decăderea inerentă a școlilor de copişti. Noua mentalitate , care pune atît dogma religioasă, cît și fastul exterior al vieții materiale deasupra ținutei culturale, și-a lăsat în mod pregnant pecetea pe însăși înfățișarea celor cîteva sute de manuscrise care s-au păstrat pînă la noi.

1.6.1. Astfel, în de cursul timpului, scrierea în litere majuscule, romană prin excelență, lasă locul unor forme mai economice și mai modeste: capitala quadrata (preponderentă în secolele I-III e.n.) cedează pasul în fața celei rustica (mai folosită în sec. IV-V). Apoi, alunecînd spre o încrucișare formală tot mai evidentă cu scrierea cursivă majuscula ia forma uncialei (predominantă în sec. V-VI) - scriere de compromis, mai clară decît cursiva, mai rapidă și mai economică decît rustica. După cum o arată însuși numele ei - dat în deridare de către

7. Id., ibid., p.31, n.6.

8. Cf. 1943² [= 1956] , p.49-50.

Hieronymus - unciala a fost în curînd simțită ca "scrierea cea mare de-o șchioapă", astfel că a lăsat la rîndul ei locul unei litere și mai strînse, și mai operative: semiunciala. Aceasta va sta la baza scrierilor regionale, dezvoltate cu începere din secolul al șaptelea⁹.

1.6.2. Diversificarea școlilor de scriere nu este nimic altceva decît reflectarea literală a intrării într-o nouă fază a latinității tirzii, numită adesea de către lingviști (E.Löfstedt, Chr. Mahrman, M. Hélin) "etapa de tranziție", cuprinsă, în mare, între 600 și 800 e.n.

1.7. Secolul al VI-lea fixase în mod definitiv fizionomia regiunilor vest-europene. Extinderea puterii francilor asupra întregii Gallo-romanii și restrîngerea în peninsula iberică a stăpînirii vizigote (în urma luptei decisive de la Vouillé, 507), prăbușirea domniei burgunde (532) și a regatului vandal (533-534), dar mai ales noul val longobardic (568) - care luase locul, cu o nouă duritate, regatul ostrogot nimicît de generalii lui Iustinian (536-563) - toate aceste evenimente capitale dăduseră o nouă înfățișare Apusului romanic, dezbinat în ținuturi deosebite, legate doar de subțirele fir comun al ascultării nominale față de primatul de la Roma.

1.7.1. Regiunile cele mai conservatoare - Africa, redevinită bizantină, și Spania vizigotică - se prăbușesc primele sub loviturile unor noi invadatori, veniți dinspre sud-est. Arabii, exaltați de noul fanatism islamic, iau Cartagina în 698 și țin în mînă toată Spania curînd după 711.

1.7.2. Școlile latine dispar încetul cu încetul și în Italia secolului al șaptelea, apăsată de coreana de fier a longobarzilor, și în Galloromania, pe cale de a deveni Francia. Doar scriptorile monastice mai păstrază tradiția literelor, transcriind, cu muncă răbdătoare, vechile texte de școală și noile lucrări de predică și de dogmatică. Sub masa covîrșitoare a opurilor religioase mai răzbat încă, ici și colo, scrieri ale strălucirii de altădată, dat fiindcă, deși înclătarea dintre dușmanii elocinței, ai poeziei și ai istoriei păgîn și partizanii meritelor artei cuvîntului a ciuntit în bună măsură moștenirea clasică, ea nu a ajuns să-i sece întru totul izvorul.

1.7.3. Izolarea regională duce încetul cu încetul la alcătuirea unor școli aparte de scriere: litera vizigotică în Spania, variantele scrierii longobardice în Italia, dezlinata minusculă merovingiană în Gallia și, nu în ultimul rînd, scrierea orînduită și aspectuasă acălu-

9. Pentru exemple care grăiesc de la sine a se vedea frumosul volum de planșe care însoțește lucrarea lui S.Jako și R.Manolescu, 1971.

gărilor irlandezi, urmași ai celor care implantează creștinismul în insulă încă pe la începutul secolului al V-lea.

1.8. Pentru a avea o imagine mai exactă asupra fazelor străbătute de latina târzie se cuvine să încercăm o trecere în revistă a evoluției fiecăreia dintre arile acesteia, adăugînd apoi o scurtă prezentare a latinei "insulare", care avea să fie în cele din urmă fericita călăuză a renașterii caroline.

DACIA SI MOESSIA

2.0. Datele de care dispunem asupra latinității daco-moesiene nu sînt la fel de bogate ca acelea referitoare la alte arii ale latinității tîrzii. Materialul aflat la îndemîna noastră este mai restrîns în primul rînd pentru că textele rămase pînă în zilele noastre (și, în ansamblu, cele scrise vreodată) sînt mai puține ca număr decît cele din alte părți. În al doilea rînd, fapt la fel de important, ele sînt relativ sărăcăcioase sub raportul informațiilor pe care ni le furnizează.

2.1. Textele literare (în cel mai larg înțeles al cuvîntului) la care mai avem astăzi acces sînt numai cîteva, și acestea redactate, toate în afara Daciei propriu-zise: fie în provinciile moesiene (scrisoarea polemică a lui Palladius din Ratiaria (379), Viata lui Wulfila a episcopului arian Auxentius din Durostorum (383), plîngerea lui Maximin Moesianul împotriva lui Ambrosius, celebrul episcop de Mediolanum (383), comentariile canonice ale lui Nicetas din Remesiana - sfîrșitul secolului IV) la Constantinopol, de către Marcellinus Comes, originar din Illyria)¹⁰; Desigur, cel mai de seamă dintre monumentele literare ale regiunii îl constituie opera istorică a lui Iordanes, autor de neam alan sau gotic, dar de limbă latină. Getica și Romana, redactate în Moesia Inferioară - nu știm dacă la Tomi sau la Marcianopolis - au, în ochii autorului drept centru al desfășurării evenimentelor istorice pe provinciile dunărene¹¹.

Vom lua, drept probă semnificativă asupra stilului și a latinității acestui autor mai de seamă, celebrul pasaj referitor la "retragerea aureliană" :

10. Lucrarea capitală închinată acestei teme este cea a lui H. Mihăescu intitulată Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman, București, 1960.

11. Cf. Th. Mommsen, Iordanis Romana et Getica, Berlin, 1882, p. X - XIII.

Romana, 227, ... Daces autem post haec iam sub imperio suo Traianus, Decebalu eorum rege demicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia, in provinciam redegit. Sed Gallienus eos, dum regnaret, amisit Aurelianusque imperator, evocatis exinde legionibus, in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit.

In traducere: "Iar mai apoi Traian, încă sub domnia sa, după ce l-a înfrînt pe regele lor Decebal, i-a preschîmbat în provincie pe daci, în pămînturile lor de dincolo de Dunăre, care se întind pe o mie de mile. Dar Gallienus, pe cînd domnea, i-a pierdut pe aceştia, şi împăratul Aurelian, după ce şi-a rechemat de acolo legiunile, le-a aşezat în Mysia şi a stabilit acolo o parte anumită drept Dacia Mediterraneea şi Dacia Ripensis şi a adăugat şi Dardania".

2.1.2. Înainte de toate ne frapează nesiguranţa formării pluralului. Toate manuscrisele au Daces, formă care i-a scăpat numai aici lui Iordanes, probaabil prin analogie cu Thraces; la fel, cu puţin mai jos (Rom., 218) apar, într-o listă de provincii, după Noricis sunt duo formele la cazul obiect (1) Pannonias duas ... Dacias duas ... Epyros duos.

2.1.3. Faptul că nesiguranţa sintactică şi lexicală îi este proprie istoricului moesian nu-l arată limpede confruntarea cu sursa lui nemijlocită, Breviarium ab urbe condita al lui Ruf(i)us Festus: Iordanes scrie, pe jumătate vulgarizînd, pe jumătate greşind, mille milia spatia pentru formula de bună latinătate, dar ieşită din uzul socotelilor curente pe vremea lui, decies centena milia passuum¹². Şi-apoi, ce poate fi mai neîndemînat, decît recordul Daces ... in provinciam redegit¹³ ? Singurul merit al acestuia este cel de a ne face să înţelegem cum a lăsat autorul în suspensie legătura ablativului absolut evocatis exinde legionibus cu verbul următor: in Mysiam conlocavit, unde avem de înţeles "după ce şi-a rechemat de acolo legiunile, le-a aşezat în Mysia"¹⁴.

De altfel, Iordanes scria şi ceva mai sus, în acelaşi gen: Rom., 212: Spanias quamvis, ut superius diximus, Saguntina cladis ab amicitia Romanorum segregasset, Scipio tamen eos tam gratia, quam mir-

12. Posibilitatea comparaţiei o oferă magistrala ediţie citată a lui Mommsen, 1882, p.28-29.

13. V. şi Rom., 216: Amantinos autem ... Romanam fecit provinciam.

14. Asupra acestui fel de a lega ablativul absolut v. Mommsen, 1882, p. 177 şi Vl. Iliescu, Evocatis exinde legionibus. Zu Iord. Rom. 217, în Studii Clasice, XIV, 1971, p.149-160, unde sînt cercetate şi temeurile istorice ascunse sub aceste neajunsuri gramaticale.

tute Romanis coniunxit, rursusque resistantibus, Sylla consul sedavit.

În traducere: "Cu toate că, așa cum am spus mai sus, măcelul de la Sagunt despărțise provinciile spaniole de prietenia cu romanii, Scipio i-a alăturat pe aceștia romanilor atât prin influență, cât și prin bărbăție, și cum se răzvrătiseră din nou, Sylla i-a domolit pe cînd era consul".

Relația dintre Spanias și eos pe de o parte și cea dintre resistantibus și sedavit pe de altă parte ne arată că acordul după sensul general, grăbit și neatent, de stil oral (sau mai degrabă, după cum spune, fără stil) îi era caracteristic lui Iordanes, fără însă ca neglijențele lui de limbă și de scriere să fie în mod clar relevante pentru definirea latinei vorbite în Balcani ca o entitate aparte¹⁴.

2.2.0. O a doua sursă de informații, tot atât de importantă, prin forța împrejurărilor, ca și textele literare, o formează inscripțiile, în majoritate funerare, al căror număr depășește astăzi douăzeci de mii. Caracterul stereotip și conservator al formularului și al lexicului acestora scade însă considerabil valoarea practică a mărturiilor epigrafice¹⁵. Totușia, fie și fără o diferențiere categorică față de inscripțiile din alte ținuturi ale Romaniei, nu puține fenomene tratate în capitolul referitor la sistematica latinei populare pot fi surprinse cercetînd textele săpate pe piatră, turnate în metal, ori trasate pe ceară sau pe lemn. Iată spre exemplu, o inscripție de la Ulmetum, din Moesia Inferior despre care se crede astăzi că ar fi datînd din secolul al III-lea sau al IV-lea al erei noastre¹⁶:

VALEATES / VOS QUI SVPE/RI(S) SETIS ET CO/LETES MANES
{NES}T/RES QVIA VOS NOS {VENI}/TVRI SETIS / AVR(ELIVS) SISINVS PA/GA-
NUS VIXIT / ANNIS SVPER / LXX / ET SVPERIS DE S/ [VO ET CONIVG] I
 / [....

2.2.1. În lectura noastră¹⁷ această inscripție ar însemna "Să fiți sănătoși, voi care sînteți în viață, și îngrijiți-vă de manii

14. Vom reține totodată confuzia e/i în finala lui gladis (aliniat la tipul mai frecvent în -ig), precum și hiperurbanismul grafic coniunxit, care trădează nesigurantă în privința grupului [ca], notat x, măcar și pentru copistii acestui text.

15. Cf. H. Mihăescu, 1960, p.268-269.

16. Vezi discuția la E. Popescu, 1976, p.218.

17. Am scris mai întîi SVPERI(S), oăci funcția de nume predicativ a cuvîntului exclude echivalența aparentă cu superstitibus (D-Ab, plural) reluată mereu în comentarii. Apoi, credem că este mai potrivită interpretarea MANES {NES} TRES, ca o pură eroare de lapicid, decît cea adoptată după C. Dalcovici de către toți editorii inscripției MANES TIVRES (= "(îngrijiți) manii cu tămîie"), date fiind lipsa de spațiu pentru litera postulatată, locul logic al posesivului în acest text bazat pe un joc al pronumelor, precum și dificultatea interpretării izolate a lui tivres drept o formă unică de plural animat cu valoare de instrumental (cînd forma știută a pluralului tus - neutru - este tura).

noștri, căci și voi aveți să veniți la noi. Aurelius Sisinus sătea-
nului a trăit ani peste 70 și celor în viață din [banii] s[ăi] [și] so-
ției [sale le-a pus acest monument ?] 19.

2.2.2. Sub aspect lingvistic, textul acesta cuprinde o serie de greșeli semnificative. Dacă trecem peste erorile pur grafice (ditto-
grafia superis setis²⁰ și haplografia manestres²¹) vom observa în ordi-
ne: conjunctivul urării stă alături de indicativul cu valoare impe-
rativă, ambele prezentînd confuzia fonică e/i (valeates, coletes);
superi, forma simplă, utilizată în locul compuşilor superstites sau
superstantes (primul clasic, al doilea mai frecvent în inscripțiile
tirzii) trebuie interpretată ca o încercare de exprimare poetică, de
tipul celor des întîlnite în epitafuri: setis, mai mult decît o simplă
variantă fonetică a lui sitis²², trebuie să fie - cu valoarea sa de
indicativ - o mărturie directă asupra refacerii analogice a pluralului
verbului "a fi" în România orientală²³; forma [nes] tres, la care ne
conduce ideea haplografiei, este în fapt mai puțin stranie decît pare
la prima vedere: nestr- pentru obișnuitul nostr- al posesivului apare
și în alte inscripții ale aceleiași epoci²⁴ (desigur prin analogie cu
vestr-)²⁵, iar -es va fi fost adus, în acest loc greșit, de preceden-
tul manes²⁶; venituri (pentru venturi) într-o formulă despre a cărei
valoare de înlocuitor sintetic am vorbit²⁷, nu poate fi considerat
drept o refacere după tema veni- a prezentului²⁸ decît prin interme-
diul participiului perfect, cu care este în strînsă corelație, și care
va fi sunat deja venitu (rom. venit); în sfîrșit, ablativul temporal
annis, folosit în scris în locul clasicului acuzativ de durată annos
este "normal" în inscripțiile tirzii.

2.3. Năvălirile succesive ale popoarelor migratoare, întrețî-
nîndu-se în cursul secolelor V și VI, duc la amuțirea surselor noastre
scrise. Puținele și timpuriile date de care dispunem, reflectînd lupta

19. Partea de jos a lespezii este ruptă și sfîrșitul inscripției lip-
sește.

20. Dittografia este greșeala de scriere prin care se repetă nejusti-
ficat o literă sau un grup de litere, de teama uitării unor semne
necesare: ea face parte dintre hiperurbanismele grafice.

21. Cf. p. 5. n.4.

22. Simpla mențiune a echivalenței setis = sitis (E.Popescu, 1976, p.
219) enunță doar faptul, fără a releva funcția și motivarea fenom-
enului.

23. Cf. H.Mihăescu, 1960, p.253; v. și TILR, II, 1969, p.98.

24. Cf. E.Popescu, 1976, p.55-58 (nr.21, inscripție de la Tomi, sec. V-
VI) și p. 61-63 (nr. 27, Tomi, sec. IV-V).

25. Interpretarea fenomenului "prin disimilarea lui o neaccentuat în
e" (E.Popescu, 1976, p.62) nu ne pare ușor de înțeles.

26. Căci în inscripții error errorem clamat.

27. V. p. 7.

28. H.Mihăescu, 1960, p.253, urmat de E.Popescu, 1976, p.220.

continuă dintre vechea tradiție literară și epigrafică și noile tendințe ale limbii vorbite, nu ne furnizează în ansamblu date care să permită definirea latinității balcanice ca o entitate lingvistică aparte înaintea secolului al VII-lea, căci inovațiile întâlnite aici în scris pot fi regăsite peste tot pe întinsul întregii Români²⁹.

ITALIA

3.0. Pătrundere ostrogoților în Italia (438 e.n.) sub conducerea regelui lor Teodoric înseamnă un pas hotărâtor către schimbări rapide în starea politică și culturală a peninsulei italice. Dualismul italo-gotic instaurat de acest mare stăpînitor și înflorirea relativă a literelor nu țin de fapt decît de strălucirea mării sale personalități. În vremea lui, Boethius (480-524), educat în rafinatul cerc al Symmachilor, subtil cunoscător al limbii grecești, lasă urmașilor o seamă de manuale de căpătîi (Institutio arithmetica, Institutio musica, Capita dogmatica etc.), care impun definițiile clasice ale sistemului de educație practicat în cursul întregului Ev mediu³⁰. Cea mai cunoscută operă a sa, scrisă în închisoare cu puțin înaintea executării sale, este Consolatio philosophiae, meditație în spirit neoplatonic asupra sensului și a suferințelor existenței. Limba aleasă a scrierilor sale justifică pe deplin supranumele de "ultim roman" ce i-a fost dat de către urmași, în parte și datorită politicii sale pro-imperiale, care l-a deosebit de contemporanul său Cassiodorus (cca.490-583). Acesta, consilier intim al lui Teodoric, a fost autorul unor opere istorice de mare însemnătate: o istorie a goților, o cronică universală, o istorie ecleziastică. Tot el a întemeiat minăstria calabreză Vivarium, în al cărui scriptorium au fost copiate unele dintre cele mai importante manuscrise aflate la baza tradiției medievale prin intermediul căreia ni s-a păstrat textele clasice ale antichității.

3.1. Alături de aceste două personalități proeminente, un Ennodius (473-521, episcop de Pavia) se află pe o treaptă net inferioară ca scriitor, fără ca opera sa - scrisori, cuvîntări, poezii ocazionale, lucrări religioase - să constituie totuși pentru noi o sursă veritabilă de informație asupra limbii vorbite.

3.2. În această direcție ne pot spune însă mai multe lucruri traducerile latine alcătuite în nordul Italiei după opera medicului

29. Cf. H. Mihăescu, 1960, p.267-277.

30. Asupra acestei chestiuni v. lucrarea fundamentală a lui H.I.Marrou, Histoire de l'éducation dans l'antiquité, Paris, 1948.

grec Oribasius, precum și tratatele tehnice redactate în epoca longobardică - așa numitele Compositiones Lucenses, o listă de rețete pentru meșteșugari, redactată după toate probabilitățile în jurul lui 600.

3.3. O mărturie de seamă asupra limbii vorbite o constituie, tot în rîndul operelor lipsite de intenții stilistice, colecția de legi longobarde redactate treptat, începînd cu Edictus Rothari (643) și mergînd pînă la articolele decretate de Aistulf, emise cel mai tîrziu în 756: în total 586 de alineate cu valoare mai degrabă consultativă, decît normativă, după uzul general al cutumei juridice germanice³¹.

Ed. Roth., 363 De sacramentum ruptum. Sacramentum tunc intelligitur ruptum, quando presentis sacrosancta euangelia aut arma sacrata ipse qui pulsatur cum sacramentalis suos coniunxerit et non ausauerit iurare, aut ipse aut aliquis de sacramentalis suis se subtraxerit.

3.3.1. În traducere: "Despre jurămîntul nerespectat³². Jurămîntul atunci se înțelege că a fost nerespectat, cînd în prezența sfințitului evangheliei sau a unor arme sfințite cel care este lezat se va fi adunat cu jurații săi, și nu va fi îndrăznit să jure, sau el sau vreunul dintre jurații săi se va fi sustras".

3.3.2. Titlul însuși nu constituie un hibrid între de expozițiv și nominativul de enunțare, cum ar putea să pară unui ochi neavizat; utilizarea lui de urmat de "acuzativ" (de fapt un hiperurbanism grafic, prin adăugarea greșită a unui -m nepronunțat) denotă în fond întrebuițarea pe lîngă prepoziții a cazului oblic general (obiect și prepozițional) la care s-a ajuns în urma sincretismului dintre acuzativul și ablativul clasic, proces prilejuit de căderea lui -m la singular și de eliminarea treptată din uz a formelor în -bus la plural: așa se explică și sintagmele tipice latinei cum sacramentalis (e/i) suos și de sacramentalis suis, în care finala semnifică nu cazul, ci numărul plural³³. Quando cu sensul de "cînd" (cu corelativ tunc), presentis (ae > e) cu valoare de plural, într-o construcție absolută care leagă fără șovăire forma ambiguă sacrosancta euangelia de fostul

31. Asupra conținutului și a valorii legislației longobarde v. J.M. Wallace-Hadrill, 1962, p.55-62.

32. Nu este vorba despre sperjural propriu-zis (jurămîntul cu valoare de act juridic dovedit ulterior drept fals), ci despre evitarea inițială a procedurii de mărturie sub jurămînt, făcută (cu martori care își angajau și ei cuvîntul) de ambele părți în litigiu, sistem acceptat în dreptul medieval timpuriu ca superior argumentării întemeiate pe dovezi materiale sigure.

33. Studiul fundamental dedicat limbii legilor longobarde este acela al lui Bengt Löffstedt, 1962, v. mai ales p.226-238.

plural neutru arma sacrata³⁴, hiperurbanismul grafic coniunxerit, invocația analogică ausaverit³⁵, care atestă direct etimonul formelor romanice (it. osare, fr. oser) - toate acestea sînt semne clare ale influenței limbii vorbite asupra celei scrise și totodată ale puține științe gramaticale pe care o stăpîneau scribii regilor longobarzi, căci schimbarea produsă se datorește în întregime atitudinii radical deosebite a noilor stăpîni ai peninsulei italice față de cultura ținuturilor invadate.

3.4. Coboriți în Italia în afara oricăror tratate, spre deosebire de predecesorii lor ostrogoți, cuceritorii longobarzi au profitat și de slăbiciunea militară a suzeranității bizantine și au instaurat după 568 un regim de ocupație după, analog cu cel al vandalilor care cuceriseră Africa. Astfel, elita italică decade, populația romanică din treimile de nord și centru ale Italiei este greu împilată, școlile laice și bibliotecile sînt pe cale de dispariție.

3.4.1. Doar mînaștirile duc mai departe tradiția lui Benedict din Nursia (480-550), a cărui înțelepciune, dublată de un stil accesibil, făcuse să se impună Regula monachorum introdusă mai întîi la Monte Cassino, spre a deveni apoi etalonul disciplinar al majorității comunităților călugărești ale epocii³⁶. Astfel, literatura religioasă păstrează, prin personalitățile ei, o linie de mijloc între delăsarea scrierilor tehnice și vechile canoane învățate cîndva în școli.

3.4.2. Limba lui Gregorius cel Mare (papă între 590 și 604) illustrează în mod tipic curentul crescînd al eliminării purismului, în căutarea unei exprimări simple și juste, pe măsura idealului moral pe care predicatorul sau autorul de epistole se străduiește să-l inculce corespondentului sau publicului său. La un nivel inferior, acela al anonimatului provincial, au fost scrise (uneori traduse) de vreun cleric umil și pios variante populare, necanonice, ce Acta apostolorum, Vitae patrum sau acele Itineraria care istorisesc cu umilință și extaz povestea de neuitat a unui pelerinaj la locurile sfînte³⁷. Limba lor

34. Sacratus este utilizat în mod frecvent cu acest înțeles în textele creștine, iar arma pare a fi trecut la feminin; cf. B.Löfstedt, I, 61, p.228.

35. Incomoda paradigmă a "semideponentului" clasic audeo, ere, ausus sum este astfel unificată pornind de la tema participiului perfect.

36. V. și Crestomația romanică, 1960, I, p.73-75. Versiunile corectate ale Regulei datează probabil din epoca lui Carol cel Mare; v. Chr. Mohrmann, I, 1961, p.403-435 și II, 1961, p. 325-345.

37. Asemenea scrieri au fost redactate, de asemenea, și în alte regiuni ale României, dar cele mai frecvente sînt cele de proveniență italică.

este plină de expresii învecinate cu graiul zilnic, dat fiind că dorința de a comunica și de a convinge prevalează asupra scrupulelor sau a frumuseților literare.

3.5. Tot intenția de a stabili lucrurile clar și fără îndoială pentru toți dă actelor notariale ale epocii aspectul lor popular atât de bine definit de către P. Tekavčić într-o lucrare recentă asupra faptelor lingvistice majore din Codice diplomatico longobardo³⁸. Iată un exemplu plin de semnificații:

Ego Theodenand uel meis heretes ... tibi <at> que tuis heretes ... acto in terredurio Astense ... ad nebodes meus mano mea probria <a> ...³⁹, sau în traducere "Eu Theodenand sau moștenitorii mei ... ție și moștenitorilor tăi ... încheiat în teritoriul ce ține de Asti ... către nepoții mei cu mâna mea proprie..." (Asti, din anul 754 sau 755).

3.5.1. Fenomenele fonetice cele mai frecvente întâlnite aici sînt sonorizarea surdelor intervocalice (terredurio, nebodes, apoi și hiperurbanismul heretes), extinsă chiar și dincolo de limitele ei normale (probria !), confuzia o/u (acto și mano, dar meus și cu dubla confundare terredurio) și cea s/i (terredurio), căderea lui -m (acto). Sub raport morfologic iese în evidență întrebuintarea - cu valoare globală de plural (N ca și D !) - a formei heretes, însoțită de pronumele meis și tuis, prevestind viitorul plural "oriental" (italian și român) în vi, căci -s are toate șansele să nu fi fost în asemenea cazuri decît semnul grafic al pluralului⁴⁰.

3.6. Relativ izolat, Ionas din Susa, cel mai de seamă reprezentant al literelor italiene din secolul al VII-lea, îmbină într-un efort de pedanterie, care adesea îl depășise mijloacele, trăsături prețioase culese din lecturile sale de la Babbio și forme populare, strecurate sub pana sa din vorbirea de toate zilele. În Vita Sancti Columbani nu ne vom mira citind monumentus (masc.), scisma (fem.), pluriores copies etc.⁴¹

38. Agli albori dell'italiano, în Linguistica XV [In memoriam Stanko Škerlj oblata], 1975, p. 209-238; Codice-le a apărut sub îngrijirea lui L. Schiaparelli, Roma, I-II, 1929-1933.

39. Ed. Schiaparelli, 1929, I, p. 358-360, citată de P. Tekavčić, 1975, p. 222.

40. O analiză deosebit de fină și echilibrată asupra acestei probleme, cu concluzia unei convergențe posibile între pluralul în -i și cel în -is (< es), la B. Löfstedt, 1961, p. 39-47 și 237-238.

41. Cf. D. Norberg, 1968, p. 35. Nu am avut, din păcate, la dispoziție studiul special al aceluiași autor, intitulat Le développement du latin en Italie de saint Grégoire le Grand à Paul Diacre, apărut în Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, V. 1958, p. 485. urm.

3.7. Totuși, salvarea unora dintre bibliotecile minăstirești și episcopale în mai multe centre italice a făcut posibilă - sub ultimii regi longobarzi - o reacție livrescă din partea clericilor (unii proveniți chiar dintre ocupanți, iar la a cincea generație)⁴², nu în ultimul rând ratorită reluării și recopierii (la Bobbio, Montecassino, Vivarium, pe lângă San Ambrogio, la Milano) a unora dintre cele mai de seamă opere ale antichității clasice.

3.8. Adevăratele roade ale acestor încercări renovatoare le va culege însă doar Carol cel Mare, care va putea aduce - mai de voie, mai de nevoie - la Schola Palatina de la Aquisgranum (Aachen, sau Aix-la-Chapelle) cele mai însemnate personalități ale celei de a doua generații de clerici italieni educați în noul spirit cultural: Paulus Diaconus, Petrus din Pisa, Paulinus din Aquileia au fost câteva dintre figurile de frunte ale cenaclului încheiat pe lângă curtea sa de către marele împărat.

42. Acesta este cazul lui Paulus Diaconus, pe numele său laic Warnefried, de pură obârșie longobardă (cf. Historia Langobardorum, IV, 37).

AFRICA

4.0. Chiar dacă nu a dus pînă la eliminarea completă a idiomurilor locale (graiuri berbere, limba punică), îndelungata romanizare a provinciilor africane a fost de natură să asigure supraviețuirea tradiției urbane latine chiar și în condițiile durei ocupații vandale desăvîrșite de întreprinzătorul rege Gaiseric (429-477) și prelungite pînă la recucerirea bizantină (533-534). Persecuțiile religioase declanșate de noi ocupanți, adepți ai sectei ariene, au determinat o reacție de apărare, de închistare în propria tendințe catolice și cărturărească, atît din partea clerului, cît și din partea populației locale împlinite de invadatori⁴³.

4.1. Sub raport lingvistic, K.Sittl încerca - în primul rînd pe baze fonetice, deduse din erorile de grafie din inscripții - să susțină desprinderea Africii ca o arie lingvistică aparte, cu trăsături proprii în formare, distinctă de restul Romaniei⁴⁴.

4.1.1. Chiar dacă și cîte un gramatic amintește ici și acolo vreo trăsătură de pronunție, atribuind-o africanilor⁴⁵, în ansamblu concluzia lui Sittl s-a dovedit a fi prematură, căci el a exagerat africanitatea unor fenomene care pot fi întîlnite și în celelalte provincii vorbitoare de limbă latină⁴⁶.

4.2. Iată un exemplu de text african: l-am extras din Afra, ansamblul variantelor africane ale vechilor traduceri "parohiale" ale Bibliei; manuscrisele de bază ale acestei redacțiuni datează din secolul al V-lea⁴⁷:

LUCA, IV , 24-26 , Ille autem dixit illis: "Amen dico vobis, quia multae viduae fuerunt in diebus Heliae in Israhel, quando conclusum est caelum annis tribus et mensibus sex, quomodo facta est famis in omnem terram"...

4.2.1. În traducere: "Iar el le-a spus lor: "Amin zic vouă, că multe văduve au fost în zilele lui Elias în Israel, cînd a fost închis cerul trei ani și șase luni, cum că s-a făcut foamete pe tot pămîntul..."

43. De aceea, mulți călugări africani au trecut în Spania, luînd cu ei manuscrisele. Noile centre monastice întemeiate în exil au contribuit și ele la înflorirea culturală a regatului vizigotic din peninsula iberică; cf. S.Mariner Bigorra, 1960, p.223.

44. Die lokalem Verschiedenheiten der lateinischen Sprache, mit besonderer Berücksichtigung des afrikanischen Lateins, Erlangen, 1882.

45. Cf. Consentius, De barbarismis et metaplasmis, C. 10 (citată în Crestomația romanică, I, 1960, p. 68); o confuzie de cantitate.

46. Cf. E.Löfstedt, 1959, p.39-55; B.Löfstedt, 1961, p.208-209; Chr. Mohrmann, II 1961, p. 142.

47. V. Crestomația romanică, I, 1960, p. 52-54.

4.2.2 Trăsăturile populare ale acestei redacțiuni sînt evidente: Traducătorul anonim pare să fi scăpat din neatenție - datorită revenirii în original a lui $\lambda\acute{\iota}\gamma\alpha\ \delta\mu\acute{\iota}\nu$. = dico vobis - formulă devenită proverbială, reluată de Itala⁴⁸ și de Vulgata⁴⁹ nemo propheta acceptus est in patria sua, dar a adăugat în schimb de la sine, pentru claritate, ille... illis (cu valoare de pronume personal: el ... lor). Remarcăm apoi completiva cu indicativul deschisă de quia, care a luat locul infinitivului după verbele dicendi; valoarea temporală (și nu cauzală ca în limba clasică) a lui quando, moștenit ca atare de limbile române; întrebuintarea ablativului temporal în locul acuzativului de durată (annis tribus et mensibus sex), ca în inscripții; quomodo îl traduce stîngaci pe $\epsilon\zeta$, înțeles drept "precum", deși el are aici o vădită valoare consecutivă⁵⁰; în fine, famis (în loc de fanes) manifestă alinierea nominativului singular la șirul substantivelor în -is, is, fapt ușurat de confuzia e/i.

4.3. Se cuvine să menționăm că nici unul dintre aceste fenomene nu este particular ținuturilor africane, toate cele arătate mai sus putînd fi regăsite pe întînsul întregii Romanii.

4.4. Succesul campaniilor bizantine întreprinse de vestitul general Belisarios sub domnia lui Iustinian I a permis reîntemeierea unor "catedre" de gramatică și de retorică la Cartagina (545). Fără să fi dat vreo mare personalitate culturală - ar fi să-i amintim cel mult pe cei doi Fulgentii (mediocri autori, unul de comentarii mitologice, altul de scrieri teologice), sau pe Corippus (care broda panegirice ale împăraților și generalilor bizantini între 550 și 575) - Africa și-a păstrat tradiția în latină în spiritul lui Tertullian⁵¹ și al lui Augustin⁵² pînă la invazia arabă, începută în 670 și încheiată practic în 698, o dată cu căderea Cartaginei. Din acest moment provinciile africane ies definitiv din sfera romanității, spre a fi cuprinse în lumea arabă a Islamului.

48. Ansamblul redacțiunilor anonime alcătuite în Italia.

49. Traducerea întocmită de către Hieronymus din însărcinarea papalității la începutul secolului al V-lea.

50. Si celelalte două traduceri se înșeală aici, dînd conjuncției grecești o valoare temporală: quando în Itala și cum în Vulgata, ambele = "cînd".

51. A trăit la Cartagina (cca. 150-220), autor al unor importante scrieri apologetice, polemice și al unor tratate privitoare la etica creștină.

52. Născut la Thagaste (354), episcop de Hippo Regius pînă la moartea în 430. A scris, în afara mai multor lucrări polemice, tratatul fundamental De civitate Dei și surprinzătoare autobiografie literară Confessiones.

PENINSULA IBERICA

5.0. Profunda romanizare a triburilor iberice și celtiberice, tradiția seculară a școlilor latine, rezistența populației hispano-romanice, grupată în jurul episcopilor catolici supuși Romei, în fața invadatorilor germanici de rit arian (vandali și suebi, apoi vizigoți) au impus păstrarea latinei ca limbă a vieții cotidiene, a școlilor și a bisericii și după începutul secolului al V-lea. Mai mult decât atât, admirația regilor vizigoți pentru nivelul civilizației și culturii romane i-a transformat pe aceștia în adevărați protectori ai literelor latine cu mult timp înainte de stingerea confruntării religioase prin convertirea regelui Rekkared la ritul catolic de obediență romană (587).

5.1. Astfel, pe lângă relativa prosperitate economică asigurată de stabilitatea regatului vizigotic (care cuprindea la sfârșitul secolului al V-lea deopotrivă Aquitania și Provența) se adaugă o uimitoare înflorire culturală, ale cărei centre de seamă erau Hispalis (Sevilla), Toletum (Toledo) și Caesaraugusta (Zaragoza). Cel mai de seamă învățat al acestei epoci este deci, firește, un spaniol: Isidorus din Sevilla (570-636), autor, în afara altor lucrări cu caracter tehnic, al celebrilor Etymologiae (supranumite și Origines, în 20 de cărți) și al unei cronici care tratează evenimentele istorice anterioare anului 615. Cultura sa enciclopedică, formația sa literară și retorică, dar și lipsa de spirit critic pe care o vădese explicațiile sale etimologice, sînt tipice pentru efortul oamenilor de cultură ai acestei epoci, care se străduiesc încă să păstreze patrimoniului clasic, pe lângă scrierile părinților bisericii.

5.2. După impulsul lui Hieronymus, Isidor, apoi Braulio (episcop de Zaragoza între 631 și 651), Eugeniu și Iulian (episcopi de Toledo între 646-657 și respectiv 680-690) caută să înglobeze în educația creștinătății hispanice vechile învățăminte ale prozei și poeziei păgîne: pînă și legile metricii clasice, complet artificiale acum față de noul accent intensiv al limbii vorbite, sînt prescrise cu strășnicie. În operele lor abia ici și colo barbarisme ca fugire, capuisse sau plebegis și solecisme ca ab haec omnia mala ne trădează că limba pe care o vorbeau de fapt acești autori se află într-un stadiu nou față de cadrele gramaticii, fără a ne arăta totuși trăsături decisive, proprii romanității hispanice ulterioare⁵³.

53. Cf. M. C. Diaz, 1960 a, p. 196-197.

5.3. Inscriptiile contemporane ignoră pretențiile cantitative ale teoreticienilor, vădind uneori câte un fapt morfologic interesant:

IHC 413 (sec. VIII). PAVPĒRES PĀTREM HUNG, TVTOREM HABVERE PŪPILLI, / VIDVĀS SOLAMEN, CAPTIVIS PRECIVM ...

5.3.1. În traducere: "Săracii l-au avut pe el drept tată, pupiii drept tutore, / văduvele consolare, prizonierii răscumpărare".

5.3.2. Am notat în text modificările care privesc atât cantitatea vocalică (lungire: paupĒres; scurtare: pupilli și vidus) cât și silabația (pātrem cu prima silabă considerată lungă datorită accentului și despărțirii pat-rem față de clasicul pa-trem). În plus, remarcăm pluralul feminin în -as (în locul lui -ae)⁵⁴ și confuzia grafică ci/ti (precium).

5.4. Limba vorbită nu se lasă simțită în spatele textelor juridice hispanice în aceeași măsură în care o putem întrezări urmărind codurile de legi sau france, dat fiind că legislația vizigotică este mult mai îngrijită decât cea contemporană din Italia sau Gallia. Iată un exemplu:

Lex Visigothorum XI, 2, 2 (sec. VII). Si quis mortui sarcofacum abstulerit, dum sibi vult habere remedium, XII solidus iudice insistente, heredibus mortui cogatur exoluere.

5.4.1. În traducere: "Dacă cineva va lua sarcofagiul unui mort, vrînd să-și poarte singur de grijă, să fie silit să plătească moștenitorilor mortului 12 solidi, cu judele de față".

5.4.2. O simplificare grafică banală (exoluere), o confuzie o/u (solidus, un hiperurbanism (sarcofacum) la un cuvînt străin - acestea sînt toate faptele notabile din acest text: nimic de ordin morfologic sau sintactic. De altfel, însăși istoria limbii spaniole ne arată că influența "de sus în jos" a latinei școlare asupra limbii vorbite a fost deosebit de puternică în Peninsula Iberică⁵⁵.

5.5. Invazia arabă, începută în 711 și desăvîrșită în mai puțin de un deceniu, a dus la o vădită intrare în declin a latinității culte, nu atât datorită unei perioade de persecuții neînduplecate - căci califii arabi au prețuit cultura latină - ci, în anasamblu, datorită izolării latinității scrise în această perioadă de reflux politic. Erorile care încep să se înmulțască în cronicile și în poemele religioase ale acestei epoci sînt datorate în parte unor confuzii sau fabricații școlărești (uerbibus pentru uerbis, digniter pentru digne, macredo pentru

54. Cf. A. Carnoy, 1906², p. 228.

55. V. M. Manitius, 1911, I, p. 127-134 și D. Norberg, 1968, p. 39-40.

macies etc.)⁵⁶, în parte influenței limbii vorbite (confuzii surdă / sonoră ca promano pentru profano, înlocuirea lui per- prin prae-/pre- etc.)⁵⁷, ale cărei trăsături sînt deja hispanice.

5.6. Semnul cel mai clar al despărțirii definitive dintre limba vorbită și cea pe care încercau să o mai propage școlile latine îl dau documentele privitoare la viața particulară. Din păcate, nu dispunem de diplome și acte notariale din perioada anterioară invaziei arabe, dar documentele sec. VIII-IX conțin o combinație de formule stereotipe cu forme eronate sau hipercorecte⁵⁸, în urma căreia nu este de mirare apariția tot mai constantă a glose lor spaniole pe marginea textelor latine (sec. X-XI)⁵⁹. Aceasta este deci epoca în care se desăvîrșește desprinderea idiomurilor iberice ca limbi romanice independente, primele lor monumente într-adevăr demne de acest nume apărînd în cursul secolului al XII-lea.

56. Cf. J. Bastardas y Parera, 1960, p.225, și S. Mariner Bigorra, 1960, p. 229-230.

57. V. D. Norberg, 1968, p.41.

58. Exemple la D. Norberg, loc. cit.

59. Cele mai vechi atestări de care dispunem astăzi sînt așa-numitele glose Emilianense (sec. X) și Silense (sfîrșitul sec. X); Cf. R. Menendez Pidal, 1954, și C. Tagliavini, 1977, p.413-414.

GALLOROMANIA

6.0. Fostele provincii gallice, romanizate încă de timpuriu, apoi lovite în repetate rinduri de valurile succesive ale năvălitorilor germanici, alcătuiesc aria geografică pe a cărei întindere putem urmări cel mai bine procesul de dezintegrare a latinei ca limbă vorbită și de reconvertire a ei într-o limbă de civilizație, ca dublet cult, ca formă scrisă, deosebită de idiomul vorbit în popor.

6.1. Prăbușirea ultimelor bastioane ale stăpînirii romane (Soissons, 486), apoi alungarea vizigoților (Vouillé, 507) și instalarea fermă a conducerii france sub Hiwich (Chlodovechus, Clovis) pe tot întinsul "hexagonului" - după înglobarea repetatului burgund, în 536 - aduc mai repede și mai categoric decît în celelalte provincii o stingere aproape totală a sistemului școlar în cadrul căruia se predau laicilor, după regulile tradiționale, gramatica și retorica. Limba vorbită, mai mult favorizată decît controlată de școlile călugărești (care nu depășesc nivelul scris-cititului, al copierii unor scrieri mai vechi și al comentariilor rudimentare la textele sacre), își accelerează ritmul de evoluție, făcînd în mod natural pași mai mari în nord - unde romanizarea fusese mai superficială, iar invaziile "barbarilor" mai puștitoare.

6.2. Și forma prețioasă și conținutul de circumstanță al epigramelor sau a panegiricelor lui Sidonius Apollinaris, care scrie la Clermont Ferrand între 456 și 486, se regăsesc însă, în ecouri, în opera lui Alcimus Ecdicius Avitus (450-526?), episcop de Viennes, autor al unui poem De spiritalis historiae gestis (în 5 cărți), al unor polemici cu tezele ereticilor și al unui șir de predici. În schimb, contemporanul său Caesarius, episcop de Arles (470-542), își îndrepta elocința către "turma" sa, limitîndu-se cu simplitate la predici, reguli monahale și epistole, în care viciuina stilului este adesea plătită cu forme șocante pentru urechile obișnuite cu gramatica clasică⁶⁰.

6.3. Între aceste două extreme, cu un echilibru datorat, probabil, educației sale nord-italice, se înfățișează Venantius Fortunatus (535 ? - 600 ?), poet dotat cu o mare facilitate a versificației, fapt care i-a asigurat o carieră comodă în Gallia, în special datorită poemelor ocazionale (strînsse apoi în 11 cărți de Miscellanea) adresate cu abilitate de curtean celor mai înalte personalități laice și clericale

60. Cf. analiza unei asemenea predici la D. Norberg, 1968, p. 93-104.

ale epocii (între care amintim pe Radegunda și Agnes, care îi obțin numirea ca episcop de Poitiers, în 597). În versurile sale și în special în imnurile bisericesti - dintre care Pange lingua gloriosi și Vexilla regis prodeunt au rămas celebre - se poate discerne trecerea treptată de la metrica bazată pe cantitate la cea accentuală și rimată, tipică pentru poezia creștină a evului mediu timpuriu.

6.4. Cele mai importante scrieri ale epocii merovingiene sînt însă cronicile. Gregorius (pe numele său laic Georgius Florentius, 538-594), episcop de Tours (573-594), a compus, pe lângă unele scrieri De miraculis sanctorum, o Historia Francorum în 10 cărți, în care se povestesc evenimente trăite, în majoritate, de autor, contemporan cu cea de a treia generație de stăpînituri franci. După cum mărturisește el însuși în Praefatio, Gregorius povestește faptele incultu (sic) affatu ... quia philosophantem rhetorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi. Intr-adevăr, limba lui - în care abundă forme ca diprecans pentru deprecans, antefanam pentru antiphonam, crismatae pentru chrismatis etc. ne dă dovada unui considerabil efort de păstrare a aparențelor unui mijloc de comunicare viabil⁶¹. Dar iată o probă de text, care grăiește de la sine:

Hist. Franc., VI, 35. Unde factum est, ut, epolante eo in domo sua, quidam de aulicis regis puerum dilectum sibi, qui a desentieria correptus fuerat, lamentaret. Cui praefectus respondit: "Habitu mihi herba in prumptu, de qua se desentiericus auriat, quamlibet desesperatus sit, mox sanatur".

6.4.1. În traducere: "De unde s-a întîmplat ca, luînd masa la el acasă, unul dintre curtenii regelui să-l jelească pe un băiat pe care îl îndrăgea, peste care dăduse dizenteria. Prefectul i-a dat acestuia răspuns: "Să mi se aducă la îndemină iarba din care, dacă ia bolnavul de dizenterie, cît ar fi de fără speranță, apoi se face bine".

6.4.2. Factum est a luat aici locul formulei clasice evenit sau accidit, tot după cum lamentaret (activ !) l-a înlocuit pe flerat; mai mult chiar, desesperatus (forma refăcută față de clasicul desperatus) ne arată implicit că verbul folosit în vorbirea de toate zilele suna esperare (fr. espérer). Erorile în privința vocalelor abundă: epolante habitu, prumptu (o/u), desentieria, desentiericus, desesperatus (e/i); h- este uitat: auriat. La fel de semnificative sînt inovațiile morfologice și sintactice: in domo sua pentru domi, de aulicis în locul genitivului partitiv, correptus fuerat ca semn al pasivului în întregime perifrastic

61. Studiul fundamental al limbii lui Grégoire de Tours rămîne pînă astăzi cel al lui Max Bonnet, publicat în 1890.

tic (pentru correptus erat), verba cu rol de complement de obiect, prezentul gnomic sanatur, cu nuața viitorului lăsată în deama lui mox - fapt caracteristic pentru stitul oral.

6.5. Cît de artificială devine treptat, în special datorită inconstanței ei, această formă de exprimare în scris - minată necontenit de schimbarea rapidă a limbii vii - ne-o dovedește cronica și mai modestă ca limbă și mijloace, pe care Iulius Caesar Scaliger o atribuia (în urma unei greșeli de lectură)⁵² unui anume Fredegarius, presupus scholasticus al secolului al VIII-lea. În fapt, acest compendiu de istorie universală a fost redactat de cel puțin trei autori succesivi (mai întâi un burgund, care l-a reluat și l-a completat pe Gregorius pînă la 613, apoi un altul, care a mers pînă în 642 și apoi un australian, pînă în 658); ea a fost dezvoltată în alte două etape după încoronarea lui Pepin cel Scurt, mergînd pînă la anul 752⁵³. Limba acestui manual simplu și simplist mișună de formă "vulgare", trădînd în mod manifest caracteristicile idiomului vorbit⁶⁴. Să cităm un fragment edificator:

III, 65. Langobardorum gens, priusquam hoc nomen adsumerit, ex-
istentes e Scathanauia, que est inter Danuuim et mare Ocianum, cum ux-
ores et liberis Danuuim transeant. Cum a Chunis Danuuim transeuntes
fussent comperti, eis bellum conarint inferre, interrogati a Chunis, que
gens eorum terminos intrire praesumerit.

6.5.1. În traducere: "Neamul longobarzilor, înainte de a fi luat acest nume, ieșind din Scandinavia, care este între Dunăre și marea [numită] Ocean, trec Dunărea cu soțiile și copiii [lor]. După ce au fost descoperiți de către huni că trec Dunărea, au încercat să meargă cu război împotriva lor, întrebați [fiind] de huni, ce neam s-a sumețit să pătrundă în hotarele lor."

6.5.2. Adsumerit și, mai jos, praesumerit sînt forme hipercorecte modelate după tema de prezent, eventual ca o reacție față de răspîndirea perfectului în -g-; que reflectă în mod direct pronunțarea fostului diftong ae: [e] , iar Ocianum prezintă confuzia e/i, al cărui efect se face simțit și în sintagma cum uxores et liberis, unde substantivele sînt în cazul oblic general al pluralului, întrebuintat după prepoziție. Șovăiala asupra formelor pluralului o ilustrează, la mică distanță, dubletul a Chunis / a Chuni⁶⁵; fussent este o formă simplificată

62. Scaliger crezuse că a descoperit numele autorului într-un pasaj, unde lecțiunea corectă este de fapt sed carius (v. M.Helin, 1972, p.15).

63. Cf. M. Mantius, I, 1911, p.223-224.

64. Între formele cele mai relevante se citează de obicei capo pentru capite, posso pentru possom și uolestis pentru uultis.

65. Asupra dublei origini posibile (i și -is) a pluralului în -i din Romania orientală v. B.Löfstedt, 1961, p.237-238.

(față de fuissent), aflată la originea mai mult ca perfectul romanico⁶⁶. Apoi, conarint este un straniu hibrid, transformat ad hoc în formă sintetică de activ (pentru conati sunt), al cărei mod nu poate fi explicat decât prin atracția exercitată de fussent și praesumerit.

6.6. Același ton și aceeași neîndemnare în fața scrisului le aflăm și din inscripțiile epocii:

CIL XIII, 2483 (sec. VII). HIC REQUIISCUNT MENBRA AD DUUS FRATRES, GALLO ET FIDENCIO

6.6.1. În traducere literală: "Aici se odihnesc mădularele la doi frați, Gașlus și Fidentius". Requiiscunt, duus, Gallo, Fidencio⁶⁷ prezintă confuziile vocălice e/i și o/u; menbra este un simplu hiperurbanism grafic; ad duus fratres este formula prepozițională care înlocuiește dativul sintetic (aici cu valoare posesivă)⁶⁸; în sfârșit, Gallo și Fidencio alcătuiesc o opoziție liberă în nominativ, deci în dezacord cu regimul ei (fratres).

6.6.2. La fel de apropiate de limba curentă - pînă într-atît, încît uneori putem afla în ele unele forme reconstruite cîndva de primii romaniști - sînt tratatele medicale, ca manualul de dietetică De observatione ciborum al lui Anthimus (sec. VI), și textele juridice: pe de o parte, legile france, Lex Salica (a francilor salieni, în prima ei redacțiune, populară, de la începutul secolului VI) și Lex Ribuarie (a francilor ripuari, sec.VI-VII)⁶⁹, pe de altă parte așa-numitele Formulae, formulare juridice și notariale pe baza cărora trebuiau întocmite actele, înștiințările și procesele verbale particulare sau publice: cele mai cunoscute dintre acestea sînt Formulae Andecavenses (Angers, sec. VI), Formulae Marculfi (Saint Denis, sec. VII-VIII) și Formulae Senonenses (Sens, 768-775)⁷⁰. Diplomele și cartele regale merovingiene poartă de asemenea pecetea nesiguranței și a dezorientării scribilor: F.Lot spunea pe bună dreptate că în această vreme "moins on sait le latin, plus on le révère"⁷¹. Redactorii și copiii acestor documente, vorbind și mai ales scriind o latină din generație mai apro-

66. Si aici remarcăm folosirea temei de perfect fussent pentru essent.

67. Numele proprii prezintă căderea lui -s final, ultimul avînd și confuzia grafică ci/ti.

68. Tipul francez fiis à papa.

69. Asupra conținutului acestora v. J.M.Wallace-Hadrill, 1962, p.76-77.

70. Limba acestora din urmă conține încă tarele documentelor din epoca anterioară: cf. L.Bezard, 1910.

71. 1938, p.437.

ximativă, nu mai știu să deosebească ae de e și de i, au uitat locul geminatelor, sonorizează sau chiar uită surdele intervocalice, se încurcă la i/y și la g/x etc⁷².

6.7. Haosul provocat de aceste confuzii făcea tot mai dificilă ținerea conturilor administrative, redactarea dărilor de seamă și întocmirea actelor oficiale. Reacția nu a întârziat să se producă, mai întâi sub Pepin cel Scurt, care a determinat o primă reformă, de natură ortografică, apoi, sub toate aspectele, în epoca, atât de bogată în prefaceri și înnoiri, a lui Carol del Mare⁷³.

72. Cf. J. Vieillard, 1927 și D.Norberg, 1968, p.30-31.

73. Dovada caracterului treptat al mersului reformelor pînă la renașterea carolină a făcut-o Mario Pei (1932); cf. D.Norberg, 1968, p.32.

LATINA INSULARA

7.0. Insulele britanice au devenit în secolele V-IX un important tărîm al culturii latine prin iradierea literelor din focarul Romei creștine. Misionarii, dintre care cel mai vestit este St. Patrick (patronul Irlandei, 385-461), au implantat în insule la începutul secolului al V-lea, ca limbă sacră a cultului și a cărților sfinte. Studiul Bibliei și al literaturii patristice a impus deschiderea unor școli monastice de gramatică și de retorică latină, fără a duce însă de-a dreptul - așa cum ar fi fost necesar pentru educarea unor viitori administratori de stat - la cercetarea aprofundată a textelor păgine. Latina mînăstirească a călugărilor irlandezi are deci un aspect paradoxal: în decursul vremii ea își păstrează nealterată corectitudinea ortografică și gramaticală, dar - în lipsa stăpînirii uzajului lexical și sintactic al textelor clasice - ea se îndepărtează considerabil de stilul "continental" al latinei creștine⁷⁴.

7.1. Invățînd latina ca pe o limbă de cult, aureolată de prestigiul textelor sacre, monarhii irlandezi au păstrat deci cu sfințenie o sumă de trăsături grafice și fonice pe care autorii galloromani, italoți sau hispanici începeau să le confunde și să le uite, sub presiunea limbii vorbite de către ei în viața de toate zilele. Astfel, spre exemplu, misionarii veniți mai tîrziu din Irlanda să reevangelizeze Britania invadată de anglo-saxoni și ajunși mai apoi și pe continent unde au întemeiat mai multe mînăstiri⁷⁵, am șocat urechile continentalilor pronunțînd "à l'ancienne" [kiwis] și nu [tsivis] pentru ci-vis, [Patrikius] și nu [Patritsius] pentru Patricius și păstrînd intactă valoarea vocalelor ei, oi și a silabelor finale confundate sau chiar pe cale de dispariție în Romania proriu-zisă.

7.2. Dovada asupra acestor trăsături conservatoare ale latinei din Irlanda ne-o dau nu numai mărturiile amuzete sau iritate ale vorbitorilor de limbi romanice concurați pînă în secolul al X-lea de misionari⁷⁶, ci și stilul însuși al imnurilor compuse de irlandezi, în care clara și cinis, caeli și caritatis sînt în aliterație, iar rima, mereu bogată, nu conține aproximații ca prodeunt / saeculum (Venantius Fortunatus) sau delectatio / solacium (Eugeniu din Toledo).

74. Cf. D.Norberg, 1968, p.44-48.

75. Cele mai celebre sînt cele fondate de Columbanus în Gallia, de Gall în Bavaria și de Killian în Elveția: cf. H.St.L.B.Moss, 1969, p.208.

76. Cf. D.Norberg, 1968, p.48.

7.3. Vorbind despre aceste lucruri, descoperim totodată o caracteristică specifică a latinei insulare: după modelul poeziei celtice, poeții irlandezi fac să abunde fiecare vers în aliterații, asonanțe, rime bogate sau chiar sofisticate, astfel că înnurile lor ne frapează prin înfățișarea lor cu adevărat exotice. De dragul rimei, Columba (evangelizatorul Scoției, ? - 697) crea neologisme ca proșator față de creator, apoi fatimen sau praesagmen, iar autorul anonim al imnului Sancte sator fabrica (sau poate lua dintr-un glosar contemporan) un verb geo (=ago), prin simpla decupare a lui gego, simțit ca un verb compus cu e-, dotat cu o valoare privativă⁷⁷.

7.4. Reveniți pe continent ca misionari, călugării irlandezi aduc deci cu ei stilul lor propriu: cel mai celebru dintre aceștia este Columban (540-615), întemeietorul minăstirilor de la Luxeuil și de la Bobbio, cel a cărei regulă monastică a dus la dezvoltarea deosebită a scriitorilor și, implicit, a bibliotecilor de pe lângă școlile minăstirești.

7.5. Latinitatea autorilor britanici, întreținută în câteva minăstiri celtice din vestul insulei și renăscută după invazia anglo-saxonă, urmează a supralicitându-l în mod evident a stilul irlandez. Se ajunge la o confruntare deschisă între stilul insular și cel continental, al misionarilor veniți în Anglia peste Canalul Mîneicii încă de pe vremea papei Grigore I (597). Promotorii primului fel de a scrie sînt, se înțelege, monșii celți: așa scria Gildas Sapiens din Bath (516? - 570), autor al unei amare plîngeri asupra năvălirilor germanice, intitulată De excidio et conquestu Britanniae. Cazul extrem îl constituie, fără îndoială, straniile Hisperica famina ("Ziceri irlandeze") exerciții școlare de proză rimată, alcătuite într-o limbă atît de artificială, încît textul este adesea aproape de neînțeles⁷⁸.

7.6. Conflictul dintre cele două tradiții, cea irlandeză și cea continentală, se va rezolva în fapt abia după sinodul de la Whitby (664), cu ocazia căruia se petrece integrarea insulelor britanice sub suzeranitatea română. Aceasta se manifestă în mod concret prin controlul exercitat asupra școlilor britanice, prin intermediul trimiterii a doi învățați, soli ai Romai: Teodor din Tars și Hadrian Africanul (669).

7.7. Avantajele îmbinării calităților celor două curente ni le învederează apariția primului reprezentant de seamă al Angliei în literale latine, Aldhelm (episcop de Sherburn, 640-709), autor care leagă

77. V. B.Löffstedt, 1965, p. 137-139 și D.Norberg, 1968, p. 44.

78. Cf. M.Manitius, I, 1911, p.157 și M.Hélin, 1972, p.16.

în mod fericit însușirile celor două surse ale educației sale, dar le și trădează slăbiciunile⁷⁹.

7.8. Tot aceeași formație o vădește, dar pe un plan superior, modelul cel mai strălucit al latinității britanice, Beda, supranumit Venerabilul (672? - 735). Eruditul monah a scris, în retragerea sa de la mănăstirea Wearmouth, un lung șir de opere pedagogice, tehnice, teologice și mai ales istorice: Historia abbatum (cu referire la mănăstirile Jarrow și Wearmouth) și Historia ecclesiastica gentis Anglorum (în 5 cărți, care merg pînă la anul 731), ultimele două lucrări fiind alcătuite într-un stil latin egalat abia mai tîrziu de către Eginhard, alumnul lui Carol cel Mare. Spiritul critic ce animă opera lui Beda va avea o deosebită înrîurire asupra evoluției ulterioare a genului istoric în insulele britanice.

7.9. Urmașii săi, iar apoi elevii acestora, vor însemna mai mult decît se poate spune pentru istoria culturală a Europei continentale. Bonifaciu (680-775), legatul papal care l-a încoronat pe Pepin cel Scurt (în anul 751) avea să fie apostolul Germaniei. Alcuin, pe numele său latinizat Albinus Flaccus (775? - 804) va fi cel mai de seamă sfătuitor al lui Carol cel Mare, animatorul Academiei Palatine și inspiratorul celor mai multe dintre măsurile politicii culturale oăreia fi dăm astăzi, în mod semnificativ, numele de "renaștere carolină".

79. Cf. M.Manitius, p.134-142 și D.Norberg, 1968, p. 49 și 147-157.

BIBLIOGRAFIE

- E. Auerbach, Literary Language and Its Public in Latin Antiquity and and in the Middle Ages, New-York, 1965.
- Id., Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală, Bucu-București, 1967.
- W.O.Ault, Europe in the Middle Ages, Boston, 1946.
- J. Bastardas Parera, Pariculatoridades sintácticas del latin medieval, Cartularios espanoles de los siglos al VIII al XI, Barcelona, 1953.
- Id., El latin medieval hispánico, in Enciclopedia lingüística hispánica (ELH), Madrid, I, 1960, p.251-290.
- L. Beszard, La langue des formules de Sens, Paris, 1910.
- M.Bonnet, Le latin de Grégoire de Tours, Paris, 1890.
- A.Carnoy, Le latin d'Espagne d'après les inscriptions, Bruxelles, 1906².
- G.Cremaschi, Guida allo studio del latino medievale, Padova, 1959.
- M.C.Diaz, El latin de la peninsula iberica: Rasgos lingüísticos, in ELH, I, 1960, p. 153-197. (citát ca 1960 a).
- Id., El latin de la peninsula ibérica: Dialectalismos, in Id., p. 237-256 (1960 b).
- G.Gröber, Übersicht über die lateinische Litteratur von der Mitte des VI. Jahrhunderts bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts, Strassburg, 1902, retipărit München, f.a.
- B.Löfstedt, Zur Lexikographie der mittellateinischen Urkunden Spaniens, extras din ALMA, XXIX, 1959, 89 p.
- Id., Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze, Stockholm - Göteborg - Uppsala, 1962.
- Id., Der hibernolateinische Grammatiker Malsachanus, Uppsala, 1965.
- E. Löfstedt, Syntactica, Lund, I, 1933, II, 1942² (reimprimat în 1956).
- Id., Late latin, Oslo - Wiesbaden - Paris, 1959.
- F. Lot, La fin du monde antique et le début du Moyen Age, Paris, 1938.
- M.Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, Erster Teil: Von Iustinian bis zur Mitte des zeten Jahrhunderts, München, I, 1911.

- E. Mariner Bigorra, El latín de la península ibérica: Lexico, in ELH, I, 1960, p.199-236.
- E. L. Marrou, Histoire de l'éducation en Antiquité, Paris, 1948.
- F. Fernández Pidal, Orígenes del español. Estudio lingüístico de la península ibérica hasta el siglo XI, Madrid, 1956⁴.
- G. Mohrmann, Latin vulgaire - Latin des chrétiens - Latin médiéval, Paris, 1955.
- Id., Liturgical Latin. Its Origins and Character, Washington, 1957.
- Id., Etudes sur le latin des chrétiens, Roma, 1961, 3 vol. (primul volum este la a doua ediție).
- H. St. L. B. The Birth of the Middle Ages. 395-814. Londra - Oxford - New York, 1969².
- D. Norberg, Beiträge zur spätlateinischen Syntax, Uppsala - Leipzig, 1944.
- Id., Manuel pratique de latin médiéval, Paris, 1968.
- M. Pei, The language of the Eighth Century Texts in Northern France, New York, 1932.
- J. Pirson, La langue des inscriptions latines de la Gaule, Bruxelles, 1901.
- P. Riché, Education et culture dans l'Occident barbare. VI^e - VIII^e siècles, Paris, 1967².
- A. H. Salenius, Vitae Patrum, Lund, 1920.
- K. Strecker, Einführung in das Mittellatein, Berlin, 1939³.
- Id., Introduction au latin médiéval, (traducere cu dese adnotări bibliografice de P. van Woestijne), Paris, 1948³.
- J. Svennung, Compositiones Lucenses. Studien zum Inhalt, zur Textkritik und Sprache, Uppsala - Leipzig, 1941.
- J. Vieillard, Le latin des diplomes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne, Paris, 1927.
- J. M. Wallace - Hadrill, The Barbarian West, The Early Middle Ages, AD 400-1000, New York, 1962.
- Cele mai utile antologii de texte comentate sînt:
- Crestomația romanică, București, I, 1962 (partea privitoare la limba latină).

K.P. Harrington, Mediaeval Latin, Chicago - Londra, 1967³.

In privința evoluției scrierii pot fi consultate:

B.L.Ullman, Ancient Writing and Its Influence, Cambridge, Mass. - Londra, 1969 .

S.Jáko - R.Manolescu, Scrierea latină în Evul Mediu, București, 1971.

- Alessio, G., Le lingue indoeuropee nell'ambiente mediterraneo, Bari, 1955.
- Armbruster, A., Romanitatea românilor. Istoria unei idei, București, 1972.
- Auerbach, E., Introduction aux études de philologie romane, Frankfurt am Main, 1961².
- Avalle, D'Arco Silvio, Protostoria delle lingue romanze, Torino, 1965.
- Bal, W., Introduction aux études de linguistique romane, Paris, 1966.
- Battisti, G., Avviamento allo studio del latino volgare, Bari, 1949.
- Bec, P., Manuel pratique de philologie romane, Paris, 1970-1971, 2 vol.
- Bourciez, E., Éléments de linguistique romane, Paris, 1948⁴.
- Condurachi, E., Curs de istorie romană. București, 1974.
- Daicoviciu, H., Dacii, București, 1965.
- Densușianu, Ov., Histoire de la langue roumaine, București, 1975² (ed. V. Rusu).
- Detschew, D., Charakteristik der thakischen Sprache, Sofia, 1952.
- Deutschmann, O., Lateinisch und romanisch. Versuch eines Überblicks, München, 1971.
- Devoto, G., Storia della lingua di Roma, Roma, 1940.
- Id., L'Italia linguistica, Florența, 1974.
- Elcock, W.D., The romance languages, Londra, 1960.
- Engels, Fr., Originea familiei, a proprietății private și a statului, în Marx - Engels, Opere, vol. 21, București, 1965.
- Ernout, A., Morphologie historique latine, Paris, 1953³.
- Georgiev, Vl., Trakite i texnijat ezik, Sofia, 1977.
- Giurescu, C.C. - Giurescu, Dinu, Istoria românilor, vol. I, București, 1974.
- Grandge, C.H., Introducere în latina vulgară, (trad. rom. E. Tănase), Cluj, 1958.
- Hall jr., R.A., External history of the romance languages, New York-Londra 1974.

- Harrington, K.P., Medieval Latin, Chicago, Londra, 1967³.
- Herman, J., Le latin vulgaire, Paris, 1970² (col. "Que sais-je?" vol. 1247).
- Hofmann, J., Lateinische Umgangssprache, Heidelberg, 1936².
- Jordan Iorgu, Introducere în lingvistica romanică, București, 1957.
- I.J., lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode, București, 1962.
- Id., - Manoliu-Manea, M. Gramatica comparată a limbilor române, București, 1971.
- Lausberg, H., Romanische Sprachwissenschaft, Berlin, Göschen, 4 vol., 1969-1972.
- Löffstedt, E., Syntactica, Lund, I, 1933, II, 1942².
- Id., Late Latin, Oslo, 1959.
- Lot, F., La fin du monde antique et le début du Moyen Age, Paris, 1938.
- Manitius, Max, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, München, I, 1911.
- Meillet, A., Aperçu d'une histoire de la langue grecque, Paris, 1938⁵.
- Id., Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1938⁴.
- Meyer-Lübke, W., Grammaire des langues romanes, I-III, Paris, 1900.
- Id., Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft, Heidelberg, 1920.
- Id., Rumänisch und romanisch, București, 1930.
- Mihăescu, H., Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman, București, 1960.
- Id., La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe, București, 1978.
- Narr, G., (ed.) Griechisch und romanisch, Tübingen, 1961.
- Niculescu, Al., (ed.) Manual de lingvistică romanică, Latinitate - Romanitate, București, 1975, vol. I.
- Norberg, Dag., Manuel pratique de latin médiéval, Paris, 1968.
- Pirvan, V., Dacia, București, 1967⁴ (ed. R.Vulpe).
- Pisani, V., Le lingue dell'Italia antica oltre il latino, Torino, 1964².
- Poghiru, C., Influența autohtonă, în Istoria limbii române, vol. II, București, 1969, p. 313-365.

- Pulgram, E., Tongues of Italy, Cambridge, Mass., 1958.
- Renzi, L., Introduzione alla filologia romanza, Bologna, 1976.
- Rohlf, Romanische Sprachgeographie, München, 1971.
- Rosetti, Al., Istoria limbii române, București, 1968⁴.
- Russu, I.I., Limba traco-dacilor, București, 1967².
- Id., Elemente autohtone în limba română. Substratul comun românō-albanaz, București, 1970.
- Strecker, K., Einführung in das Mittellatein, Berlin, 1939³.
- Tagliavini, C., Le origini delle lingue neolatine, Bologna, 1969⁴.
(vers. rom. ed. Al. Niculescu, București, 1977).
- Tekavcic, P., Grammatica storica della lingua italiana, Bologna, I-III, 1972.
- Tovàr, A., Estudios sobre las primitivas lenguas hispanicas, Buenos Aires, 1949.
- Väänänen, Veikko, Introduction au latin vulgaire, Paris, 1967².
- Vidos, B.E., Manual de linguistica romanica (trad. Fri de B.Moll), Madrid, 1963.
- Vossler, Karl, Einführung in das Vulgärlatein (ed. H.Schmeck), München, 1954.
- WARTBURG, W. von , Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume, Berna, 1950.
- Weinrich, U., Languages in contact. Findings and Problems, Haga, 1963.
- x
- x x Crestomația romanică, vol. I, București, 1962.
- x
- x x Istoria limbii române, București, I, 1965, II, 1969.

C U P R I N S

| | pag. |
|---|------|
| CUVINT INAINTE | 5 |
| I. LATINA "VULGARA". Considerații în jurul unui concept Prof.dr. Al.Niculescu | 7 |
| II. <u>EXPANSIUNEA ROMANA</u> . Conf.dr. Ecaterina Goga | 19 |
| III. SUBSTRATUL PRELATIN AL LIMBILOR ROMANICE | |
| 1. PROBLEME GENERALE. Prof.dr. G.Pochire | 29 |
| 2. LIMBI SI POPULAȚII ANTICE DE PE TERITORIUL ROMANIEI Prof.dr. Maria Iliescu | 40 |
| IV. IZVOARELE LATINEI "VULGARE" | 53 |
| 1. INSCRIPTIILE, PAPIRUSURILE, GRAMATICII Lect. Traian Costa | 53 |
| 2. TEXTELE LITERARE IZVOR DE CUNOAȘTERE A LATINEI POPU- LARE (VULGARE) Lect. Gabriela Creția | 65 |
| V. LATINA "VULGARA" - LATINA "TIRZIE" Prof.dr. Maria Iliescu | 79 |
| A. FONETICA SI FONOLOGIA | 79 |
| B. MORFOSINTAXA | 109 |
| C. FORMAREA CUVINTELOR | 160 |
| D. ELEMENTE DE SINTAXA | 170 |
| E. ELEMENTE DE TOPICA | 176 |
| F. LEXICUL | 177 |
| VI. GRAECA IN LATINO. Problematika limbilor în contact: raporturile dintre <u>koiné</u> și <u>sermo vulgaris</u> . Lect.dr. Mihai Nasta | 191 |
| VII. LATINA DINTRE IMPERII (sec. V - sec. VII e.n.) Lect.dr. Dan Slușanschi | 235 |
| BIBLIOGRAFIE GENERALA | 269 |

Lei 18,20